

**MAHATMA GANDHI VIDYAMANDIR'S
ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE,
HARSUL
TAL- TRYAMBAKESHWAR, DIST- NASHIK**
[Affiliated to Savitribai Phule Pune University of Pune]

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

Findings of DVV and Clarification

As per the Instructions, we again worked on the available data, and the Papers not included in UGC Care Listed Journals were removed from the data. But some of the papers that are published before 2019 in UGC approved journals were kept, all the papers published with ISSN number along with the e-copy of front page and the e-copy of the Research paper are provided.

Criterion 3: Research, Innovations and Extension

3.3 Research Publication and Awards

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years

(Dr. Motiram. R. Deshmukh)
PRINCIPAL
M. G. Vidyamandir's
Art's, Science & Commerce College
Harsul, Tal. Tryambakeshwar Dist. Nashik

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years

	Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC enlistment of the Journal /Digital Object Identifier (doi) number	
							Link to website of the Journal	Is it listed in UGC Care list
1	The Computer based Grammar Teaching in Acquisition of English Articles	Dr. Rajni Patil	English	JETIR International Peer Reviewed & referred & UGC care listed	2021	2349-5162	https://www.jetir.org/archive?v=8&j=March%202021	UGC Care listed
2	The Difficulties of English Teacher in Tribal Area	Dr. Rajani S. Patil	English	International Journal of English and Studies (IJOES) UGC care listed	2021	2581-8333	https://www.ijoes.in/papers/v3i9/16.Dr.Rajani%20S.%20Patil(151-158).pdf	UGC Care listed
3	Women Empowerment in Ibsen's "A Dolls House"	Dr. Rajni Patil	English	Eduindex (Peer Reviewed & UGC care listed)	2020	2394-3114	https://wp-content.stjohnscollege.edu.in/web/	UGC Care listed
4	डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांचा आर्थिक दृष्टिकोण	R. K. Suryavanshi	History	Akshar Wangmay UGC care listed	2020	2229-4929		UGC Care listed
5	लोकगीते : स्वरूप, संकल्पना आणि वर्गीकरण	Dr. Prakash Shewale	Marathi	Akshar Wangmay UGC care listed	2020	2229-4929		UGC Care listed
6	कालजयिता के निकष पर खंडकाव्य भूमिजा	Dr. Poonam Borse	Hindi	Rashtravani UGC Approved Journal	2019	2319-6785		UGC Approved
7	भारतीय बैंक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञान	D. K. Mandavdhare	Economics	Research Journey UGC Approved Journal	2019	2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Approved
8	महाराष्ट्रातील अनुसूचित	D. K.	Economics	Research Journey	2019	2348-7143	www.researchjourney.net	UGC

(Dr. Motiram R. Deshmukh)
PRINCIPAL
M. G. Vidyamandir's
Art's, Science & Commerce College
Harsul, Tal Tryambakeshwar Dist. Nashik

	जातींच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या	Mandavdhare	mics	UGC Approved Journal			et	Approved
9	अनुवाद क्षेत्रातील महत्वाच्या संधी	Dr. Prakash Shewale	Marathi	Research Journey UGC Approved Journal	2019	2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Approved
10	मराठी चित्रपट कथा व त्यांचे घटक	Dr. Prakash Shewale	Marathi	Research Journey UGC Approved Journal	2019	2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Approved
11	साहित्य कृतींचे माध्यमांतर: प्रभाव संकल्पना	Dr. Prakash Shewale	Marathi	Research Journey UGC Approved Journal	2018	2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Approved
12	शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगात रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी	D. K. Mandavdhare	Economics	Research Journey UGC Approved Journal	2018	2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Approved
13	अज्ञेय के काव्य की अनुभूतिगत प्रवृत्तियाँ	Dr. Poonam Borse	Hindi	Vidyawarta International Multilingual Research Journal	2018	2319 9318	www.vidyawarta.com	UGC Approved
14	रश्मीरथी में कर्ण का चरित्रांकन	Dr. Poonam Borse	Hindi	Research Journey UGC Approved Journal	2018	2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Approved
15	गुप्त जी के काव्य में नारी विषयक धारणा	Dr. Poonam Borse	Hindi	Rashtravani UGC Approved Journal	2018	2319-6785		UGC Approved
16	Role of Statistics in Research of Social Sciences	D. K. Mandavdhare	Economics	Research Journey peer Reviewed journala	2018	2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Approved
17	Problems & Prospects Of GST in India	D. K. Mandavdhare	Economics	Res UGC Approved Journal earch Journey	2018	2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Approved
18	The Diaspora & Identity Crisis : A Study of jhumpa	Smt. Sarala	English	Research Journey UGC Approved	2018	2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Approved

(Dr. Motiram. R. Deshmukh)
PRINCIPAL
M. G. Vidyamandir's
Art's, Science & Commerce College
Harsul, Tal. Tryambakeshwar Dist. Nashik

	Lahiri's The Namesake	Sanap		Journal				
19	वस्तु व सेवा कराचे फायदे : एक दृष्टिक्षेप	D. K. Mandavdhare	Economics	Research Journey peer Reviewed journala	2018	2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Approved
20	रामधारी सिंह दिनकर के काव्य मे नारी विमर्श	Dr. Poonam Borse	Hindi	Uniresearch Multidisciplinary I ternational Journal	2017	2321-4953	www.uniresearch.net.in	UGC Approved
21	दलित साहित्य का विकास	Dr. Poonam Borse	Hindi	Rashtravani	2017	2319-6785		UGC Approved
22	जनसंचार माध्यमों में हिंदी	Dr. Poonam Borse	Hindi	Research Journey	2017	2348-7143	www.researchjourney.net	UGC Approved

 (Dr. Motiram. R. Deshmukh)
PRINCIPAL
 M. G. Vidyamandir's
 Art's, Science & Commerce College
 Harsul, Tal. Tryambakeshwar Dist. Nashik

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
University Grants Commission
(मानव संसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार)
(Ministry of Human Resource Development, Govt. of India)
बहादुरशाह ज़फ़र मार्ग, नई दिल्ली-110002
Bahadur Shah Zafar Marg, New Delhi-110002

F.1-1/2018(Journal/CARE)

16th September, 2019

PUBLIC NOTICE

In the interests of Indian academic publishing and the credibility of our research and knowledge production, the UGC reiterates the following :

- (1) The old 'UGC Approved List of Journals' has been replaced with the new 'UGC-CARE Reference List of Quality Journals' (UGC-CARE List) and with effect from 14th June, 2019 research publications only from the journals indexed in UGC-CARE List should be considered prospectively for any academic purpose.
- (2) The Vice Chancellors, Selection Committees, Screening Committees, research supervisors and all/any expert(s) involved in academic/ performance evaluation and assessment are hereby advised to ensure that their decisions in the case of selections, promotions, credit-allotment, award of research degrees etc. must be based on the quality of published work rather than just numbers or a mere presence in peer reviewed or in old UGC Approved List of Journals which is available for reference on the UGC website.

(P.K. Thakur)
Secretary(Officiating)

प्रो (डॉ.) जसपाल एस. सन्धू

सचिव

Prof. Dr. Jaspal S. Sandhu

MBBS, MS (Ortho), DSM, FAIS, FASM, FAFSM, FFIMS, FAMS

Secretary

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
University Grants Commission

(मानव संसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार)
(Ministry of Human Resource Development, Govt. of India)

बहादुरशाह ज़फ़र मार्ग, नई दिल्ली-110002
Bahadur Shah Zafar Marg, New Delhi-110002

Ph.: 011-23239337, 23236288,
Fax : 011-23238858, email : jssandhu.ugc@nic.in

D.O.No.F.1-1-/2016(Secy)

30th January, 2017

Dear Sir/Madam,

This is in continuation of my earlier letter of even number dated 8th August 2016 regarding list of journals to be considered for the purpose of computation of API scores. UGC has notified the *List of Journals* vide Notification F.No.1-2/2016(PS) dated 10th January, 2017 which is available on UGC website i.e. www.ugc.ac.in for the perusal of all stakeholders.

In view of the queries pertaining to non-inclusion of some journals in the notified list, you are again requested to send the list of journals subject-wise, **which are not included in the list of journals already notified by the UGC**, duly recommended by the Subject Expert Committees in '**excel format**' only to UGC by email (ugc.api@gmail.com) so that the same can be placed before the UGC Standing Committee for consideration. The hard copies of the list shall follow subsequently with the due signature of the Dean, Academic Affairs/Director Research or officer of equivalent rank so as to start the process of scrutiny at UGC.

With kind regards,

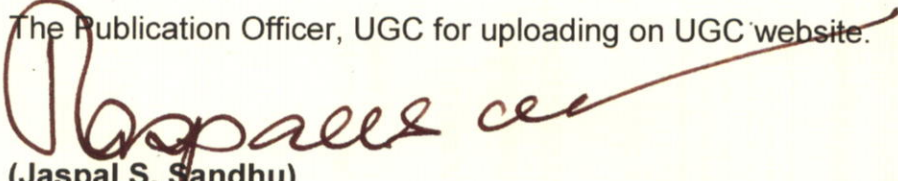
Yours sincerely,

(Jaspal S. Sandhu)

The Vice-Chancellor of all Universities.

Copy to :

The Publication Officer, UGC for uploading on UGC website.

(Jaspal S. Sandhu)

{UNDER CLAUSE 6.05 (I) OF THE UNIVERSITY GRANTS COMMISSION (MINIMUM QUALIFICATIONS FOR APPOINTMENT OF TEACHERS AND OTHER ACADEMIC STAFF IN UNIVERSITIES AND COLLEGES AND MEASURES FOR THE MAINTENANCE OF STANDARDS IN HIGHER EDUCATION) (4th Amendment), REGULATIONS, 2016.}

Subject: .....

[illegible][illegible]

List of journals approved by UGC

Sl.No.	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
1	98	2D Materials	IOP Publishing Ltd	20531583	20531583
2	99	3 Biotech	Springer Heidelberg	2190572X	21905738
3	100	3D Printing and Additive Manufacturing	Mary Ann Liebert, Inc	23297662	23297670
4	101	3D Research	Springer Science + Business Media		20926731
5	104	3L: Language, Linguistics, Literature	Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia	1285157	
6	63621	452ºF. Revista de Teoría de la literatura y Literatura Comparada	452ºF. Revista de Teoría de la literatura y Literatura Comparada		20133294
7	105	4OR	Springer Verlag	16194500	16142411
8	107	A & A case reports	Wolters Kluwer Health	23257237	
9	108	A + U-Architecture and Urbanism	A & U Publ Co Ltd	3899160	
10	109	A Contrario. Revue Interdisciplinaire De Sciences Sociales	Editions Antipodes	16607880	
11	41142	A.B.I. Technik	Walter de Gruyter GmbH	7206763	21914664
12	122	a/b: Auto/Biography Studies	Taylor and Francis Ltd	21517290	
13	123	A Z ITU Journal of Faculty of Architecture	Orhan Hacihasanoglu Itu Faculty of Architecture	13028324	
14	124	AAA, Arbeiten aus Anglistik und Amerikanistik	Gunter Narr Verlag	1715410	
15	125	AAC: Augmentative and Alternative Communication	Informa Healthcare	7434618	14773848
16	126	AACL Bioflux	Bioflux Publishing House	18448143	18449166
17	127	AACN Advanced Critical Care	Lippincott Williams & Wilkins Ltd	15597768	
18	40764	Aadarshah	Shri Bhagavandas Aadarsh Sanskrit Mahavidyalaya, Haridwar, Uttarakhand	22307427	
19	41100	Aajkal	Suchna Bhawan, Lodhi Road, New Delhi.	0971846X	
20	41132	Aalami Urdu Adab (Quarterly)	Sant Gadge Baba Amravati University	23947616	
21	130	AANA Journal	AANA Publishing Inc.	946354	
22	132	AAO Journal	American Academy of Osteopathy	23755776	
23	63632	AAOU Journal	ASIAN ASSOCIATION OF OPEN UNIVERSITY, PHILLIPINES	18583431	24146994
24	134	AAPG Bulletin	Amer Assoc Petroleum Geologist	1491423	15589153

Sl.No.	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
21212	10451	Research Journal of Chemistry and Environment	International Congress of Chemistry and Environment	9720626	
21213	10453	Research Journal of Environmental Sciences	Academic Journals Inc.	18193412	
21214	41348	Research Journal of Humanities and Social Sciences	A&V Publication, Raipur	23215828	
21215	46775	Research Journal of Humanities and Social Sciences (RJHSS)	A & V Publications	9756795	23215828
21216	10455	Research Journal of Immunology	Asian Network for Scientific Information	19947909	20772211
21217	47833	Research Journal of Life Sciences, Bioinformatics, Pharmaceutical and Chemical Sciences (RILBPCS)	Jaysingpur	24546348	
21218	64558	Research Journal of Nano Science and Nanotechnology	Science Alert	19965044	
21219	10460	Research Journal of Obstetrics and Gynecology	Asian Network for Scientific Information	19947925	2077222X
21220	10467	Research Journal of Pharmacy and Technology	A and V Publication	9743618	0974360X
21221	40942	Research Journal of Social and Life Sciences	Gyatri Publication, Rewa, Madhya Pradesh	9733914	
21222	47618	Research Journal of Textile and Apparel	Emerald Publishing Limited	15606074	
21223	41923	Research Journal Social Sciences	Panjab University Chandigarh, India	0251348X	
21224	40705	Research Journey International E Research Journal	Swatidhan Pub. Yevla		23487143
21225	10476	Research Methodology in Strategy and Management	Elsevier Bv	14798387	
21226	10477	Research of Environmental Sciences	Zhongguo Huan Jing Ke Xue Chu Pan She	10016929	
21227	10478	Research on Aging	Sage Publications Inc	1640275	15527573
21228	10479	Research on Chemical Intermediates	Springer	9226168	15685675
21229	10481	Research on Crops	Gaurav Society of Agricultural Research Information Centre	9723226	
21230	10482	Research on Economic Inequality	JAI Press	10492585	
21231	10483	Research on Emotion in Organizations	Elsevier Bv	17469791	
21232	10485	Research on Language and Social Interaction	Routledge Journals, Taylor & Francis Ltd	8351813	15327973

The Computer-Based Grammar Teaching in Acquisition of English articles

Dr.Rajani S.Patil

Dept.of English

ASC College,Harsul(MH)

ABSTRACT

Computer technology has become a most ubiquitous technological influence on our lives in the last part of the 20th century. This paper will briefly discuss those features of computer technology which are relevant to acquire the difficult area of language with the help of visual impact.,e. g. grammar. It will mention the results of some recent experimentation on the use of computers to remediate various language problems and will recommend some specific computer help (slides on articles with pictures) which should be taken into consideration while teaching. The researcher created her own PPT for the class. A power-point can be constructed in advance with every student in mind. Power-point has been an invaluable classroom tool. It is very helpful for the introduction with the visuals to understanding. Technology is inherent more engaging for students of every age than lecture. It is useful for stimulating visual reinforcement.PPT is a powerful tool for learning .It is basically electronic slides where a person can embed files such as texts, music,pictures,diagram,or whatever else you like.The benefit is that you are engaging students not just through words but also through visual. Some students learn better by hearing,but other students learn better by seeing.It also creates an excitement in that it breaks down the daily routine of lectures.I think the PPT is an amazing tool that provides teachers great access to wonderful learning opportunities under the three styles of learning : auditory,visual,and kinesthetic.

In the present age of globalization and liberalization English is the only lingua-franca for the entire world but students and teachers of English face numerous problems related to the study and teaching of the language. English is taught across the country. It is found that users of English and particularly those for whom it's a second language often go wrong in respect of the proper use of articles – articles are misplaced, omitted where necessary and inserted where they are not required. Most of the time it is found that these are the neglected areas in teaching-learning process in schools and colleges although these are integral and important parts of the sentence. The English article system consist of four items 'a', 'an', 'the' and $\emptyset$ (zero article). It can be acquired through natural exposure to the language (e.g.Dulay, Burt and Krashen , 1982). In Maharashtra Marathi learners of English as well as undergraduate learners of English face many difficulties in learning English. Students have difficulties in articles because these articles are not present in their mother tongue. The current study is related with the teaching method in relation with undergraduate students.

English has become the common international language in 21st century. It is the language most frequently used to communicate by people who are not the native speakers of the same language. Consequently, learning and using English of a great importance nowadays. Language is still taught as a traditional classroom subject, similar to Maths or Geography in countries where there is no population of native or English speakers. Technology, however offers opportunities for people from other cultures to interact with each other. It can be beneficial to language learners if technology is incorporated into the classroom (Chang and Lehman,2002) learning and teaching of English speaker outside the classroom. It makes EFL/ESL pedagogies enhance the quality of learning and teaching by applying technology in teaching.

Since providing an environment in which learners have the opportunity to interact in English is critical using technology is of great importance and can ease the second or foreign language learning. Technology also provides an environment in which learners increase their knowledge and creativity. The previous methods of teaching English focused on different aspects of language learning had provided related environment in which learner's and teachers role are defined as mentioned Shafaei (2008:109). Grammar Translation Method(GTM) was the first method of teaching in which teacher played the main role in the class. Since then different methods of teaching language have been borne based on different theories such as Direct Method, the Oral Approach or Situational Language Teaching, Audio/Lingual method, Total Physical Response, the Silent Way, Community Language Learning, Suggestopedia and Competence based Language Teaching. Since then teaching methods have changed over the years. They tend to be learner-centered with less focus on teachers. Therefore the main focus in modern teaching and learning environment is the learner himself. He can learn better if he has an active role in class. Moreover, with the significant growth of technology its application and importance in teaching and learning English has increased. Most of the new methods and theories focus on technology applications and investigate its effect on learning. One of the modern theories in teaching language is Constructivism theory which focuses on learning by doing and learning through technology. According to constructivism students learn most effectively when they are actively engaged in their education. They can perform better when they participate and are active in their learning process. Technology integration is a helpful tool which can be used in the classroom to promote learners involvement in learning. It can help learners to be responsible for their own learning by providing an independent learning environment.

In today's developed world computer is one of the most beneficial and useful tools in teaching-learning process. It is helpful to create stress free environment for learners and make them more responsible while learning. Therefore this research aims to tackle this issue and investigate the effectiveness of computer in an ESL context in relation to Marathi students who are from remote areas.

This study was undertaken with a view to collect relevant data to ascertain the approximate number and the nature of mistake of articles made by 1st year college students and at the same time the study helps to find out the importance of computer in teaching process as a part of teaching method. The researcher has also compared the results of pre- test and post-test and it has shown the tremendous difference in the result.

Roberts (1967:27) states that the articles are actually quite complicated and give a good deal of trouble to those who are not native speakers of English. People learning English as a foreign language often never quite get the hang of them.

Articles constitute one of the most neglected areas of language teaching and learning. In grammar classes the teaching of articles is considered to be an insignificant task. It is over looked or lightly taken by the teachers as well as the students; in fact it is one of the most problematic areas for the students. The students are often confused while using articles. So it is the teacher's responsibility to make the students efficient users of articles. The researchers never had any high expectation from her students. She supports Hill (1967:130) '.....as long human being remain what they are their will always be marked differences in any class, a few will be above average, a few will be below average, and the majority will be average.' Naturally, the researcher never expected 100% success from every student. She did her best for students improvement with the help of different teaching methods.... But after all the individual progress depends upon the student's brilliance, his interest in the subject, his attentiveness and his ability to grasp.

25 students from the first year arts class were given the tests (the pre -test and post- test) for the collection of data for this research. The main objective of conducting the pre-test was to judge the students' previous knowledge of articles and to test their ability of using them in different context. The result of the pre-test was not satisfactory. After the pretest the students were given a lot of visual practice and revision of rules with examples of articles for a period of one month. During this period they got revision of each and every rule by showing computer slides. At the end of the month a tremendous improvement was noticed in the use of articles because of the visual impact on the brain.

After the training on computers the students have shown a considerable improvement in their performance. With proper guidance & coaching with visual impact, even average students can improve their performance. Though regular practice and regular visual aspects, students can master the use of articles. In respect of learners errors there are two schools of thoughts. The first school of linguists consider errors to be assign of the inadequacy of our teaching method. The second school thinks that errors are inevitable and hence we should not opt for better teaching techniques for dealing with them after they have occurred. The researcher has followed the second school of thought and tried to find out an effective teaching method.

Before starting the actual teaching the researcher made a close scrutiny of the errors made by the student in the pre-test. The error analysis helped the researcher in understanding the weak areas of the students' performances. It also gave an idea of the students' competence in English language.

Conclusion :

It is found that than the traditional grammar teaching the use of computer slides are very much helpful. It is necessary to teach English grammar to the students in a very healthy atmosphere in which they will able to learn it without any burden, fear as well as any peer pressure. So teacher has to create such type of friendly and happy atmosphere in the classroom.

If we can provide proper attention to articles through appropriate teaching method that mean by preparing computer slides with pictures, by making it more interesting and attractive. Students will remember it forever and the effect of these visual aids will be life-long. In that sense the computers are very helpful not only in article teaching but that will also be proved helpful in grammar teaching. If teachers will use this visual aid (computer slides) since the childhood for the students, it will give better results.

References :

Chang M.M and Lehman J.D.(2002) Learning Foreign Language through an interactive multimedia program: An Experimental study on the effects of the relevance component of the ARCS model. CALICO Journal.

Dulay, Burt and Krashen , (1982) Language Two, Oxford Univ. Press, New York

Hill (1967),

Krashen, S. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Oxford: Pergamon

Roberts (1967) Modern Grammar, Harcourt, Brace and World, Inc.

Shafaei (2008) Theory and Practice in Language Studies , Academy Publication Co., Ltd.

RESEARCH ARTICLE

The Difficulties of English Teacher in Tribal Area

Dr.Rajani S. Patil

Arts,Science&Commerce College

Harsul, Nashik (MH)

Abstract

This paper attempts to bring the issues related to the problems of teaching English in tribal and rural schools / colleges of India. The quality of English language education in majority of rural schools and colleges presents a very disturbing picture. Teachers language proficiency, exposure to language and materials are major concerns for quality English language learning. In reality, rural student's situations are very difficult. They don't have opportunities as urban students had (i.e.) language` lab, audio visual aids, etc. Generally rural students consider English language as a subject not as a language. It is the main obstacle of them. Majority of students read English only for the sake of examination. Actually, these rural students have phobia of English on the other hand many teachers don't have language vision about student's life. They focus only on examination. order (1973) says that how grammar is learnt is not doubted. The teachers should teach the learners to use the language. Grammar should come when learner shave learnt the language. A language is not just a collection of words, such as we find in a dictionary. It is also the rules or patterns that relate our words to one another. A

language is a system of conventional vocal signs by means of which human beings communicate language. Language is one of the medium of expressing an idea, feelings and emotions. The present paper expresses English language teaching problems faced by teachers in Tribal and Rural areas.

Keywords: English language, learning, teaching, teaching methods,

Introduction

English is important language of the world. The development of science emerged the need of oral and written communication in English language as Pandit Nehru said , "English is the window of the world". It is used for communicative and educative purpose all over the world. English is a world language. Over and above English is universally renowned for its power of expression and its rich literature.

In India, English is used as 1st and 2nd language. In current situation, English is the most preferred language. In language

RESEARCH ARTICLE

learning is a natural process. Behavioristic approach is useful in this kind of learning process. But for the students of other language, deliberate efforts are required to learn a foreign language which requires a mentalistic approach. The students of rural and semi-urban areas in India face some problems while learning because English is not their mother tongue. Language acquisition seems to be a process which child learns from his childhood. While teaching, the teacher has to keep in mind the age of the student, his previous experience of English, his cultural background, his previous experience of English, his interest area, his learning style(i.e. visual, kinesthetic etc.) all these aspects shape the classroom teaching methodology.

Students of rural colleges face a number of problems. English is their second language. Learning a second language means acquiring a system of rules, but most of the time students are unaware about this rules. This student find themselves unable to express in English. They don't have idea about proper sentence structure. They don't know the proper pronunciation of words, spelling and grammatical rules. Actually both the teachers and the students sole objective is to clear the exam. The students never realize the importance of learning English as a language. Instead of that, they wish to speak and write English in their day to day life. The change in time have

witnessed the growing importance of English language in all walks of life. Most of the times, these rural and tribal students lack the confidence to speak in English. First reason is that they have been taught English through Grammar Translation Method. This method makes them dependent on their mother tongue. Corder (1973) says that how grammar is learnt is not doubted. The teachers should teach the learners to use the language. Grammar should come when learner have learnt the language.

Whatever they read or write they translate it into their own vernacular. During the time of exams they cannot write one original sentence on their own. Because of Grammar Translation Method they don't have vocabulary. While writing they take support of the chief market material. So, the students merely pass the subject far from learning any level of the language. Even after learning English for fourteen -fifteen years the level of the students remain unsatisfactory.

Even after years of learning English at schools many students fail to learn the language. They are unable to communicate freely in English language. Our average undergraduate cannot speak a correct sentence in English. Parents, teachers, examiners and employers complain our learner's poor achievements in English (S.C.Sood 1995:167).When these students

RESEARCH ARTICLE

enter college most of the students do not perform well .Even after decade of learning English in schools and colleges students are not able to use it appropriately to meet their needs. They fail to use the language effectively in day to day communication. This problem is very acute with the students who come from the rural or tribal area.

The problems teachers face while teaching English language:

We also noticed that English language teachers in rural/tribal areas face many problems and come across a variety of challenges that hinder effective teaching and learning of English as a second language, We need to continuously identify these problems and challenges,analyze these in order to take remedial steps.The following are the problems teachers face in rural /tribal areas.

1. The students family background :

Most of the times these students are facing many financial issues. Their parents are totally dependent on farming. So, these students remain absent in schools/colleges because they prefer daily wages work rather than education. They want to fulfill their families' needs by earning money. Their parents are illiterate , they don't understand the importance of education. Financial condition of their parents is a major challenge. So they are not mentally

prepared for grasping language teaching.

2. Poor condition of the classroom :

Sometime teacher seems to be very enthusiastic and creative while teaching English. She/he wants to use different methods for language learning. but she could not attain her goal, these schools & colleges are not spacious enough to accommodate the students. The seating arrangement is not adequate when compared to the urban schools. This kind of situation makes them less confident and it becomes a challenge to the teachers.

3. **Shyness:** These students are very shy. They don't open mouth though teacher is very friendly to them as compared to urban students. Even teacher encourage them, admire them, motivates them, they are not able to open their mouth because their self-esteem & confidence level is very low. In this kind of situation it becomes problematic to teachers to cope up with these students. Actually, their family background & environment is responsible for this.

4. **Phobia:** These students have also phobia about English language since their school days. So it creates negative attitude towards learning and using English. Sometimes, these students are first generation learners

RESEARCH ARTICLE

in their families. The attitude of the rural students can neither be called completely negative nor completely positive. Their attitude towards English language learning is paradoxical. They want to speak and write English but they find it very difficult.

5. **Attitude:** Their attitude towards their ability and capacity is very negative. This negative attitude creates fear about subject & especially subject teacher & this all make them less confident about English learning. Though teachers are good; teaching becomes futile in this situation.
6. **Mothertongue of the students:** In tribal /rural areas the mother tongue of the students becomes one of the problem while teaching English. Most of the time teacher is unaware about their mother tongue . Some difficult words or some difficult concepts he/she could not explain properly through their language. When teacher use their mother tongue in classroom while teaching ,it is found that students becomes more attentive and take interest in learning . Some teachers are unable to translate English words into students' local language for good understanding. Each & every teacher must know and understand

the mother tongue of these students for effective teaching.

7. **Teacher's attitude about English** :Most of the time these students teachers are responsible for creating phobia of English from their childhood days. They say,"English is difficult language" may be this sentence hammering sets their sub-conscious mind & it gives them negative results. Teacher has to make up their mind-set properly from their childhood. Sachdeva (2002:)) explains a teaching and learning relationship in which he says ,' teaching and learning are inter-related and inter-dependent. Both teaching and learning are the foundations in the process of education. Good teaching results into good learning. In the process of teaching learning, teaching is the complement of learning. Teaching learning may be said to be the two sides of the same coin."
8. **Student-teacher relationship** : Some teachers have a negative attitude towards their students. They are always of the opinion that these students are dull & can never improve. Due this attitude; students are not taking part in school/college activities. They become passive, dumb& it is also one of the challenge for the teachers. Actually, it is related with students'

RESEARCH ARTICLE

psychology. Teacher has to understand the psychology of his/her

students properly. Sometimes, the teacher's attitude is highly authoritarian, they also threaten students with punishments. Sometimes these teachers are very strict towards their students. So this student afraid to their teachers. It prevents to create healthy positive student-teacher relationship. These all things are related to language teaching & learning.

9. **Lack of motivation:** From their childhood these students never get proper motivation, encouragement and that's why it becomes challenge to the teachers in schools & colleges. The teachers of these tribal areas join these schools as per the orders of institutions or Govt. He/She is not willingly doing this job in this tribal area. So he/she never give her/his true efforts or their 100% to these students. According to Skinner, "learning is both acquisition and retention."

10. **Lack of Exposure :** Most of these students may be first-generation school/collgeentrants. They have had little exposure to English in the social context in which they live. The level of English learning/teaching is not adequate in their schools. In some schools ,the

students are never taught English at the lower class. The students need to be given enough opportunity to develop their capability. At the college level ,even sometime they don't write their names properly. This kind of students becomes one of the challenges to the teachers.

11. **Teaching Pronunciation:** One of the biggest difficulties a teacher faces while teaching English as a second language is pronunciation. Though the teaching of pronunciation is a complicated task, it is one of the most significant features of English language teaching. The teachers should be conscious of their own pronunciation. Learners should be exposed to a wide variety of dialects & different pronunciations. In this situation, if teacher wants to provide other facilities like audio- visual aids, screening of films, group discussions, it takes lot of time. Bhatt B and Sharma .S said," Alert teachers of foreign languages have always made good use of supplementary aids.....they must make use of every device they can think of. To make the study of the language interesting and practical, posters, photographs, pictures, postcards reproduction of famous work of arts crafts-map, travel folders, must also be used."

RESEARCH ARTICLE

12. **Large classes:** Another major challenge is the strength of the class. In many schools in tribal areas the classes are quite big, having more than 100 students, Besides, sometimes due to lack of sufficient number of teachers, the classes are combined & the number of students in a class goes up to 100 or more.
13. **Mix abilities /different potential:** Students in any class fall under different levels of IQ. They have different potential. Their learning styles are different. Some are visual learners, some are audio learners, and some are kinesthetic learners. These categories are also problematic for teachers while teaching English.
14. **Limited Time-span:** Teachers of English have very limited teaching hours. These hours are not enough to teach the language elaborately. It is also one of the problems teachers are facing at schools& colleges. In this time span teacher is unable to focus properly on four basic language skills.
15. **Syllabus Framing:** One more challenge relates to the suitability of the syllabus. The syllabus is always prepared by a committee, the members of which may not be handle these classes.
16. **Teaching Methods :** Most of the time, teachers are using Lecture or Grammar Translation Method while teaching. From this they never get proper results. So teachers has to decide which method /methods he/she has to use in a classroom where different kinds of learners are enrolled.
17. **Ineffective teachers:** Some time the teachers are not well-qualified or they don't have proper skills to handle this kind of students. They are also not able to use proper language / fluency while teaching.
18. **Lack of Practice &Exercise:** The teachers are not giving proper time to practice as well as exercise. But most of the time these students are not regular and it becomes problematic for the teacher to gain good teaching-learning output.
19. **Lack of library & Language Lab facility:** These schools are always in remote or tribal areas .They don't have proper facilities of teaching at the same time they are also not aware of all this. It creates problem for the teachers.
20. **Use of Modern Technology:** Most of the time teachers are unaware of this modern technology like ICT, internet, onlineteaching,etc. They remain backward because of lack of skills. As Vera denoted (1974 pe: 10) "teaching and learning may be considered to mutually defining aspects of the same process. The

RESEARCH ARTICLE

teacher is not just a giver but also a receiver and the learner is not just the passive recipient of “made to measure” packages of knowledge but also an active participant.”

21.

Though English is important language, it is complex task to teachers as well as students in their teaching learning process. It is a matter of great sorrow that effective implementation of English curriculum is still far away. Especially, in tribal/rural area English is yet the matter of fear for students. Urban students are comparatively good in English language because school teachers are skilled in English language teaching & they get support from parents & teachers & tutors. But in tribal as well as rural area most of the parents are not educated & unable to spend money on their education. If teachers become qualified, enthusiastic, & conscious to teach students, it will be helpful for tribal students to learn English effectively.

To solve all these problems, a systematic approach should be followed. The teacher should focus on four basic language skill i.e. listening, speaking, reading writing. The teacher should find some way to help his/her students to enjoy their language activities and of building their confidence. The students learn by imitation. As Verghese (1981:27) observed, teaching English as a second language in India is thus beset with problems such as poor

motivation, inadequate exposure to the language, poor classroom condition, lack of teaching aids and material, incompetence of teachers, bilingualism and its effects on the learner etc. however some worthwhile teaching is possible with the right relationship is established in the attitudes of the learner the teacher, the learner's parents and if through this relationship, the learner is properly motivated.

The teacher should have wide ranging enthusiasm and imagination. The students should be made to learn simple words. It will inculcate a habit of learning new words. Their newly learned words will become a part of their own vocabulary which they will use when they want. This vocabulary will result into better expression. If we take into consideration the role of teacher and learner in acquiring knowledge of a language the problems can be solved effectively. The most important thing is that the student should realize the practical use of English language. English will be used by them as a medium of expression. They will use English for the better communication purpose with fluency in the speech. It will also help to use proper language with proper sentence structure. Confident speaking in public will make them able to keep their pace with the developing world. It will also help in raising the standard of English at the college level. Let everyone concerned with it take the responsibility. The teacher

RESEARCH ARTICLE

should arouse a student's interest in English language learning to bring about a positive change in their performance. Only then we can create a good environment. Through this we can be able to achieve better results in teaching and learning English.

References

Corder,R.A.(1972) English as a Foreign Language,Longmans Group Limited.London

Krashen,S.Second Language Acquisition,Oxford :OUP-1985

NCERT (2007)Seventh All India School Education Survey Ned.

Prabhu,NS Second Language Pedagogy,New York : OUP,1987

Singh &Sudarshan ,Distance Education Development,Delhi,Discovery Publishing Home,1996

WOMEN EMPOWERMENT IN IBSEN'S A DOLL'S HOUSE

Dr. Rajani S. Patil,
Assistant Professor, Department of English,
Arts, Science and Commerce College, Harsul, Nashik (MH)

ABSTRACT

The present paper is an attempt to analyze the status of women empowerment in literature in English. The study reveals that women all over the world are relatively disempowered and they enjoy somewhat lower status than that of men in spite of many efforts undertaken. 'Women Empowerment' and 'Gender Equality' are generally interpreted wrongly by common men. It is found that acceptance of unequal gender norms by women are still prevailing in the society. Self-discovery is a phase, where search for self was the main motive of the writers to project in their writings, as they experienced freedom from self-dependency. Ibsen's modern realistic play A Doll's House is a good example of it.

Keywords: Empowerment, Status, Access, male dominated, self-dependency

-----

Discrimination to women in the terms of Sati Pratha, Girl child education, Child marriage etc. are seen no more so frequently in the society due to the laudable and incomparable efforts of old geniuses and social reformers like Raja Ram Mohan Roy etc. The condition as well as the active participation of women in society is much-much better today in respect of previous age or generation. Today's women are undoubtedly strong enough as far as their financial empowerment is concern. But in modern perspective we have to give emphasis on their social and mental empowerment in the terms of whether they are gaining the respect and honor which they really deserve? Are they mentally free in spite of their earning or financially position in 21st century? Henrik Ibsen, one of the well-known modern English play writer depicts the problems of women of his age. He describes domestic, social, cultural, economic, psychological conflicts faced by women in everyday life.

Ibsen represents the traditional roles of husband and wife in A Doll's House. It's related to Nora and Torvald Helmer's married life and their intellectual differences. The women in 21st century also are repressed and abide by their dominant husbands. Women are just following their husbands even in this era. It is a life long struggle of women for security, independence and freedom. A Doll's House focuses on themes concerning class and gender

relations in simple language, as well as interpersonal interactions of the time it was written. It is a modern realistic play mainly on women's rights. It focuses on male dominated society, male's power, control and dominance with husband's superiority over wives. The words which are used for Nora are 'little skylark', little squirrel, featherhead, spendthrift emphasizes women's gender inferiority.

At the end of the play, Nora's decision and 'door slam' in the play took the lead in a movement and debate over women's civil liberties, strict male ideologies made women to create their own identity instead of living of the shadow of a male figure. On its time, Ibsen's play was innovative and thought provoking. Actually, Ibsen portrays the gender role of 19th century women and men in society. Ann Marie Santon points out that woman is constructed as a social being who is obliged to give herself completely up to man and child. Those who break away from this patriarchal social framework are certainly incompatible to conventions and will be put to death if they cannot observe these conventions. It is the play which outlines the women's realization of their rights and their endeavor to search for their role in society. It is an effort by a woman to assert her individual self. *A Doll's House* also exposes the defects of the Victorian patriarchal society. It is the triumph of the woman over all social, masculine and economic hindrances. It is the universality of the woman figure portrayed in Ibsen's play. After 130 years of the publication *A Doll's House*, many women all over the world still face the same circumstances that Nora faced. Though today's women working in the same capacity as men, the identity problems of women are matter of discussion in all over the world. To great extent Women are suppressing by the male dominated societies. Women are dolls in the hands of male. So in this play Ibsen tackles women's rights in a very systematic way. Ibsen describes the actual fact that in 19th century, the role of the woman was to stay at home, raise the children and attend to her husband. Nora Helmer is the character in *Doll's House* who plays the 19th century woman who is a victim of male dominated society. In 21st Century also women face the problem of discrimination in the house, workplace and in life in general. In the words of Marianne Sturman, "In *A Doll's House*, he especially probed the problems of the social passively assigned to women in a male oriented society (51)." While making notes for *A Doll's House* in 1878, Ibsen wrote: "A woman cannot be herself in contemporary society; it is an exclusively male society with laws drafted by men, and with counsels and judges who judge feminine conduct from the male point of view."

Ibsen is often referred to as the “father of modern drama” and it is Ibsen who has given women a strong voice and justice through creating some powerful female characters like Nora Helmer, Mrs. Alving, Hedda Gabler, and Hilda Wangel. Ibsen’s female characters are stronger than his male characters in merit, intelligence, firmness and integrity. He creates interesting female characters in a male dominated society. He tried to describe social reality and psychological trauma through the Nora. In this play, the decision maker of a family decides about the important issues in the male dominated society, and the task of a housewife is to accept them without any debate, without any protest. Nora is actually very bold, rebellious, revolutionary woman who wants freedom and creates revolution for the sake of her own dignity in 19th century. In closing the door of her husband and children, Nora opened the way to the 19th century women’s movement. So she is supposed to be the source of inspiration for today’s women. Ibsen also wants to show the rebellious nature of Nora. He had associated himself with women’s movement in Norway shortly after writing *A Doll’s House*. He clearly expressed his support for women’s rights movement. Here, I would like to focus on Ibsen’s speech at the festival of the Norwegian Women’s Right League, Christiania (present Oslo), May 26, 1898 as follows: “I am not a member of the Women’s Right League. I am not even quite clear as to just what this Women’s Right Movement really is. To me, it has seemed a problem of mankind in general. And, if you read my books carefully, you will understand this. True enough, it is desirable to solve the woman problem, along with the others; but that has not been the whole purpose. My task is the description of humanity.”

The statements stated above gives us an idea concerning Ibsen’s full support toward women’s rights .*A Doll’s House* did indeed have a significant impact on the movement of women’s condition. For Ibsen, women rights and human rights were synonymous. That’s why he wanted to give Nora all those social rights that society is not ready to give a woman. He saw woman as an individual rather than “man’s dependent if not his slave”. His aim was to see the world through female eyes for establishing separate identity. Self-realization was the most important thing for Ibsen.

Conclusion:

Though Nora was weak, tame, obedient, the so called darling, conventional with some mild qualities, she left the house, husband and children at the end of the play. She was devoted to achieving her identity, freedom, self-existence, empowerment, rights and suffragettes. Nora is the representative of 19th century women all over the world. Ibsen also

supported and exposed the social issue, problems of women through his plays. Elizabeth Robins also claimed concerning his feminism: “No dramatist has ever meant so much to the women of the stage as Henrik Ibsen.”

WORKS CITED

- Anne Marie S (1996) A Woman's Place/Female Space in Ibsen's *Fruen Fra Havet*, in Scandinavia 35, University of East Anglia Norwich, England 29-52.
- Brian J (2004) Ibsen's Selected Plays. WWNorton & Company Ltd. New York, USA.
- Chrisopher I (2003) A Routledge Literary Sourcebook on Henrik Ibsen's *Hedda Gabler*. Routledge, New York, USA 25-26
- Gail F, McFarlane J (2004) Ibsen and Feminism, in *The Cambridge Companion to Ibsen*. Cambridge University Press New York, USA 89-105
- Marianne Sturman (2004) *Cliff Notes on Ibsen's A Doll's House and Hedda Gabler*, Wiley publisher, 51
- Rifat M, Afroze J, Zaman N, Amin S (2006) Ibsen's *A Doll's House* and Chopin's *The Awakening* : Nora and Edna's Search for Freedom, in *Centennial Essays on Ibsen*. University of Dhaka Press, Dhaka, Bangladesh 119-128.
- Saleh A S (2011) *Henrik Ibsen: The Father of Modern Drama*

**RNI MAHMAR
36829-2010**

ISSN - 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay
International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Progressive Thinkers of Maharashtra

JANUARY 2020

Executive Editor

Dr. Subhash Nikam

Principal,
Mahatma Gandhi Vidyamandir's
Karmaveer Bhausaheb Hiray
Arts, Science and Commerce College,
Nimgaon, Tal. Malegaon Dist. Nasik (MS)

Co - Editor

Asso Prof. Subhash L. Ahire

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Address : 'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist. Latur 413515

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

January - 2020

Progressive Thinkers in Maharashtra

Executive Editor

Dr. Subhash Nikam

Principal

Mahatma Gandhi Vidyamandir's

Karmaveer Bhausaheb Hiray Arts, Science & Commerce College, Nimgaon,
Tal. Malegaon, Dist. Nashik [M.S.] INDIA

Co-Editor

Asso Prof. Subhash L. Ahire

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

PRATIK PRAKASHAN, 'PRANAV' RUKMENAGAR, THODGA ROAD, AHMEDPUR,
DIST. LATUR, -433515, MAHARASHTRA

Published by – Dr. Subhash Nikam, Principal, KBH College Nimgaon, Tal. Malegaon, Dist. Nashik, MS

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The authors shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Price: Rs. 800/-

19	कर्मवीर या. ना. जाधव यांचे राजकीय सामाजिक व शैक्षणिक योगदान प्रा.पगार संदीप केशव	55 – 58
20	नाशिक जिल्ह्यातील ज्ञानमहर्षी कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे डॉ.पोळ भावना श्रीपती	59 - 61
21	डॉ.आ.ह.साळुखे यांचे सामाजिक परिवर्तनविषयक विचार प्रा.मोहन काळकुटे	62- 65
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा आर्थिक दृष्टीकोण प्रा. आर. के. सुर्यवंशी	66-68
23	“आचार्य बाळशास्त्री जांभेकर यांची वैचारीकता : एक अभ्यास” डॉ. राधाकृष्ण ल. जोशी	69-70
24	“महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांची पुरोगामी विचारसरणी” प्रा. राजकुमार ज्ञानोबा चाटे	71-73
25	शरद जोशी – एक क्रांतीकारक योद्धा प्रा. सी. डी. राजपूत	74-75
26	“महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणा चळवळी” प्रा.डी.झेंड.सावळे	76-77
27	पुरोगामी महाराष्ट्र निर्मितीत राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान व कार्य डॉ. शेख हुसैन इमाम	78 - 79
28	महाराष्ट्रातील दलित चळवळ : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा समतासंघर्ष प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे	80- 82
29	राजर्षी शाहू महाराज :एक पुरोगामी विचारवंत प्रा.शुभम उत्तमराव पाटील	83-85
30	निलीमा मिश्रा : दुर्बलांच्या सक्षमीकरणातील कर्मयोगिनी डॉ.डी.एन.सोनवणे	86- 89
31	पश्चिम खान्देशातील पुरोगामी विचारवंत शंकरराव चिधुजी बेडसे, झेंड.बो.पाटील यांचे सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय योगदान प्रा.डॉ.संजय जिभाऊ पाटील श्री.सुनिल छोटे पवार	90 - 92
32	अनंत पेंलूचा सामाजिक योद्धा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. स्वप्निल प्रशांत गरूड	93- 94
33	पंडिता रामबाई यांचे स्त्री सुधारणा विषयक विचारांचे आधुनिक काळातील महत्व योगेश किरण हिरे	95-98
34	महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे सामाजिक कार्य व स्त्री उध्दारातील योगदान पवार वर्षा नारायण प्रा. डॉ. रविंद्र एम. साळुंखे	99-103
35	महाराष्ट्रातील १९ व्या व २० व्या शतकातील पुरोगामी चळवळी प्रा.अनिल निंबा पाटील	104-107
36	“कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांचे शैक्षणिक कार्यातील योगदान” प्रा.जी.डी. रूपवते	108-110
37	कै.गंगाधर आप्पा बुराडे यांचे मराठवाडा मुक्तीसंग्रामातील समाजिक योगदान डॉ. गंगणे आर.व्ही.	111-112
38	भारतीय स्त्रियांच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासातील डॉ. आंबेडकरांचे योगदान : एक विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा.डॉ. किशोर चैत्राम सोनवणे प्रा. डॉ. मंदा तापीराम मोरे-थोरात	113- 117

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा आर्थिक दृष्टीकोण
प्रा. आर. के. सुर्यवंशी

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, हरसुल, ता. त्रंबकेश्वर (नाशिक)
गोषवारा — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारताचे पहिले कायदा व न्याय मंत्री होते व ते प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ होते. त्याच्या अभ्यासाचा मुख्य विषय 'अर्थशास्त्र' होता. भारताला अर्थशास्त्रीय विचारांची थोर परंपरा लाभली आहे. भारतीय अर्थतज्ज्ञांनी आपल्या आर्थिक विचारांचा ठसा जागतीक अर्थकारणावर पडला असल्याचे आढळून येते. भारतातील अर्थतज्ज्ञांसंबंधी बोलायचे झाल्यास चंद्रगुप्त मौर्याच्या राजदरबारात चान्यक्य विष्णुगुप्त उर्फ कौटिल्य यांचे आर्थिक विचार आजही उपयुक्त ठरतात. तसेच दादाभाई नौरोजी, धनंजयराव गाडगीळ, गोपाळ कृष्ण गोखले, चंद्रशेखर टिळक व व्ही.के.आर.व्ही. राव हे जागतीय कीर्तीचे अर्थतज्ज्ञ होते. यांच्या तोडीचा विश्वमान्य अर्थतज्ज्ञ म्हणुन डॉ. आंबेडकरांच्या नावाचा उल्लेख करावा लागतो. कारण त्यांच्या अभ्यासाचा विषय अर्थशास्त्र होता व उपयुक्त आर्थिक सल्ला देण्याचे महत्वाचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर करायचे म्हणुन त्यांना 'भारतीय अर्थक्रांतीचे जनक' असे देखील म्हटले जाते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांना एक विशिष्ट असे स्थान आहे. 'आर्थिक समानता' ही त्यांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांची मध्यवर्ती कल्पना होती. कारण ब्रिटिश हिन्दुस्थानात येण्याआधी येथील आर्थिक समृद्धता ब्रिटिशांच्या धोरणामुळे आर्थिक विषमतेत परावर्तीत झाली. यासंबंधी सखोल अध्ययन करून 'रूपयाची समस्या' (The Problem of Rupee) हा संशोधन ग्रंथ त्यांनी निर्माण केला. ऐवढेच नाही तर भारतीय स्त्रियांच्या आर्थिक स्वावलंबनाची कास धरणारा हा तत्कालीन महान समाजसुधारक देखील होता. शेती व शेतकरी सावकारांच्या विळख्यात अडकत चालली आहे याची शासनाला जाणीव करून देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे पहिले 'कृषीतज्ज्ञ' होते. असे म्हटल्यास चुकीचे ठरणार नाही. यांच बरोबर भारताचे परराष्ट्रीय धारेण कसे असायला हवे याविषयी त्यांचे विचार फार उपयुक्त होते. देशाच्या आर्थिक विकासाची जाण व तळमळ असणाऱ्या या महान अर्थतज्ज्ञास विश्वप्रसिद्धी लाभलेली होती.

किवर्ड — अर्थतज्ज्ञ, समानता, स्वावलंबन, अर्थक्रांती, समृद्धता

प्रस्तावना — भारताला स्वातंत्र मिळाले त्यावेळी एक परिपक्व आर्थिक विचारवंत म्हणुन डॉ. बाबासाहेबांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जात होते. वेगवेगळ्या अभ्यासकांच्या दृष्टीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ अर्थतज्ज्ञच होते असे नाही, तर ते एक महान समाज सुधारक होते, कायदेतज्ञ होते, राजकारणी होते. याच बरोबर दीन-दलिताने उधारक म्हणुनही त्यांचे नाव प्राधान्यक्रमाने घेतले जाते. काही अभ्यासक त्यांच्या अतुलनीय कार्याबद्दल त्यांना 'आधुनिक भारताचे प्रणेते' असे देखील म्हणतात २०१२ मध्ये करण्यात आलेल्या एका जागतिक सर्वेक्षणात भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर सर्वात महान भारतीय म्हणुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव घेण्यात आले. ऐवढेच नाही तर, कोलंबिया विद्यापीठाने जगामधील शिर्ष १०० विद्वानांच्या नावाची यादी तयार केली त्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना प्रथम स्थानी ठेवले होते. असे महान विद्वान अर्थतज्ज्ञ भारताला लाभले हा भारतीयांच्या दृष्टीने गौरवाचा भाग आहे.

डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार अभ्यासले असता असे स्पष्टपणे जाणवते की, त्यांचे आर्थिक विचार समग्र स्वरूपाचे होते. देशातील सर्व प्रकारच्या आर्थिक समस्यांची त्यांना सखोल माहिती होती, त्यांचा अभ्यास होता. म्हणुन देशातील समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी कोणत्या उपाययोजना कराव्या लागतील यांची देखील त्यांना माहिती असायची. विविध विषयांची जाण असल्यामुळे त्यांना संविधान निर्माण करण्याचे महत्वपूर्ण काम देण्यात आले. आज जगातील सर्वात मोठी संसदिय लोकशाही भारतात कार्यान्वीत आहे. याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकरांना देणे उचित ठरेल. प्रस्तुत संशोधन लेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

संशोधन लेखाची उद्दिष्टे —

या संशोधन लेखाची निर्मिती पुढील उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून करण्यात आलेली आहे.

- १) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार अभ्यासणे.
- २) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार अभ्यासणे.
- ३) डॉ. बाबासाहेबांनी संविधानात केलेल्या आर्थिक तरतुदींची माहिती घेणे व त्याचे विश्लेषण करणे.

संशोधन प्रणाली — प्रस्तुत लेखाच्या निर्मितीसाठी दुय्यम आधार सामुग्रीचा वापर करून उपयुक्त माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे. यात प्रामुख्याने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांवर प्रकाशित प्रस्तके, लेख इ. अशा दुय्यम साधनांद्वारे माहिती संकलित करून या संशोधन लेखाची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. प्राप्त माहितीच्या विश्लेषणासाठी निबंधात्मक विश्लेषण तंत्राचा अवलंब केलेला आहे.

विश्लेषण — डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर केंद्रात मंत्रीपदी असतांना स्त्रीयांच्या आर्थिक स्वावलंबनासाठी प्रयत्न करणारे पहिले केंद्रीयमंत्री होते. देशातील निम्मी लोकसंख्या स्त्रीयांची असूनही स्त्रीया ह्या परावलंबी स्वरूपाचे जीवन जगतात हे सामाजिक दृष्टीकोणातून उचित नाही. त्यांच्या मते स्त्रीयांना देखील पुरुषांच्या बरोबरीने समान हक्क असावेत. स्त्रीयांना सन्मानाची वागणूक असावी यासाठी त्यांनी संसदेत 'हिंदु कोडबिल' या नावाने विधेयक १९४९ मध्ये आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचे विधेयक त्यांनी केलेल्या श्रमाचेच प्रतिक होते. या विधेयकाच्या माध्यमाने त्यांना स्त्रीयांना कायदेशीर हक्क प्राप्त करून द्यावे होते. ५ फेब्रुवारी १९५२ रोजी त्यांनी तयार केलेल्या विधेयकात स्त्रीयांना वडीलांच्या संपत्तीत समान हक्क, मृताचा वारसदार ठरविण्याचा अधिकार, घटस्फोट व पोटगी मागण्याचा अधिकार, विवाह, दत्तक विधान, अज्ञानत्व आणि पालकत्व हे सात विषय त्यांनी हिंदु कोडबिलात मांडले होते. या माध्यमातून त्यांना समाजातील जात, धर्म किंवा लिंगभेद करून सामाजिक विषमता कमी करता येणार नाही. असे त्यांना वाटत होते. न्यायाच्या तराजुत सर्वांना एकाच मापात तोलले जाईल असे त्यांना जाहिर केले, मात्र त्यांना हे विधेयक संसदेत मांडण्यास प्रखर विरोध झाला. त्यांमुळे त्यांना हे विधेयक संसदेत मांडता आले नाही.

सन १९९० च्या दशकात 'हिंदु कोडबिल' प्रमाणे कायदे पारित केले जावू लागले परंतु स्त्रीयांना स्वातंत्र्यानंतर तब्बल ५० वर्षांनी हा न्याय मिळाला. जर हे संबधीत विधेयक सन १९५२ मध्येच संमत झाले असते तर भारतीय महिलांचा आर्थिक व सामाजिक स्थर उंचावलेला राहिला असता, देशाची प्रगतीही वेगाने झाली असती आणि देश आज लोकसंख्या वाढीने त्रस्त आहे. कदाचित लोकसंख्या वाढ नियंत्रणात राहिली असती. सामाजिक विकास हा स्त्री व पुरुष यांच्या माध्यमाने होतो व हा विकास समान राहिला तर खऱ्या अर्थाने सामाजिक विकास होतो. जर या प्रक्रियेत स्त्रीया मागासलेल्या राहिल्या तर सामाजिक विकास हा दुभंगलेला दिसून येतो. यावरून असे स्पष्ट होते की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतातील महिला स्वावलंबनाचे आद्य प्रवर्तक होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक व सामाजिक विचार हे परस्परांना पुरक स्वरूपाचे होते. या बरोबरच त्यांना भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेती क्षेत्राचीही माहिती होती. भारतीय शेतकरी हा सावकारी कर्जाच्या विळख्यात अडकत चालला आहे. अशा अभ्यासपूर्ण निष्कर्ष त्यांनी काढला. शासनाने शेतकऱ्यांना सावकारी पाशामधून मुक्त केले पाहिजे. अन्यथा शेतकरी कर्जबाजारीच राहिल असा महत्वपूर्ण सल्ला शासनाला डॉ. आंबेडकरांनी दिला होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जागतिक किर्तीचे अर्थतज्ज्ञ असल्याने त्यांनी आर्थिक सामाजिक विकासासाठी मानवी अधिकारांना केंद्रस्थानी मानले होते. म्हणून संविधानाची निर्मिती करतानाच त्यांना समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुभाव या तत्वांचा व्यापक दृष्टीकोणाने स्विकार केला. त्यांना संसदीय लोकशाही प्रणाली अधिक विश्वसनीय व सक्षम करायची होती. त्यांनी केंद्र शासनाला आर्थिक दृष्ट्या अधिक प्रबळ केले आणि राज्यांना केंद्रावर विसंबून ठेवण्याची तरतुद केली. राज्यांना केंद्राकडून हक्काने निधी मिळावा यासाठी संविधानात वित्त आयोगाची तरतुद देखील केली हा दूरदृष्टीकोन केवळ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याकडेच होता. त्यामुळे दर पाच वर्षांसाठी वित्त आयोगाच्या अध्यक्षाची नेमणूक करण्याचा कायदेशीर हक्क राष्ट्रपतींकडे सोपवीण्यात आला. असा महत्वपूर्ण निर्णय केवळ भारतीय अर्थव्यवस्थेची सखोल जाणीव असणारी व्यक्तीच घेऊ शकते. हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्यावरून स्पष्ट होते.

संदर्भ -

- १) प्रा. गायकवाड आर. के. - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय अर्थव्यवस्था.
- २) <https://satyagrah.croll.in>
- ३) www.ambedkaronline.com
- ४) Dr. Narendra Jadhav - Dr. Ambedkars Economic Thought & Philosophy
- ५) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे - खंड - १ (संपादक डॉ. प्रकाश खरात)

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN - 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay
International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Folk Literature & Folk Media

FEBRUARY 2020

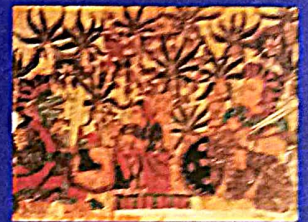
Executive Editor : Dr. Subash Nikam

**Principal,
Mahatma Gandhi Vidyamandir's
Karmaveer Bhausaheb Hiray
Arts, Science and Commerce College,
Nimgaon, Tal. Malegaon Dist. Nasik (MS)**

Co- Editor : Prof. Arjun G. Nerkar

Chief Editor : Dr. Nanasaheb Suryawanshi

**Address : 'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist. Latur 413515**

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

February - 2020

Folk Literature & Folk Media

Executive Editor

Dr. Subhash Nikam

Principal

Mahatma Gandhi Vidyamandir's

**Karmaveer Bhausaheb Hiray Arts, Science & Commerce College, Nimgaon,
Tal. Malegaon, Dist. Nashik [M.S.] INDIA**

Co-Editors

Assisst Prof Arjun G. Nerkar

Dr. Kalyan S. Kokane

Dr. V. D. Suryawanshi

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

PRATIK PRAKASHAN, 'PRANAV, RUKMENAGAR, THODGA ROAD AHMEDPUR,

DIST. LATUR, -433515, MAHARASHTRA

Published by – Dr. Subhash Nikam, Principal, KBH College Nimgaon, Tal. Malegaon, Dist. Nahik, MS

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The authosr shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Price: Rs. 1000/-

33	लोकसाहित्य आणि संस्कृती प्रा. डॉ. माने हनुमंत तुकाराम	137-139
34	लोकसाहित्य आणि संस्कृती डॉ. मनिषा दौलतराव सोनवणे	140-142
35	मौखिक स्त्री गीते प्रा. डॉ. मोनाक्षी पुंडलिक पाटील	143-145
36	लोकसाहित्य संस्कृती प्रा.डॉ. मोहन श्रीरंग कांबळे	146-147
37	लोकसाहित्यातील प्रमुख भटक्या विमुक्तांच्या योगदानाचा अभ्यास प्रा. अंबादास नरसिंगराव पाचगे	148-150
38	महाराष्ट्रातील लोकगीत आणि लोककला प्रकार, प्रा.पंकज पवार	151-152
39	लोकगीते : संकल्पना, स्वरूप व वर्गीकरण डॉ. प्रकाश कारभारी शेवाळे	153-156
40	“लोकसंगीत” प्रा. अशोक एस. जाधव	157-158
41	लोकसाहित्य आणि भारतीय लोककथा प्रा.डॉ.राजेंद्र रामकृष्ण सांगळे	159-162
42	लोकसाहित्य डॉ. रंजना वाळसाहेब पाटील	163-166
43	भारतीय लोककथेची परंपरा डॉ. युवराज देवबा भामरे	167-169
44	आधुनिक कलांमधील लोकाविष्काराचे दर्शन — स्वरूप विवेचन प्रा. डॉ. संभाजी आण्णू शिंदे.	170-174
45	खानदेश लोकसाहित्यातील 'सण-उत्सव' परंपरा डॉ. संजय रतन खैरनार	175-178
46	लोककथेतील समाजदर्शन प्रा. डॉ. शशिकला बबनराव पवार	179-181
47	लोकसाहित्य आणि संस्कृती डॉ. सपना वाल्मिक सोनवणे	182-184
48	भिल्ल लोकसंस्कृतिचा खानदेशी अविष्कार प्रा.विद्या सुर्वे बोरसे	185-187
49	लोकसाहित्य आणि लोकमाध्यमे प्रा. वैशाली गिरधर पाटील	188-191
50	लोकगीतातील सामाजिक आणि सांस्कृतिक दर्शन प्रा. वृषाली सोपान उगळे,	192-195
51	लोकसाहित्य आणि समाज जीवन प्रा. हिरा त्र्यंबक वाघ	196-199

लोकगीते : संकल्पना, स्वरूप व वर्गीकरण

डॉ. प्रकाश कारभारी शेवाळे

सहाय्यक प्राध्यापक,

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसुल, ता. त्र्यंबकेश्वर जि. नाशिक

लोकसाहित्यातील इतर प्रकारापेक्षा लोकगीतांचा पसारा अमर्याद आहे. यात ग्रामीण लोकांच्या आशा- आकांक्षा हर्षखेद, रागद्वेष, माया, प्रणय इत्यादी भावना दृग्गोचर झालेल्या आपणास दिसतात. लोकजीवनाचे सत्य दर्शन हीच लोकगीते देऊ शकतात. लोकगीतांचा उदय जनमानसातूनच झालेला आपणास दिसतो. म्हणूनच ते इतर प्रेक्षकांच्या व रसिकांच्या मनाला चटका लावतात. लोकगीतांची भाषा साधी व सुबोध असते. त्यामधील सुप्त भावना आपणास जाणवतात. लोकगीते ऐकताना वा वाचताना निरनिराळ्या भावांच्या बहरलेल्या रंगीबेरंगी ताटव्यांच्या आसमंतात आपण वावरतो की काय असा भास होतो. मातृप्रेम, स्त्रीप्रेम, पतीप्रेम, पत्नीप्रेम, बंधूभगिनी प्रेम-, शिशुप्रेम या लोकगीतात आढळते. प्रेमाच्या या साखरपेरणीने गोडवा येतो. लोकगीतांचा कर्ता ही बहुमोलाची ठेव जनतेला समर्पण करून अज्ञात राहतो.

लोकगीत: संकल्पना व स्वरूप

मराठी लोकसाहित्यात मराठी लोकगीतांचे प्रमाण हे इतर प्रकारापेक्षा जास्त आहे काही वेळेस लोकसाहित्य म्हणजे लोकगीते असा काहींचा गैरसमज होतो. लोकगीतांचे मागील काही वर्षात मोठ्या प्रमाणात संकलन झालेले आपणास दिसते. पुरुषांच्या लोकगीतांपेक्षा स्त्रीगीते रसिकांना भुरळ पाडणारी व भावनात्मक अशीच आहेत. स्त्रीगीतांमध्ये आशय व रचना या वैविध्यपूर्ण आहेत. म्हणूनच लोकगीते हा लोकसाहित्याचा आत्मा लोकसाहित्याचे ते प्रधान अंग आहे असे म्हणता येईल. लोकगीतांचा प्रवाहा हा कित्येक शतकांपासून मौखिक परंपरेने आपल्या आगळ्यावेगळ्या वैशिष्ट्यांनी समाजमनाला एक वेगळा आनंद देत आहे. समाजाच्या भावना, सुखदुःखे-, आवडीनिवडी, जीवनानुभव आणि त्यांची जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टी ह्या लोकगीतात आपणास दिसते लोकगीतांमध्ये स्त्रीजीवनाची आणि हृदयाला स्पर्श करणारी स्त्री मनाची स्पंदने स्पष्ट करणाऱ्या विविध भावछटा असलेली मोह चित्रे आहेत. पुरुषांचे वर्णन करणारी कृषीकर्म करताना मनोरंजन उत्सव प्रसंगी आनंदाने धुंद होऊन ही गीते म्हटली जातात. त्यातून आपली संस्कृती तिचे वेगळेपण व संपन्नता याची जाणीव होते मराठी संज्ञाकोशाच्या समन्वयक संपादक विजया राजाध्यक्ष लोकगीत विषयी म्हणतात 'गाणे म्हणजे गळ्याच्या क्रियेने रंजक समुदाय सिद्ध करणे, गायल्याने म्हणजे प्रत्यक्ष प्रयोगाने पूर्ण होते ते गीत. 'लोक' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या समाजस्तराची गीते ती लोकगीते अशी व्याख्या नोंदवता येईल.' २ यावरून डॉ. विजया राजाध्यक्ष यांनी प्रयोगाला असणारे महत्त्व सांगितले आहे. लोकांनी आपल्या प्रयोगाने जे गीत सादर केले ते लोकगीत. गळ्यातील स्वरांना असणारे भाव गायनाने पूर्ण होतात.

ना. रा. शेंडे आपल्या व्याख्येत म्हणतात, "लोकगीते ही तर लोकसाहित्याचा आत्मा आहे. त्या आत्मपिंडातून स्रवणारे विविध भावनिर्झर आणि त्याची लकाकी मनुष्यमात्राच्या जीवनप्रणालीचे प्रकृती आणि प्रवृत्तीचे द्योतक ठरतात." २ लोकसाहित्याचे लोकजीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे व समाज मनातील विविध पैलूंचे दर्शन त्यातून घडते. असाच अर्थबोध या व्याख्येतून आपणास होतो.

डॉ. सरोजिनी बाबर लोकगीतांच्या निर्मितीविषयी म्हणतात "लोकगीत म्हणजे सामूहिक भावनेचा उत्कट आविष्कार होय त्यामुळे या साहित्यप्रकारास कर्तेपणाचा वास कधीच येत नाही. कारण सामान्य लोकांच्या कडून मनाच्या बेभान अवस्थेमध्ये जेव्हा जन्म होतो, तेव्हा त्यांनाही काय घडते याचा उलगाडा न झाल्याने स्वभाविकच ही कविता एकट्याच्या मालकीची ण राहता नकळत सार्वजनिक मालकीच्या खजिन्यात जाऊन पडते." ३ म्हणूनच लोकगीते ही समूहभावाच्या नावावर असतात. त्यांच्यावर इतरांची मालकी दिसत नाही.

लोकसाहित्यामध्ये सर्वप्रथम लोकगीतांचाच अभ्यास मोठ्या प्रमाणात झालेला आढळतो हा अभ्यास चिकित्सक न होता आस्वादनास व भावार्थ प्रकट करण्यास महत्त्व देणारा आहे. काव्य व श्रद्धाभाव या निकषांवर केलेला लोकगीतांचा अभ्यास हा आवर्तित

सापडल्यासारखा वाटतो. लोकगीते ही ज्याप्रमाणे काव्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे तेवढीच ती मानवी जीवनाच्या संस्कृतीचे रक्षक आहेत. ग्रामीण जीवनातील सभ्यतेचे वेद म्हणूनच त्यांना मानलेले आहे. लोकगीतांचा कर्ता अनामिक असतो. लोकगीते ही एका व्यक्तीच्या मालकीची नसतात. लोकगीतांचा नृत्य, नाट्य, संगीत, विधी आणि खेळ यांच्याशी परस्पर संबंध असतो

लोकगीतांचे स्वरूप विशेष

लोकजीवनाच्या सर्वच अंगाला लोकगीते स्पर्श करीत असल्याने त्यांना फार महत्त्व आहे. लोकगीतांची व्याप्ती फार मोठी आहे. अनेकविध स्वरूपविशेष लोकगीतांना लाभलेले आहेत. लोकगीत हे नवे व जुनेही नसते. त्याला नेहमी नित्यनूतनता प्राप्त होत असते. त्याचा संबंध हा क्रियेशी असतो जात्यावर ओवी, फेरावरची गाणी, नृत्यखंडगीते, विवाहातील विधी अशा कुठल्या ना कुठल्या क्रियेशी त्याचे संबंध असतात. लोकगीते स्थलांतरक्षम सुद्धा असतात. तसेच काही लोकगीते संकेतबद्ध असतात. लोकगीतात ध्रुवपदाची पुनरावृत्ती होत असते व ते घोळून घोळूनच म्हटले जाते. त्यातून लोक मनाचे दर्शन घडते. लय प्राप्त होते. लोकगीतांमध्ये अनेक वाङ्मयीन गुण असतात. लोकगीतांची भाषा ही बोलीभाषा असते. या भाषेतून आपल्या समाजातील जनतेला, रसिकांना तिचा तात्काळ बोध होतो व आशय प्रकटीकरण योग्य रीतीने होते.

प्रयोगरूपता हे लोकगीतांचे महत्त्वाचे अंग आहे. लोकगीतांच्या संहितेपेक्षा प्रयोगाला जास्त महत्त्व दिले जाते. प्रयोगानेच लोकगीताला परिपूर्णता मिळते. मराठी सज्ञाकोशात असे वर्णन दिसते की, प्रयोगाचा आणि कार्यबद्धतेचा परिणामकारकतेसाठी ध्वनीतत्त्वांच्या सर्वसाधारण वापरापासून दूर सरकण्याकरिता शब्द, स्वरधूम व लय यांची इष्ट एकत्रित तयार करताना लोकसंविद आपल्या प्रयत्नातून जी समावेशक सादरीकरणे सिद्ध करते, ती लोक आविष्काराच्या अभ्यासकांना अभिप्रेत लोकगीते होत. ४ याच्यावरून आपणास असे दिसते की, लोकगीतांच्या प्रयोगाला किती महत्त्व आहे त्यामुळेच लोकगीतांचा आशय जनमानसाच्या मनापर्यंत पोहचतो.

लोकगीतांमध्ये आशयाची व रचनेची पुनरावृत्ती होत असते. लोकगीतातील आदिबंध कायम असतात तर आदिबंधातून निर्माण होणाऱ्या कल्पनाबंधांना स्थळकाळ, व्यक्ती, संस्कृतीपरत्वे नवी रूपे प्राप्त होतात. लोकगीतांची रचना करणाऱ्यास श्रोत्यांची जाणीवही नसते. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीपर्यंत ही लोकगीते संक्रमित होतात. कित्येक वर्षांची परंपरा या गीतांना असते. या गीतांमधून समूह मनाचा विस्तार हा होत असतो. लोकमनाचे प्रतिबिंब लोकगीतात पडलेले आपणास दिसते. लोकगीतांना प्रयोगमूल्याही असते.

लोकगीतांचे वर्गीकरण

लोकगीतांच्या अभ्यासाला एक दिशा प्राप्त व्हावी यासाठी डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी लोकसाहित्याचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे केले आहे. “१. लोकगीत २. लोककथा ३. लोकनाट्य ४. लोककथागीते ५. इतर संकीर्ण” ५

या लोकसाहित्यातील उपप्रकारांचे आपणास अभ्यासासाठी वर्गीकरण करावे लागते. लोकगीतांमध्ये अनेक प्रकारची गीते आपणास दिसतात लोकगीतांचे लोकगीते व लोककथागीते हे २ प्रकार पडतात. लोकगीतांमध्ये प्रामुख्याने पुरुषांची गीते, स्त्रियांची गीते व बालकांची बडबड गीते असे तीन प्रमुख प्रकार पडतात. त्यामुळे लोकगीतांचे वर्गीकरण करणे महत्त्वाचे ठरते. हे वर्गीकरण काही तत्त्वांच्या आधारे करावे लागते. लोकगीतांच्या अभ्यासासाठी वर्गीकरण करणे अभ्यासकांच्या दृष्टीने योग्य ठरते व लोकगीतांच्या विविध प्रकारांची ओळख होते. अनेक अभ्यासकांनी लोकसाहित्याचे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

लोकगीतांची निर्मितीही विविध प्रेमातून व निरनिराळ्या प्रसंगाच्या निमित्ताने होत आलेली आहे लोकसमूहाच्या पारंपरिक जीवनाचा अविष्कार लोकगीतांमधून होतो. त्यातून लोकजीवनाची विविध अंगे प्रकट होतात. समाजाच्या अनेक सांस्कृतिक गरजा लोकगीते पूर्ण करीत असतात. त्यांचे स्वरूप इतके विविध आहे की त्यांचे वर्गीकरण करणे अशक्य ठरते. प्रेरणा, स्वरूप आणि परिणाम या आणि अशा स्वरूपाच्या एखाद्या तत्त्वाच्या आधारे लोकगीतांचे वर्गीकरण आपणास करता येत नाही. लोकगीतांच्या विविध प्रकारामागे हे सगळेच घटक कमी-अधिक प्रमाणात कारण झालेले आहेत. म्हणूनच लोकगीतांचे वर्गीकरण भिन्न-भिन्न तत्त्वांच्या आणि विशेषांचा आधार घेऊन झाले आहे. लोकसाहित्याचे स्वरूप या ग्रंथात डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी लोकगीतांचे पुढीलप्रमाणे अभ्यासपूर्ण वर्गीकरण केलेले आहे

“१. बालकांची गाणी – १. बडबडगीते, २. बालगीते, ३. नृत्यखेळगीते

२. सीयांची गाणी – १. श्रमगीते- जात्यावरची गीते, कांडणाची गीते २. विधीगीते – लग्न, मुंज, मर्तिक, बारसे डोहाळे ३. नृत्यगीते – फुगडी, झिम्मा, पिंगा, फेराची गाणी. ४. सण उत्सवाची गीते- गौरी, हादगा, ५. उपासना गीते ६. इतर

३. पुरुषांची गीते १. श्रमगीते [भलरी मोटेवरील गाणे, गुरे चरतांना म्हणावयाचे वगैरे गीते] २. विधीगीते [मर्तिक वगैरे] ३. भगतांची उपासनागीते (वासुदेव, गोंधळी, पोतराज, भराडी, वाघे, धनगराचे भगत इत्यादींचे गाणे) ४. सण-उत्सवांची गीते (मरीआईची यात्रा, होळीची गाणी वगैरे) आणि ५. इतर.”७

या वर्गीकरणात मग स्वरूपभेदानुसार अजूनही वर्गीकरण करता येऊ शकते. उदा. विधीगीते यामध्ये लग्नगीते, मुंज, बारसे, डोहाळे अशाप्रकारे वर्गीकरण करता येते. लोकगीतांचे मुख्य तीनच प्रकार पडतात बालकांची, पुरुषांची व स्त्रियांची गाणी इत्यादी. प्रत्येक प्रकारच्या कार्यात वर्गवारी ही करता येत नाही त्यांचे स्वरूप हे वेगळे असते. श्रमगीते ही पुरुषांची व स्त्रियांची असतात. मात्र जात्यावरचे गाणे आणि मोटेवरचे गाणे यांचे स्वरूप भिन्न असते. स्त्रियांचे जे नृत्यखेळ असतात ते पुरुषांचे नसतात. लग्नासारख्या विधीत स्त्रियाच गीते म्हणतात. पुरुषांचे प्रमाण विधीगीतांमध्ये अल्प आहे. म्हणून पुरुष गीते व स्त्री गीते असे वर्गीकरण करावे लागते. डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी लोकगीतांचे वर्गीकरण सर्व लोकगीतांचा सारासार विचार करूनच केलेले आहे.

विधीगीत व त्यांचे महत्त्व:

विधीगीते म्हणजेच ऋतुप्राप्ती, लग्न, डोहाळे, पुत्रजन्म, पाचवी, बारसे अशा अनेक प्रसंगी म्हटली जाणारी गीते होत. विधीचे आचरण करताना गीतांशिवाय विधी पूर्ण होत नाही. डोहाळ्यापासून ते मर्तिकापर्यंत सोळा संस्कारांची गीते यामध्ये गायली जातात. पुत्रप्राप्ती झाल्यानंतर मुलाला पाळण्यात घालताना पाचव्या दिवशी बारशाच्या दिवशी पाळणे म्हटले जातात बाळाला झोपवताना हे पाळणे म्हणतात.

विवाह हा महत्त्वाचा संस्कार मानला जातो. या विवाहप्रसंगी अनेक गीते म्हटली जातात त्याविषयी डॉ. विश्वनाथ खैर म्हणतात, “लग्नाच्या गाण्यांची संख्या विपुल आहे. लग्नाच्या निमित्ताने जे वेगवेगळे विधी केले जातात. या विधींच्या निमित्ताने गाणी म्हणण्याची प्रथा आहे.”८ विवाहामध्ये बऱ्याच समाजामध्ये गीते म्हणण्याची प्रथा आहे. भारतीय कुटुंबसंस्थेत विवाह संस्थेला महत्त्व आहे. कारण कुटुंबसंस्था हीच मुळात विवाह संस्थेवर आधारित आहे. विवाहानंतर पती-पत्नीचे एक नवीनच आयुष्य सुरू होते. कुमारीका ते मातृअवस्था हा काळ महत्त्वाचा असतो. हे होणारे स्थित्यंतर नवीन असते. गीतांमुळे त्याला भावनिक आधार मिळतो व मनातली भीती दूर होते. म्हणूनच हे विधीसंबद्ध कार्यक्रम होत असतात.

आपल्या संस्कृतीतून स्त्रीत्व जपणे, तिच्या जीवनात होणारे हे बदल असतात, त्यांना भावनिक आधार देणे हेच ह्या गीतातून स्पष्ट होते. लग्न म्हणजे एक स्थित्यंतर असते. नवऱ्या मुलीची अवस्था विवाहविधीमुळे बदलते. हे होणारे बदल ती त्यामुळेच स्वीकारत असते. विवाहानंतरही तिचे मन रमावे यासाठी नंतरच्या काळात डोहाळे, पुत्रप्राप्ती, पाचवी, बारसे असे कार्यक्रम वेळोवेळी होत असतात व त्यातून स्त्रीगीते गायली जातात. स्त्रियांच्या मनातील भावनांचा भावपूर्ण आणि आत्मविष्कार यामध्ये आपणास दिसतो.

विधीगीतांची निर्मिती स्त्रियांना भावनिक तसेच मानसिक आधार देण्यासाठी झालेली असावी असे आपणास दिसते. विधीचे प्रामुख्याने दोन प्रकार पडतात. १. धर्मविधी आणि २. कौटुंबिक विधी. अर्थात धर्मविधी कुटुंबातच पाळले जात असल्याने या दोन्ही विधीत फार फरक करता येत नाही. विधीसंबद्धतेमुळे कुठल्याही कार्यक्रमांमध्ये सामूहिकता निर्माण होते. धर्मविधी जर असला तर सगळेजण आवर्जून उपस्थित असतात.

विवाहानंतर मुलीचे घर बदलते. माहेराहून ती सासरी येते. सासरी ती रुळावी तिची मानसिक तयारी व्हावी. गर्भारपणात तिला आईची आठवण येऊ नये. बारीक-सारीक घटना, बदल तिने मनमोकळेपणाने इतरांना सांगावेत म्हणून वगैरे कार्यक्रम महत्त्वाचे ठरतात

जन्मानंतर त्याच्या पाचवी चा कार्यक्रम बार्शी करणेही महत्वाचे ठरतात. या विधीतून आईस समाधान लागते. म्हणूनच मातृत्व या गोष्टीला भारतीय संस्कृतीत अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

विधीगीतांचा विचार करताना असे लक्षात येते की सोळा संस्कारांमधील विधींना महत्वाचे स्थान आहे. याशिवाय गौरी-गणपती, नवरात्र, कोजागिरी, मकरसंक्रांत, नारळी पौर्णिमा इत्यादी प्रसंगीही विधी केला जातो. लोकगीते म्हटली जातात. मानवी जीवनातील अनेक स्थित्यंतरांचा मानसिक व भावनिक आधार देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करतात.

संदर्भ :-

१. विजया राजाध्यक्ष : (संपा)मराठी संज्ञाकोश, म. रा. सा. आणि सं. मंडळ, प्रथमावृत्ती २००२, खंड ४ था पृ. ३००
२. ना.रा. शेंडे – लोकसाहित्य संपदा-पृ. १२
३. सरोजिनी बाबर –मराठीतील स्त्रीधन, महाराष्ट्र शासन प्रथमावृत्ती, १९६४, प्रस्तावना, पृष्ठ – ९
४. विजया राजाध्यक्ष : (संपा)मराठी संज्ञाकोश, म. रा. सा. आणि सं. मंडळ, प्रथमावृत्ती २००२, खंड ४ था पृ. ३०१
५. प्रभाकर मांडे – लोकसाहित्याचे स्वरूप, गोदावरी प्रकाशन,औरंगाबाद प्रथमावृत्ती- २०००, पृष्ठ – १७९
६. तत्रैव – पृष्ठ – २७१
७. विश्वनाथ खैरे –लोकसाहित्यमीमांसा, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९८ पृष्ठ – ७०
८. यशवंत शिंदे, माणिक आहरे – बागलानचा भूगोल, यशवंत नियतकालिक,सटाना महाविद्यालय, १९९२ पृ. १

कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे महाविद्यालय निमगाव ता. मालेगाव जि. नाशिक येथील लोकसाहित्य व लोकमाध्यमे या विषयावरील दोन दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्रात वाचलेला शोधनिबंध

इवलेसे रोप लाविलेले द्वारी....

स्वातंत्रता संग्राम, सहकारिता, शिक्षण, कृषी, अर्थ, व्यापार, उद्योग, आदिवासी कल्याण, राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात योगदान देशात अतिशय प्रभावशाली व्यक्तीमत्त्व समाजसेवेच्या द्ध्येय, वकिलीचे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर नोकरी वा व्यवसाय न स्वीकारता

- स्वातंत्र्यवीर सावर, अंदमान- 'ने मजसी ने परत मातृभूमीला, सागरा प्राण तळमळला प्रासाद इथे, रम्य जरी मज भारी, झोपडी आईची प्यारी....!'
- खेड्या शाळाशाळांतून पोरं गाऊ लागली, 'भारतमाता आपुली आई, सापाचा विळखा पडलाय पायी,

आता स्वराज्य मिळवायचं औंदा ग म्हणून कारभारनी सोडलाय धंदा ग

जे देशावादी १९६१

स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी साठीचा तो काळ. देशाच वातावरण ढवळून निघाले या सर्व वातावरणाचा प्रचंड प्रभाव शिक्षित उच्च शिक्षित मर्यादित ... ह्याच गोष्टीतून प्रभावित झालेले कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी स्वातंत्र्यचळवळीत पूर्णता झोकून दिले.

१९२६ मध्ये कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी नाशिक जिल्हा मराठा राजकीय परिषद घडवून आणली. निमगाव येथे सत्यशोधक समाजाची परिषद घेण्याचा धाडसी निर्णय घेतला. श्री केशवराव बागडे यांच्या अध्यक्षतेखाली सत्यशोधक समाजाची परिषद घडवून आणली. नाशिक जिल्ह्यात नाव

१९२८ मध्ये सारावाढी विरुद्ध बागलाण तालुक्यात ब्रिटिशांविरुद्ध मोठा लढा. गोविंदराव देशपांडे हे भावासारखे...

नाशिक जिल्ह्यात काँग्रेस संघटनेचा जोर गोविंदराव देशपांडे यांच्या प्रयत्नाने वाढला. त्यांना वसंतराव नाईक, दादा पोतनीस, दादासाहेब विडकर माधवराव लिमये, यांची साथ मिळाली. कार्यकर्त्यांनी गांधीजींचे संदेश गावोगावी पोहोचविण्याचे कार्य सुरू केले. १९२८ ते ३६ असे ८ वर्षे कर्मवीरांनी अतिशय समाज उपयोगी कामे केली. ज्यामुळे त्यांचा नाव लौकिक वाढला.

१९३६ मध्ये प्रांतिक स्वराज्याच्या निवडणुका जाहीर झाल्या. काँग्रेसने या निवडणुकीत भाग घेण्याचे ठरवले यावेळी अखिल भारतीय काँग्रेस जनसेवा करणाऱ्या लोकप्रिय उमेदवाराच्या शोधात होती. दरम्यानच्या काळात मुंबई राज्याचे प्रांतिक काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री शंकरराव देव यांनी पदयात्रा काढून लोकजागृतीचे काम केले होते. आणि या पदयात्रेचे निमित्ताने श्री शंकरराव देव मालेगावला आले होते. मोसम काठावर असलेल्या काकाणी नाट्य मंदिरात काँग्रेस कार्यकर्त्यांच्या उमेदवारी निवडीसाठी सभा आयोजित केली होती. सत्यशोधक समाजाचे सदस्य परंतु मालेगावातील काँग्रेस कार्यकर्त्यांना भाऊसाहेबांबद्दल प्रचंड आदर होता. कर्मवीर भाऊसाहेब जर काँग्रेसमध्ये आले तर जिल्ह्यात नवीन तडफदार अभ्यासू कार्यक्षम नेतृत्व मिळेल असा मालेगावच्या कार्यकर्त्यांचा विश्वास असल्याने शंकरराव देव यांच्या मालेगाव भेटीत मालेगाव काँग्रेस कार्यकर्त्यांनी भाऊसाहेबांना काँग्रेस पक्षात घ्यावे असा मनोदय श्री शंकरराव देव यांच्या समोर ठेवला. त्यानुसार शंकरराव देवांनी मालेगावात भाऊसाहेबांची भेट घेतली. शंकरराव देव यांची भेट झाल्यानंतर कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे प्रभावित झाले.

शंकरराव देव हे महात्मा गांधीजींचे शिष्य होते व आजन्म ब्रह्मचारी व ध्येयवादी नीती तत्वज्ञ होते. शंकरराव देवांनी कर्मवीर भाऊसाहेबांच्यासमोर काँग्रेस शेतकऱ्यांची अवस्था कशी दूर करता येईल याविषयी चर्चा केली. १९३६ मध्ये भाऊसाहेब काँग्रेस मध्ये सहभागी झाले.

१९३७ मध्ये प्रांतिक निवडणुका जाहीर झाल्या. काँग्रेस चे बंडखोर उमेदवार डॉ. भुतेकर कर्मवीर भाऊसाहेब यांचे विरोधात उभे राहिले होते. महाराष्ट्रातील तुफानी वक्ते म्हणून भुतेकर मालेगावमध्ये प्रसिद्ध होते. आज जशी मनसेच्या सभांना गर्दी होते तशी गर्दी भुतेकरांच्या सभेला होत होती. भाऊसाहेब शांत व सदविचारी व स्थितप्रज्ञ म्हणून ओळखले जात होते. शेवटी मतदानाचा निकाल लागला. कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे प्रचंड मतांनी निवडून आले. या झालेल्या प्रांतिक निवडणुकीत महाराष्ट्रात काँग्रेसने ५३ पैकी ३० जागा जिंकल्या. या निवडणुकीत बाळासाहेब खेर, स. का. पाटील, कोळसे पाटील, तुळशीदास जाधव, गोविंदराव देशपांडे व कर्मवीर भाऊसाहेब हे प्रमुख काँग्रेस कार्यकर्ते निवडून होते.

मंत्रिमंडळ निवडायचे होते तेव्हा बाळासाहेब खेर यांनी मंत्रिमंडळात कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांना घ्यावे असा सल्ला काँग्रेसचे ज्येष्ठ नेते तुळशीराम जाधव यांना विचारला असता त्यावर जाधव म्हणाले की जनहिताच्या दृष्टीने पहावयाचे असेल तर भाऊसाहेब यांना मंत्रिमंडळात घेणे गरजेचे आहे परंतु प्रथम पासून काँग्रेसला मदत करणारे जुने नेते नगरचे कोळसे पाटील आहेत आपण या दोघांपैकी कुणालाही घ्यावे. कर्मवीर भाऊसाहेबांनीच कोळसे पाटील यांना घ्या असे सांगितले. अन नगरच्या कोळसे पाटील यांना संधी मिळाली. पहिला त्याग १९३७ ला कर्मवीरांनी केला. पण नंतर शंकरराव देव यांनी केलेल्या सूचनेनुसार मुंबई राज्याच्या कायदेमंडळ पार्लमेंटपदी भाऊसाहेबांची निवड झाली.

१९३९ ला दुसरे महायुद्ध सुरू झाले. ब्रिटिशांनी काँग्रेसला विश्वासात न घेता हिंदुस्थान या युद्धात सहभागी झाल्याची घोषणा केली. ब्रिटिश सरकारचा हा एकतर्फी निर्णय होता. याचा निषेध म्हणून काँग्रेस वर्किंग कमिटीच्या आदेशानुसार १९३९ मध्ये काँग्रेस मंत्रिमंडळाने राजीनामे दिले

१९३९ च्या नोव्हेंबरमध्ये काँग्रेसने अधिकार संन्यास जाहीर केला. कर्मवीरांनी सत्ता सोडून काँग्रेसच्या म्हणजे गांधीजींच्या आदेशानुसार ब्रिटिश सरकार विरोधी व युद्ध विरोधी कार्यक्रमास सुरुवात केली. काँग्रेसच्या आदेशानुसार संपूर्ण हिंदुस्थानात वैयक्तिक सत्याग्रह आंदोलन सुरू झाले. हे आंदोलन चिरडून टाकण्यासाठी ब्रिटिशांनी काँग्रेस कार्यकर्त्यांची धरपकड सुरू केली होती. नाशिकमध्येही गांधीजींच्या सत्याग्रह कार्यक्रमाच लोण सत्याग्रही दादासाहेब गद्रे यांच्या नेतृत्वाखाली सुरू झाले. त्यांचा तो उत्साह पाहून नाशिक जिल्ह्यातील तरुण काँग्रेस कार्यकर्ते

सत्याग्रहात सहभागी झाले. अशा वेळेला कर्मवीर भाऊसाहेब कसे मागे राहतील. ५ डिसेंबर १९४० रोजी भाऊसाहेबांनी वैयक्तिक सत्याग्रह केला. कुटुंब सोडून देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेण्याचा ध्यास कर्मवीर भाऊसाहेबांना लागला होता.

काँग्रेसचा आदेश हेच त्यांचे ब्रीद वाक्य होते. त्या आदेशानुसार भाऊसाहेबांनी सत्याग्रह केला. या काळात काकासाहेब गाडगीळ यासारख्या सत्याग्रहींना अटक झाली. तेव्हा देवगिरीकर हे महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. देवगिरीकरांनी भाऊसाहेबांना कायदे मंडळाच्या पोटनिवडणुकीत भाग घेण्यास सांगितले. परंतु देशात असहकार पुकारला असतांना निवडणूक लढायची नाही हे त्यांनी ठरवले व तसे नम्रपणे भाऊसाहेबांनी सांगितले.

या वैयक्तिक सत्याग्रहामुळे त्यांना १९४० मध्ये अटक करण्यात आली व एक वर्ष सक्तमजुरीची व एक वर्ष सश्रम कारावासाची शिक्षा कर्मवीरांनी मोठ्या आनंदाने भोगली. तुरुंगात असताना एक वर्षाच्या कालावधीत कर्मवीरांनी चिंतन केलं आणि सुटका झाल्यानंतर नव्या उत्साहाने काँग्रेस संघटनेच्या कामाला वेळ दिला. ४ वर्षात कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे महाराष्ट्रात काँग्रेसमध्ये एक प्रभावी नेते म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

नाशिक जिल्हा सत्याग्रह मंडळाचे कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी नेतृत्व केले. ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध महात्मा गांधीजींच्या सल्ल्याने प्रखर लढा देण्याच्या उद्देशाने त्यांनी नाशिक जिल्ह्यातील सर्व काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांना एकत्र केले. त्यांना सत्याग्रह बाबत योग्य ते मार्गदर्शन केले.

जुलै १९४३ मध्ये काँग्रेस वर्किंग कमिटीच्या बैठकीत पास झालेल्या ठरावात ब्रिटिशांना उद्देशून 'छोडो भारत' असा इशारा देण्यात आला. मालेगावात भाऊसाहेबांनी ब्रिटिशांच्या विरोधात महात्मा गांधींच्या आदेशानुसार सभा घेतली. ब्रिटिशांच्या दडपशाहीने पोलिसांनी सभा चिरडून टाकण्याचा प्रयत्न केला. त्यावेळेला मालेगाव येथे गोळीबार झाला. भाऊसाहेबांनी जमावबंदीचा आदेश मोडल्याने ब्रिटिशांनी त्यांच्यावर खटला भरला. त्यात भाऊसाहेबांना १५ महिन्यांची शिक्षा झाली.

१९४५ मध्ये इंग्लंडमध्ये मजूर पक्ष सत्तेवर आला. सत्तांतर झाले. या पक्षाच्या ब्रिटिश सरकारने हिंदुस्थानात मध्यवर्ती कायदेमंडळाच्या व प्रांतिक मंडळाच्या निवडणुका घेण्याचे घोषित केले. लॉर्ड वेव्हेलने कायदेमंडळाच्या निवडणुका घोषित केल्या. मध्यवर्ती कायदे मंडळासाठी महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेसने काकासाहेब गाडगीळ व भाऊसाहेब हिरे यांची उमेदवारी जाहीर केली.

या निवडणुकीत कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे निवडून आले. मध्यवर्ती कायदेमंडळाचे भाऊसाहेब सभासद झाल्याने लोकसभेत खासदार म्हणून काम पाहू लागले. खासदार असताना कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांना दिल्लीत मामा देवगिरीकर तसेच शंकरराव देव यांची साथ होती. हिंदुस्थानचे हंगामी पार्लमेंट होते त्यात महाराष्ट्राचे काकासाहेब गाडगीळ, शंकरराव देव भाऊसाहेब हिरे व रत्नाप्पा कुंभार इत्यादी सात सभासद होते. इसवी सन १९४६ मध्ये घटना परिषदेचे काम सुरू झाले त्या परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांची निवड झाली. कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे या परिषदेचे सदस्य होते. घटना परिषदेच्या कामकाजाच्या वेळेस कर्मवीरांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याशी विचारविनिमय करण्याची संधी मिळाली.

१९४७ ला नाशिक जिल्हा लोकल बोर्डाचे निवडणूक झाली. त्यातही कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे लोकल बोर्डाचे अध्यक्ष म्हणून निवडून आले. पण खासदार असल्याने त्यांना दिल्ली येथे जावे लागत होते. त्यामुळे दोन्ही पदे आपल्याकडे नको म्हणून लोकल बोर्डाच्या अध्यक्षपदी दोधा बोवा यांची निवड करून त्यांच्यावर लोकल बोर्डाची जबाबदारी त्यांनी सोपवली होती.

१९ ऑगस्ट १९४७ रोजी हिंदुस्तान स्वतंत्र झाला. स्वातंत्र्यानंतर पंडित नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली स्वतंत्र भारताचे पहिले मंत्रीमंडळ तयार करण्याचे ठरविण्यात आले. या पहिल्या मंत्रीमंडळात १४ मंत्री होते. स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या मंत्रीमंडळात सहभागी होण्याची संधी कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांना मिळाली. परंतु त्यांनी ती नम्रपणे नाकारली. महाराष्ट्रातून या मंत्रीमंडळात कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे, काकासाहेब गाडगीळ यापैकी कुणाला घ्यायचे असा प्रश्न निर्माण झाला.

तेव्हा पंडित नेहरूंनी कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे व काकासाहेब गाडगीळ यांना आपल्या भेटीस बोलावले. भाऊसाहेबांना मंत्री म्हणून कोणाला घ्यायचे याविषयी विचारण्याआधीच काकासाहेब अनुभवी आहेत मंत्रीमंडळात त्यांनाच घ्या असे उद्गार कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी काढले. काकासाहेबांना माझा पूर्ण पाठिंबा आहे असे मोठ्या विनयाने भाऊसाहेबांनी सांगितले. त्यानुसार स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या मंत्रीमंडळात भाऊसाहेबांच्या इच्छेनुसार काकासाहेबांना घेण्यात आले म्हणजे भाऊसाहेब राजकारणात असूनही त्यांना सत्तालोभ नव्हता हे सिद्ध झाले. हा दुसरा खूप मोठा त्यामा कर्मवीरांनी केला.

नुसता त्यामाच नाही तर काँग्रेस पक्षात एकोपा शिकवण्याचं कामसुद्धा कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी केले. उदाहरणार्थ भाऊसाहेब व काकासाहेब गाडगीळ हे दोघेही लोकसभेत विजयी झाले. त्यांचा सत्कार पुणे शहराच्या मध्यभागी मंडई येथे आचार्य प्र. के. अत्रे यांच्या हस्ते आयोजित करण्यात आला होता. या सत्कार समारंभासाठी मोठा जनसमुदाय उपस्थित होता यावेळी अत्र्यांना काकासाहेब म्हणाले 'या सभेत एक तर तुमचे भाषण होईल किंवा माझे' तेव्हा अत्रे त्यांना म्हणाले 'गदी माझ्यासाठी जमली असली तरी सत्कार तुमचा आहे' असे म्हणून अत्रे सभा सोडून जाऊ लागले तेव्हा भाऊसाहेबांच्या ही गोष्ट लक्षात आली त्यांनी अत्रे व काकासाहेब यांची समजूत घातली. दोघांनी भाऊसाहेबांचे ऐकले आणि व्यवस्थित रित्या कार्यक्रम संपन्न झाला. हे एकच प्रातिनिधिक उदाहरण येथे महत्वाचे वाटते. काँग्रेसमध्ये एकोपा टिकवण्याचं काम कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी केलेले आपल्याला दिसतं.

अखिल भारतीय काँग्रेसचे ५६ वे अधिवेशन इसवी सन १९५० मध्ये कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी नाशिकला आयोजित केले होते. या अधिवेशनाच्या निमित्ताने कर्मवीरांची कार्यक्षमता, संघटना चातुर्य, नियोजन, या अधिवेशनाचे कर्मवीर स्वागताध्यक्ष होते. या काळातच गोविंदराव देशपांडे सारखे सामाजिक कार्यकर्ते कर्मवीरांना मित्र म्हणून मिळाले होते. महाराष्ट्राच्या राजकीय पातळीवर हिरे व गाडगीळ जोडी चमकली. त्याप्रमाणे नाशिक जिल्ह्यात भाऊसाहेब हिरे यांच्या जोडीला गोविंदराव देशपांडे सुद्धा होते. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष महर्षी पुरुषोत्तमदास टंडन होते. या अधिवेशनाचे नियोजन बघून त्यांनी कर्मवीरांची प्रशंसा केली. या अधिवेशनासाठी अप्पा पटवर्धन, शंकरराव देव, पंडित नेहरू, स का पाटील, सरदार वल्लभभाई पटेल, मौलाना आझाद, आचार्य दादा, राजगोपाल चार्य, गोविंद वल्लभपंत, डॉ. पट्टाभी, जगजीवनराम, डॉ. गिडवानी असे सर्व काँग्रेसचे नेते होते.

नाशिक व नाशिक रोड रेल्वे स्टेशन या मैदानाला महात्मा गांधी यांच्या स्मरणार्थ गांधीनगर असे नाव देण्यात आले. आजही हे गांधीनगर त्या जागेवर अस्तित्वात आहे. ही त्या अधिवेशनाची ओळख आहे. अधिवेशन भव्य झाले. कर्मवीर भाऊसाहेबांनी स्वागतपर भाषण केले ते अतिशय समर्पक झाले होते भाऊसाहेब आपल्या भाषणात म्हणाले 'राम आणि सीता वनवास काळात याच पंचवटीच्या पवित्र भूमीत वास्तव्य करून राहिली होती तेव्हा राम राज्य स्थापनेचा विचार करण्यासाठी काँग्रेसचे हे ५६ वे अधिवेशन नाशिक येथे भरले आहे हा एक सुखद योगायोग आहे' तसेच या अधिवेशनाच्या आभार प्रदर्शनात कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे म्हणाले 'मी एक सामान्य माणसाच्या हितासाठी झटणारा सामान्य माणूस आहे या अधिवेशनाच्या यशस्वितेसाठी काँग्रेस कार्यकर्त्यांनी जे अखंड परिश्रम घेतले त्याचीच परिणीती या अधिवेशनाच्या कार्यक्रमात आहे'

२६ जाने. १९५० मध्ये भारताची राज्यघटना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार केली त्यास्तव महाराष्ट्र काँग्रेसच्यावतीने कर्मवीर यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा अभिनंदनाचा ठराव पास केला व अभिनंदन केले. महाराष्ट्र राज्याचा कारभार घटनेला अनुसरून सुरू झाला.

१९५१ व १९५२ हा काळ आणीबाणी सदृश्य होता. १९५३ ला भारतातील व इतर राज्यातील तसेच महाराष्ट्रातील विधानसभेची निवडणूक जाहीर झाली काँग्रेसला महाराष्ट्रात प्रतिकूल वातावरण होते अशा या प्रतिकूल राजकीय वातावरणात कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी काँग्रेस पक्षाची बाजू खंबीरपणे सांभाळली या निवडणुकीच्या वेळी मुख्यमंत्री पदाचा नेता भाऊसाहेबांना निवडावयाचा अधिकार होता. पण त्यांनी काँग्रेस ला विजय मिळवणे महत्वाचे मानले. नेता निवडणुकीनंतर बघू असे ते वरिष्ठांना म्हटले.

प्रतिकूल राजकीय वातावरणात कर्मवीर भाऊसाहेबांनीच काँग्रेसचा जोमाने प्रचार केला त्यातूनच काँग्रेस पक्षाला बहुमत प्राप्त झाले या काँग्रेस पक्षाच्या यशात कर्मवीर भाऊसाहेबांचा फार मोठा हातभार होता यावेळी मुंबई राज्यात नेतृत्व करण्याची संधी कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांना होती परंतु त्यांनी मोरारजी देसाई यांचे नाव पुढे केले. हा फार मोठा त्याग कर्मवीरांनी केला कदाचित येथे त्यांनी मोरारजी देसाई यांचे नाव घेतले नसते तर महाराष्ट्राचा इतिहास हा वेगळा असता.

त्यामुळे महाराष्ट्रातील मराठी समुदाय नाराज. मोरारजी देसाई मंत्रिमंडळात महसूल शेती जंगल खाते, कुळकायद्याचे विधेयक पास करून इतिहास घडवला. या कुळकायद्याने काँग्रेस पक्षातील जमीनदार व सावकार यांचे धाबे दणाणले सर्व जमीनदारांनी या कायद्याला विरोध केला.

कर्नाटकच्या चार जिल्ह्यांच्या आमदारांनी तर विधानसभेवरच बहिष्कार टाकला. भाऊसाहेबांनी कुळकायदा मागे घेऊन जमीनदारांच्या हक्कांचे संरक्षण केल्याशिवाय आम्ही या कायद्यास संमती देणार नाही असं जाहीर केलं. त्यावेळी तत्कालीन मुख्यमंत्री मोरारजी देसाई यांची भेट घेऊन विरोध करण्याची विनंती केली. परंतु यावेळी या कायद्याच्या संदर्भात एकही पाऊल मागे घेणार नाही असे कर्मवीर भाऊसाहेबांनी सांगितले. विधेयक मांडले गेले ते पास झाले आणि आज त्याचे अनुकूल परिणाम आपल्याला दिसत आहेत. कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांचे काँग्रेस पक्षात व कार्यकर्त्यांत मोठे नाव असल्याने मोरारजी यांनी त्यांचे खच्चीकरण करण्यास सुरुवात केली. कारण भविष्यात त्यांना बसविण्याची ताकद फक्त कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांच्यात होती.

त्यामुळे कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांना राजकीय जीवनात अनेक बरे वाईट प्रसंगांना तोंड द्यावे लागले इ. स. १९५६ मध्ये विधिमंडळ पक्षनेते निवडणुकीत मोरारजींविरोधात घेतलेल्या विरोधी भूमिकेमुळे विधिमंडळ पक्षनेतेच्या निवडणुकीत भाऊसाहेबांनी उभे राहू नये यासाठी मोरारजींनी खूप प्रयत्न केले. विशाल मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री कोणी व्हावे असा प्रश्न निर्माण झाला असता मोरारजींनी पुन्हा आपला हक्क सांगितला. कारण त्यावेळचे मुंबई राज्य म्हणजे महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजरात, मुंबई व मराठवाडा एवढा मोठा प्रांत होते. एकमताने माझी निवड होणार असेल तरच नेतृत्व स्वीकारील माझ्या विरोधात कोणी उभे राहिले. तर मी विधिमंडळ पक्षनेत्यांच्या निवडणुकीत उभे राहणार नाही ही मोरारजी यांची भूमिका होती.

कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे मोरारजींच्या विरोधात उभे राहिले तर मोरारजी माघार घेतील हे स्पष्ट होते. यावेळी बाळासाहेब भारदे यांनी भाऊसाहेबांना आपली उमेदवारी जाहीर करा. सर्व मराठी माणूस तुमच्याकडे आशेने बघत आहे. असे सांगितले. यावेळी बाळासाहेब भारदे यांनी प्रश्न निर्माण झाला. बाळासाहेब भारदे व इतर नेत्यांच्या आग्रहाखाली भाऊसाहेबांनी आपल्या मुख्यमंत्रीपदाची उमेदवारी जाहीर केली. तेव्हा मोरारजींनी आपल्याऐवजी यशवंतराव चव्हाण यांना भाऊसाहेबांविरोद्ध उभे केले. अशा रीतीने भाऊसाहेब हिरे व यशवंतराव चव्हाण यांच्यात मुख्यमंत्रीपदाकरता लढत झाली. या लढतीत मोरारजी देसाई स का पाटील विदर्भवादी नेते यांच्या पाठिंब्याने यशवंतराव चव्हाण यांचे नाव कुठेही नसताना निवडून आले पण मोरारजींचा काटा कर्मवीर भाऊसाहेबांनी काढला व पुढे संयुक्त महाराष्ट्र झाल्यावर मुंबई आपल्याला मिळाली नाहीतर मुंबई

महाराष्ट्राला मिळाली नसती. या निवडणुकीबाबत प्रख्यात साहित्यकार प्र. के. अत्रे म्हणाले की 'यशवंतरावांच्या सिंहासन खाली भाऊसाहेब हिरे यांच्या राजकीय जीवनाच्या अस्थी सापडतील'

या काळात मुंबई प्रांतात केशवराव जेधे व भाऊसाहेब हिरे हे दोनच मराठी नेते मोरारजी देसाईंच्या विरुद्ध उघड-उघड बोलू शकत होते.

कोयना या पहिल्या जलविद्युत प्रकल्पासाठी आग्रही प्रयत्न करणारे व सातत्याने आघाडीवर राहिलेले भाऊसाहेब गिरणा सारख्या प्रचंड क्षमतेच्या महत्वाकांक्षी जलप्रकल्पाचे शिल्पकार होत. "शेती जगली- वाचली" तर शेतकरी जगेल आणि शेतकरी जगला तरच ग्रामीण जीवनात जीव राहिल. भारताची अर्थव्यवस्था कृषिवरच आधारलेली आहे. विकसीत राष्ट्राची उभारणी, कृषि क्षेत्र समृद्ध व विकसीत करण्यासाठी सिंचन क्षेत्र वाढावे, यासाठी भाऊसाहेबांनी जाणीवपूर्वक योगदान दिले. सिंचनातून हरितक्रांतीचे स्वप्न कर्मवीरांनी पाहिलं व सिंचन क्षेत्रात मौलिक काम केले.

सहकार क्षेत्रात शेतीपूरक जेवढे उद्योग त्या काळात उभे राहिले ते सर्व कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांच्या प्रयत्नाने.. महाराष्ट्रातील साखर कारखाने सुतगिरण्या व इतर उद्योग आपल्याला सांगता येतील. राष्ट्रीय अखंडता, एकता, परस्पर बंधुभाव निर्माण व्हावा यासाठी तळमळीचे प्रयत्न करणाऱ्या भाऊसाहेबांनी सन १९६० मध्ये जपान येथे भरणाऱ्या अणुबॉम्ब विरोधी जागतिक शांतता परिषदेत उपस्थित राहण्यासाठी गेलेल्या भारतीय शिष्टमंडळाचे त्यांनी नेतृत्व केले आणि भारताची बाजू ठामपणे मांडून आपल्या देशाची शांतताप्रिय विश्वाची संकल्पना व भूमिका विशद केली. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ :- कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत साठी अतिशय मोठे योगदान दिलं संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला अनुकूल असे वातावरण प्र. के. अत्रे यांनीही निर्माण केले. अत्रे यांनी लिहिलेला डोंडूची फुले नावाचा कवितासंग्रह आपण वाचला तर आपल्याला संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ कळायला लागते.

एकदा शिवाजी पार्कवर सदोबा पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांचा सत्कार होता त्यावेळी सदोबा पाटील म्हणाले 'लोकमान्य नंतर महाराष्ट्राला जर कोणी लोकप्रिय पुढारी मिळाला असेल तर ते कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे होत' त्यावर रात्री प्र. के. अत्रे यांनी नवयुग मध्ये लिहिले की "कोठे तो सिंह आणि कोठे ग्रामसिंह" ही टीका कर्मवीर भाऊसाहेबांना खूप लागली. अत्रेना अशी टीका करायचं सवय होती.

बाळासाहेब ठाकरे व पूल यांचा यांचाही एक किस्सा बाळासाहेब सुनिताबाईंना म्हटले. तुम्हाला पुलंना भाई म्हणतांना कसे वाटत असेल अत्रेनी यशवंतराव चव्हाण व वेणूताई यांनाही निपुत्रिक म्हटले होते.

कर्मवीरांना अत्रे बोलल्याने कर्मवीरांच्या मनात ही गोष्ट होती व एका जाहीर सभेत अत्रे व कर्मवीर समोरासमोर आले तेव्हा कर्मवीर म्हणाले. 'आम्ही आमच्या शक्तीप्रमाणे अत्यंत निष्ठापूर्वक महाराष्ट्राची सेवा करीत असताना काही लोक आम्हाला ग्राम असे म्हणावे याचे आम्हाला दुःख होते' समारंभ संपतांना भाऊसाहेबांचा हात हातात घेऊन आचार्य अत्रे म्हणाले भाऊसाहेब जोपर्यंत तुम्ही महाराष्ट्राची सेवा करीत आहात तोपर्यंत मी तुमच्यावर टीका करणार नाही.

संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ अतिशय जोराने सुरू झाली. कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांनी त्यासाठी फार मोठे योगदान दिले. मुंबई महाराष्ट्राला का द्यावी याची अतिशय मुद्देसूद मांडणी केली. मुंबईला पाणीपुरवठा करणारी धरणे कुठे आहेत. मुंबईला भाजीपाला व अन्नधान्य कुठून येते. या सगळ्या गोष्टींचा अभ्यास केला. मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनातील 'मुंबई सह महाराष्ट्र मिळवायचाच हा पण कर्मवीर भाऊसाहेबांनी घेतला.

राजकारणापेक्षा संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ महत्वाची आहे हे त्यांनी जाणले होते. पक्ष श्रेष्ठींना काय वाटेल ? याची कुठलीच तमा त्यांनी वाळवली नाही. केंद्र व मुंबई सरकार विरोधात तीव्र संघर्ष सुरू ठेवला, राजकारणापेक्षा देशसेवा आपल्या माणसांची सेवा महत्वाची आहे हे भाऊसाहेबांना कळले होते. त्यांनी पक्ष व पक्षश्रेष्ठी यांचा विचार न करता आपल्या वकिलीच्या शिक्षणाचा उपयोग संयुक्त महाराष्ट्रासाठी केला. स्वताच्या राजकीय हितासाठी इतकेच नव्हे तर मागणी मान्य होत नाही, म्हणून महसूलमंत्री पदाचा राजीनामाही भिरकावला. पण मराठी मातीतील थोर सुपूत्र कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे आपल्या ध्येयापासून तसुभरही मागे सरकले नाहीत. मुंबईसह एकसंध महाराष्ट्र राज्य साकारले. स्वतंत्रता संग्राम, सहकारिता, शिक्षण, कृषि, अर्थ, व्यापार, उद्योग, आदिवासी कल्याण तसेच राजकीय आणि कृतज्ञ आहे अलौकिक प्रतिभाशाली, जाज्वल्य देशाभिमानी, जनसामान्यांचे उद्धारकर्ते, शेतकऱ्यांचे कैवरी, दीनपददलितांचे आश्रयदाते, शिक्षण आणि सहकाराचे उद्गाते असलेल्या ह्या महान विभूतीच्या पुण्यमयी योगदानाचा कोणालाही विसर पडणे शक्य नाही.

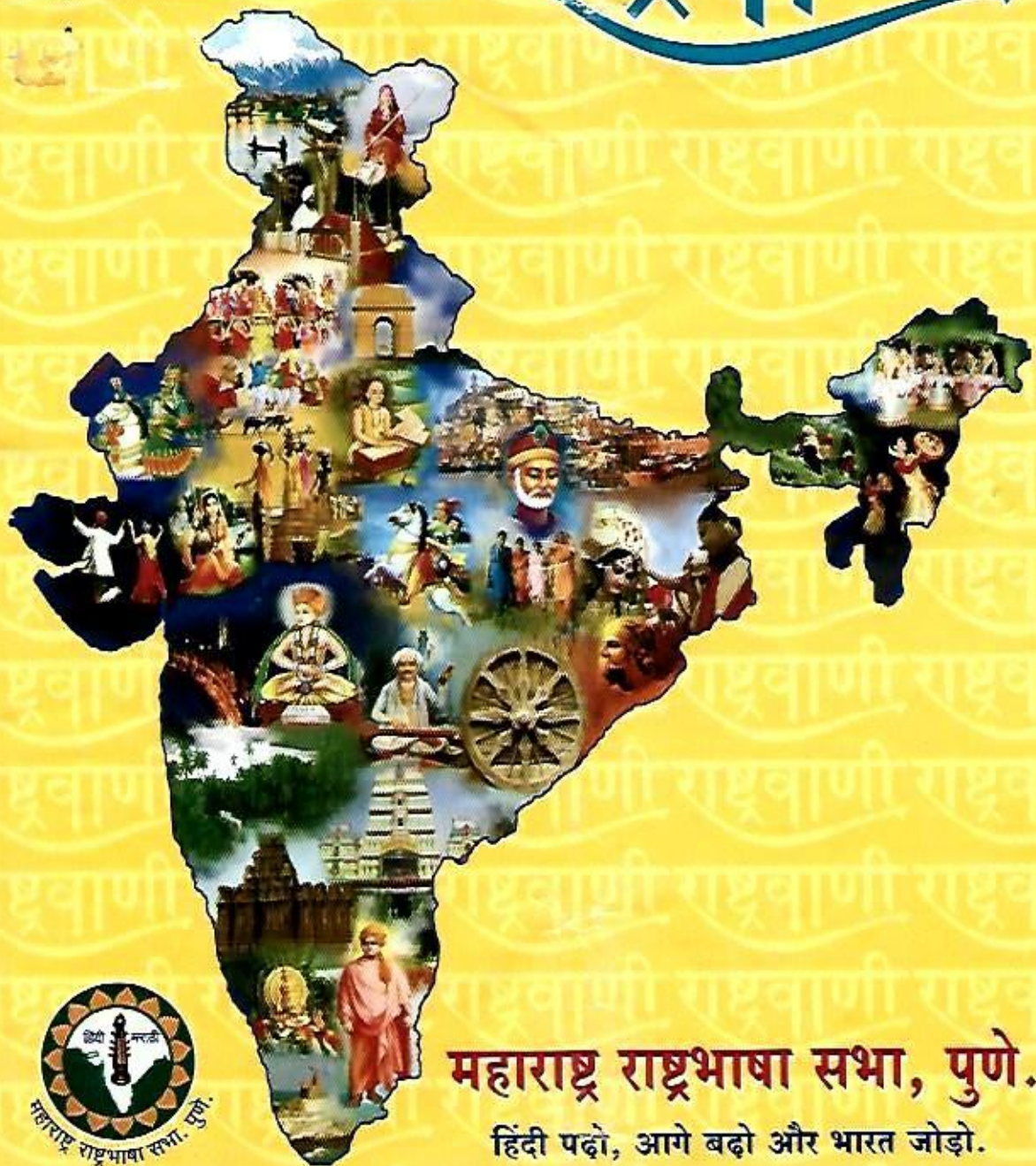
व्यक्ती असो कि संस्था यांचा जेव्हा गौरव होतो तेव्हा त्यांचे कार्यकर्तृत्व हा मानदंड असतो अशा व्यक्तींच्या जगण्याचा परीघ समाज व कर्मभूमीला स्पर्श करतो. त्यांची कर्मभूमी, ज्ञानभूमी, आणि भावभूमी म्हणजे समाज होय. नदी वाहत जाते .... तृष्णा भागवते .... दोन्ही तीरांना समृद्ध करते. सागरात समर्पित होते... तसेच आपल्या जीवन कार्याने आजूबाजूचा परिसर व अनेक व्यक्ती यांना राजकीय, सांस्कृतिक व शैक्षणिक समृद्धी ब्रह्माल करणारी व तरीही त्यापासून अलिप्त राहणारी माणसं कल्पवृक्षासारखी वाटतात.

वर्ष 31 (अंक 1)

द्वैमासिक

द्वैमासिक
राष्ट्रवाणी

महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा, पुणे.

हिंदी पढ़ो, आगे बढ़ो और भारत जोड़ो.

केंद्रीय हिंदी निदेशालय (मानव संसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार) नई दिल्ली की
आर्थिक सहायता से प्रकाशित राष्ट्रीय स्तर की हिंदी साहित्यिक-समीक्षात्मक-शोध पत्रिका

ISSN 2319-6785 Rashtravani

द्वैमासिक
राष्ट्रवाणी

हिंदी साहित्यिक-समीक्षात्मक-शोध पत्रिका

वर्ष 31 (अंक 1)

अप्रैल - मई 2019

-: संपादक मंडल :-

पूर्व अध्यक्ष - प्राचार्य सु. मो. शाह

कार्याध्यक्ष - डॉ. वीणा मनचंदा

-: सहायक :-

डॉ. नीला बोर्वणकर डॉ. ऋचा शर्मा

डॉ. निशा ढवळे

राष्ट्रवाणी सदस्यता शुल्क :-

मनीऑर्डर/ड्राफ्ट 'महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा, पुणे' के नाम से भेजिए।

प्रति अंक : रु. 50/-

पंचवार्षिक : रु. 1000/-

द्वैवार्षिक : रु. 500/-

दस वर्ष के लिए : रु. 1500/-

मनीऑर्डर/ड्राफ्ट भेजने का पता -

महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा, पुणे -

राष्ट्रभाषा भवन, 387 नारायण पेठ, पुणे - 411030

दूरभाष : 020 - 24458947 / 24454268

संलग्न पत्र में शुल्क का प्रकार,

अपना पूरा नाम और पिनकोड सहित पूरा पता, दूरभाष क्रमांक लिखिए।

प्रबंधक :- सौ. सुनेत्रा गोंदकर

प्रकाशक, मुद्रक :- शे. आ. जगताप, सचिव,

मुद्रणस्थान :- महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा, मुद्रणालय

387, नारायण पेठ, पुणे - 411030

राष्ट्रवाणी साहित्यिक-समीक्षात्मक पत्रिका है। यह जरूरी नहीं कि लेखकों के विचारों से
संपादक सहमत हो। पत्रिका में प्रकाशित सामग्री का स्वामित्व-अधिकार पत्रिका का है।

अनुक्रमणिका
अप्रैल - मई - 2019

1. अपनी ओर से ...हिंदी सेवी प्राचार्य डॉ.गोकाककर प्रा. सु. मो. शाह	2
2. पंडित सुखलाल जी संघवी	- डॉ. विश्वास पाटील 7
3. वारकरी संप्रदाय का स्वरूप	- डॉ. अशोक मर्डे 13
4. मंजुला राणा : एक बहुआयामी व्यक्तित्व	- डॉ. ऋचा शर्मा 17
5. <u>कालजयिता के निकष पर खंडकाव्य-‘भूमिजा’</u>	<u>- डॉ. पूनम बोरसे 19</u>
6. सांप्रदायिक सद्भाव और हिंदी गजल	- डॉ. सूरज चौगुले 26
7. सयोज्यता	- डॉ. कांतिदेवी लोधी 30
8. कविता : वक्त की आवाज	- श्री ललिता गुप्ता 32
9. सुरेंद्र वर्मा और उनका कथासाहित्य	- श्री रोहिणी कुलकर्णी 33
10. हिंदी पत्रिकाओं की स्तरीयता का प्रश्न	- श्री कपूरचंद अग्रवाल 37
11. हिंदी की ऑनलाइन साहित्यिक पत्रिकाएँ	- प्रा. सोपान दहातोंडे 41
12. वर्तमान संदर्भ में बाल साहित्य	- डॉ. विजयकुमार रोडे 44

* * * *

कालजयिता के निकष पर खंडकाव्य-‘भूमिजा’

प्रा. डॉ. पूनम बोरसे

कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय
हरसूल ता. त्र्यंबकेश्वर जि. नाशिक

काव्य तथा साहित्य की विषयवस्तु और उसका प्रतिपाद्य या प्रयोजन के विवेचन-विश्लेषण के प्रसंग में कालजयिता या आधुनिक जीवन के संदर्भ में उसकी सार्थकता के प्रश्न पर अवश्य विचार किया जाता है। वास्तव में कालजयी साहित्य अपनी सार्वभौमिकता एवं उदात्तता के कारण प्रत्येक युग में प्रासंगिक होता है और अपनी सार्थकता भी सिद्ध करता है। डॉ. नगेंद्र जी कालजयी काव्य का अर्थ इस तरह स्पष्ट करते हैं- “कालजयी काव्य का यह लक्षण है कि उसकी सार्थकता देशकाल की सीमाओं को पार कर जाती है, अतः अतीत, वर्तमान और भविष्य के संदर्भ में उसका परिसीमन नहीं कर सकते।” अर्थात् जो साहित्य काल की कसौटी पर खरा उतरता है, वही साहित्य सर्वश्रेष्ठ, उत्कृष्ट, शाश्वत और कालजयिता की कोटि में आता है। अंग्रेजी में कालजयी साहित्य को ‘क्लासिकल’ साहित्य की श्रेणी में रखा गया है। ‘हिंदी साहित्य कोश’ में इसकी व्याख्या की है - “जो साहित्य काल की कसौटी पर खरा उतरता है, वही साहित्य उच्च, श्रेष्ठ, अथवा ‘क्लासिकल’ कहलाएगा। इस प्रकार ‘क्लासिकल’ साहित्य जीवन के उन तत्वों की चेतना का वहन करता है, जिसकी उपयोगिता या सार्थकता प्रत्येक युग तथा देश में अक्षुण्ण रहती है।”

किंतु कालजयिता का प्रश्न आधुनिक काल की किसी रचना के विषय में नहीं, बल्कि अतीत से संबद्ध रचना के संदर्भ में अवश्य उठता है। अतीत से संबद्ध रचना से तात्पर्य यह है कि आलोच्य कृति की रचना अतीत काल में हुई हो, या उसकी विषयवस्तु अतीत से संबद्ध हो, अथवा उसकी रचना अतीत युगों में निर्धारित मानदंडों या उसकी मूलवर्ती काव्य संवेदना के अनुरूप हुई हो। वर्तमान जीवन के संदर्भ में अतीत की रचना की प्रासंगिकता का निर्णय करना ही सार्थक होता है और इस प्रकार के निर्णय के लिए मूल्य निर्धारण के प्रतिमान अनिवार्यतः देश-काल से प्रभावित होते हैं। कहने का आशय यह है कि ‘कालजयी’ तथा ‘क्लासिकल’ साहित्य वही है, जो जीवनमूल्यों को समाहित कर लेता है। अर्थात् इसमें कई ऐसे सार्वभौम और शाश्वत तत्व होते हैं, जो प्रत्येक युग में अपनी प्रासंगिकता को बनाए रखते हैं। जैसे संस्कृत साहित्य में ‘रामायण’, ‘महाभारत’; अंग्रेजी साहित्य में ‘इलियड’, ‘ओडिसी’ और हिंदी में ‘रामचरितमानस’, ‘साकेत’, ‘कामायनी’ जैसी कृतियाँ कालजयी साहित्य की कोटि में आती हैं।

कालजयी साहित्य का मूल्यांकन या उसकी सार्थकता का विचार डॉ. नगेंद्र के मतानुसार तीन

घटकों के आधार पर होता है - 1. नैतिक-सांस्कृतिक दृष्टि से, 2. सामाजिक दृष्टि से 3. सौंदर्य तत्व अथवा कला की दृष्टि से।

‘भूमिजा’ खंडकाव्य की कालजयिता :

कविवर नागार्जुन विरचित ‘भूमिजा’ सन 1901 ई. में प्रकाशित लघु खंडकाव्य है, जिसका मूल आधार वाल्मीकि रामायण है। अर्थात् राम कथा के तीन स्वर्णिम कथा प्रसंगों को आधार बनाकर कवि ने आधुनिक संदर्भों से जोड़कर बड़े ही मार्मिक ढंग से प्रस्तुत किया है। नागार्जुन जनकवि हैं, अतः इस खंडकाव्य की रचना उन्होंने लोकभूमि पर की है। डॉ. चंद्रहास सिंह का मंतव्य है - “ ‘भूमिजा’ की रचना के मूल में लोक जीवन के साथ भारतीय नारी की जीवन गाथा कहीं अधिक प्रेरक है। नागार्जुन ने रामकथा के भीतर से नारी जीवन की त्रासदी और नारी सुलभ संवेदनाओं को मार्मिक अभिव्यक्ति दी है। नारी के प्रति सम्मान और विनम्रता का भाव नागार्जुन के रचनाकार की प्रमुख विशेषता है। ” जनकवि होने कारण नागार्जुन सीता और अहल्या के जीवन के करुण प्रसंगों का चयन करते हैं और महानायक राम को भी वे राजतंत्रीय परिवेश से निकाल कर लोकभूमि पर उपस्थित कर देते हैं। विश्वामित्र समेत राम-लक्ष्मण का अयोध्या से जनकपुर की ओर प्रस्थान, सीता के अवतरण और उनकी भू-समाधि तथा अहल्या के शिलारूप को आधार बनाकर तीन खंडों में ‘भूमिजा’ की रचना की गई है। ‘भूमिजा’ की कथावस्तु के

विन्यास में नागार्जुन की मौलिक प्रतिभा का उन्मेष दिखाई देता है। अर्थात् विविध प्रसंगों द्वारा लोकधर्म की कसौटी पर कसते हुए कवि नागार्जुन ने एक चतुर जौहरी की भाँति रामकथा के तीन मार्मिक कथा प्रसंगों को चुना है और अपनी प्रकृति के अनुरूप ‘भूमिजा’ को महाकाव्यात्मक औदात्य प्रदान किया है।

राष्ट्रीय सांस्कृतिक जीवन मूल्यों की प्रतिष्ठा :

नागार्जुन प्रगतिशील चेतना के कवि रहे हैं। फिर भी उनके काव्य में धार्मिक-सांस्कृतिक मूल्यों के प्रति आस्था दिखाई देती है। कवि ने अपने काव्य में जहाँ एक ओर धार्मिक-सांस्कृतिक मूल्यों की गिरावट के प्रति सचेत किया है, वहाँ सांस्कृतिक विरासत को बचाए रखने हेतु संवेदना के स्तर पर अभिव्यक्ति भी दी है।

‘भूमिजा’ में मातृभूमिप्रेम के साथ राष्ट्रप्रेम की भावना प्रथम खंड में गुरु विश्वामित्र, महानायक राम और लक्ष्मण को अपनी मातृभूमि अयोध्या छोड़ने का दुःख परेशान करता है। क्योंकि शरयू के दूसरे तट से ही मगध राज्य की सीमा आरंभ होनेवाली थी। राम अपना देश, अपने लोग, परिवार जन, सुर-मुनि और अपनी मातृभूमि छोड़ने का दुःख अनुज लक्ष्मण के सम्मुख प्रकट करते हैं। पता नहीं भविष्य में मातृभूमि के दर्शन होंगे या नहीं ? इसी चिंता से वे व्याकुल हो उठते हैं। राम की विह्वलता से लक्ष्मण भी विह्वल हो उठते हैं। ‘जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरियसी’ - इस उक्ति के अनुरूप लक्ष्मण का देश प्रेम

व्यक्त होता है -

“नहीं मिलेगी ऐसी उर्वर भूमि
नहीं मिलेगा ऐसा सुंदर देश
कहीं चराचर किंवा त्रिभुवन मध्य
ऐसी मिट्टी नहीं मिलेगी तात

धन्य हमारा कोसल जनपद धन्य ।”

यहाँ राम-लक्ष्मण अपनी मातृभूमि के साथ, वहाँ की धरती और प्रकृति की प्रशंसा करते हैं, जिससे राष्ट्रीयता का मूल्य अभिव्यक्त हुआ है। कवि ने भागीरथी गंगा और शरयू जैसी नदियों के प्रति श्रद्धा व्यक्त की है, जो हमारी सांस्कृतिक चेतना का प्रतीक है। इस खंडकाव्य में राम-लक्ष्मण संस्कृति रक्षक के रूप में भी उपस्थित हुए हैं। जब वे शरयू और गंगा के संगम पर पहुँचते हैं, तब विश्वामित्र जी उन्हें गंगा की महिमा सुनाते हैं। दोनों भाई गंगास्तवन करते हैं, जिसमें उनका संस्कृति प्रेम प्रकट होता है। यथा -

“त्रिविध-तापहारिणी गंगे, तुम धन्य
देवि तुम्हारी महिमा अपरंपार ।
पाकर तेरे जल कण का संस्पर्श
कट जाते हैं युग-युग संचित पाप ।
देवि, दयामयि, करता तुम्हें प्रणाम ।

अनुज सहित यह सांजलि राघव राम ।” पृ.39

इसके पश्चात राम-लक्ष्मण विश्वामित्र का यज्ञ निर्विघ्नता से पूरा करते हैं और ताड़का तथा सुबाहु आदि राक्षसों का वध कर जनकपुर की ओर प्रस्थान करते हैं। कुल मिलाकर भूमिजा में राम का चरित्र पूरी तरह लोकधर्मी

है। वे देशप्रेमी के साथ संस्कृतिरक्षक तथा नारी के प्रति सदाशयता रखनेवाले मानव के रूप में अंकित हैं। ‘भूमिजा’ के अन्य पात्रों में - विश्वामित्र, वाल्मीकि, लव-कुश आदि भी भारतीय संस्कृति की विरासत को बनाए रखने में सहायता करते हैं।

नारी जीवन की त्रासदी के दो प्रसंग अर्थात् नारी विमर्श :

भारतीय संस्कृति एवं समाज में नारी का महत्वपूर्ण स्थान रहा है। प्राचीन वैदिक युग में नारी को यथोचित सम्मान प्राप्त था। ‘मनुस्मृति’ में मनु लिखते हैं - “यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवताः ।” अर्थात् जहाँ नारी का सम्मान होता है, वहाँ देवताओं का निवास होता है। इस प्रकार भारतीय संस्कृति में नारी पुरुष की सहधर्मिणी और पति की अर्धांगिणी मानी गई है, किंतु नारी के प्रति यह उदार दृष्टि चिरस्थायी नहीं रही। आहिस्ता-आहिस्ता समाज द्वारा नारी की उपेक्षा होने लगी। रामायण, महाभारत काल से लेकर मध्यकाल तक उसे विविध कारणों से प्रताड़ित किया गया, या अपने अधिकारों से भी वंचित रखा गया। लेकिन बीसवीं शताब्दी से नारी की ओर मानवतावादी दृष्टि से देखा जाने लगा। आधुनिक काल तो नारी जागरण और नारी समानता का काल है, जहाँ नारी अपने अधिकारों के प्रति सचेत है।

नागार्जुन मार्क्सवादी-साम्यवादी विचारधारा के कवि हैं। अतः नारी के प्रति उनका दृष्टिकोण सदा ही उदार रहा है। नागार्जुन अपने जीवन और साहित्य

में नारी स्वातंत्र्य एवं समानाधिकार के पक्षधर रहे हैं। नारी के प्रति सम्मान और विनम्रता का भाव नागार्जुन के रचनाकार की प्रमुख विशेषता है। 'भूमिजा' में नारी संबंधी कवि का व्यापक और उदार दृष्टिकोण रहा है। 'भूमिजा' के दूसरे खंड में अहल्या उद्धार का करुण प्रसंग है, तो तीसरे खंड में सीता निर्वासन के बाद उनकी भू-समाधि का यातनादायी प्रसंग निरूपित है।

अहल्या की कथा नारी यातना का उदाहरण, जिसके साथ इंद्र ने छल से सहवास किया था। वह इंद्र के कपट को जान नहीं सकी और पति गौतम के शाप से पत्थर हो गई थी। राम के हाथों का स्पर्श पाते ही पाषाणी बनी अहल्या में चेतना का संचार होता है। वह देवता, राक्षस, गंधर्व और किन्नर आदि की आलोचना करती है। वह राम से कहती है -

“कौन देव ! तुम मेरे हृदयाधार / असुर क्रूर, तो सुर होते हैं धूर्त / क्षणमति होते किन्नर औ गंधर्व / दुर्विदग्ध संशयी हृदय से हीन / होता मानव, तुम हो उससे भिन्न / पाषाणी में डाल दिए हैं प्राण ।” (पृ. 49)

अहल्या संशयी और हृदयहीन पुरुषों पर विश्वास नहीं करती, क्योंकि उसके साथ बहुत बड़ा छल हुआ था। किंतु राम अहल्या को आश्वस्त करते हैं कि उन्होंने कोई पाप नहीं किया है, वह शत-प्रतिशत पवित्र है। वस्तुतः नागार्जुन की वास्तविक चिंता नारी के प्रति सदाशयता बनाए रखने की है, इसलिए राम के माध्यम से नारी के प्रति सम्मान प्रकट करते हैं। यथा -

“छूकर अम्ब तुम्हारे दोनों पैर / होता राघव राम प्रतिज्ञाबद्ध / जीवन भर वह तुम्हें रखेगा याद / नारी के प्रति कभी न होगा क्रूर / नहीं करेगा वह दूसरा विवाह / सदा रहेगा एक पत्निव्रत शील ।” (पृ. 56)

'भूमिजा' के तीसरे खंड में नायिका सीता के चरित्र के नए पहलू दिखाई पड़ते हैं। यहाँ कवि ने सीता के जीवन के मार्मिक प्रसंगों को तरजीह दी है। भूमि पुत्री सीता की जन्मकथा से लेकर वनवास, निर्वासन और पुनः वनवास और भू-समाधि लेने के कतिपय प्रसंगों के आधार पर सीता को जन प्रतिनिधि के रूप में अंकित किया है। सीता अपनी त्रासदी भरी कथा खुद बयान करती है। राम के राज्यारोहण के पश्चात लोकापवाद के कारण गर्भिणी सीता को राम त्याग देते हैं। वाल्मीकि के आश्रम में उसे पनाह मिलती है। वह अपनी जुड़वा संतान लव-कुश के साथ परित्यक्ता का जीवन व्यतीत करती है। उसका आक्रोश फूट निकलता है। दुबारा वनवास दिए जाने पर सीता को आपत्ति है, क्योंकि वह दो बार अग्निपरीक्षा दे चुकी थी। वह रघुकुल की एकपक्षीय मर्यादा और अन्याय को आडंबर मानती है। वह समूचे नारी समाज की प्रतिनिधि बनकर राज्यव्यवस्था की आलोचना करती है -

“प्रमाणित क्या करना है मुझे ? / पावनता अपनी ? / अपना शील ?
प्रमाणित क्या करना है मुझे ? गुह्य शूचिता ?
चारित्रिक ओज ?

हाय रे राजा ? हाय री नीति / हाय री रूढिबद्ध होगा न्याय ।”(पृष्ठ 66-67)

जनभीति /

हाय रे पुरुष ! हाय रे दंभ / हाय रे एकपक्षीय वह
न्याय

इकहरी मर्यादा का बोध / करे साडंबर नारी मेध ।
(पृ. 59)

सीता के इस कथन में जैसे नारी समाज की पूरी यातना मुखरित हो गई हो । समाज द्वारा कलंकित किए जाने की पीड़ा उसे बेचैन करती है । उसे अपनी जन्मकथा याद आती है । वह जनक की पालित कन्या है, उसका जन्म योनिज नहीं है, बल्कि जमीन से उसका जन्म हुआ है । वह भूमिजा है और अंत में भूमि में ही समाहित हो जाएगी । परंतु भूमि में समाने से पूर्व सीता सामाजिक असमानताओं और विकृतियों पर तीखा प्रहार करती है । वह असत्य, मिथ्याचार, अन्याय और प्रवाद आदि सबका पुरजोर शब्दों में विरोध करती है, मानों रामराज्य को चुनौती दे रही हो । वह नारी जाति की प्रतिनिधि बनकर सामाजिक असमानताओं का प्रतिकार करती है । यथा -

“सोच रही हूँ, कब होगा वह कल्प/ वह मन्वतर,
युगारंभ का दौर

सोच रही हूँ, परिवर्तित वह काल / कैसा होगा, क्या
होगी युगरीति

सहज सुलभ होगा जब सबको न्याय / स्वेच्छा संयत
होंगे जन समुदाय /

नर-नारी में मर्यादा के बोध / सम-सम होंगे, सम-सम

सीता सामाजिक असमानताओं तथा विकृतियों को राज्यव्यवस्था का परिणाम मानती है । ऐसी राज्यव्यवस्था तो क्रांति द्वारा ही मिटाई जा सकती है । वह परिवर्तन द्वारा समाजवाद लाने की इच्छा प्रकट करती है । जैसे नारी-जाति की प्रतिनिधि के रूप में खड़ी हुई हो । कुल मिलाकर नागार्जुन जी राम-लक्ष्मण, अहल्या और सीता आदि पात्रों के माध्यम से राष्ट्रीय, सांस्कृतिक, सामाजिक और नारी विमर्श जैसे जीवन मूल्यों की प्रतिष्ठा करते हैं, जो आलोच्य खंडकाव्य की कालजयिता के प्रमाण हैं ।

‘भूमिजा’ का काव्य सौंदर्य :

‘भूमिजा’ को कतिपय आलोचक खंडकाव्य की श्रेणी में रखते हैं, लेकिन इसकी रचना खंडकाव्य के तत्वों के अनुसार नहीं हुई । ‘भूमिजा’ में कोई एक कथा या कोई केंद्रीय चरित्र नहीं है । इसमें तीन कथा प्रसंग और तीन मुख्य पात्र हैं, अतः ‘भूमिजा’ को कथाकाव्य भी कहा जा सकता है । कवि ने इसका नामकरण नायिका के आधार पर किया है । कवि ने कथा के चयन के लिए स्रोत के रूप में रामायण का आधार लिया है । नागार्जुन कालिदास, तुलसीदास और निराला की तरह कविता को सौंदर्य प्रदान करते हैं । ‘भूमिजा’ का काव्य सौंदर्य उसका लोकजीवन और प्रकृति है । वस्तु सौंदर्य के अंतर्गत नागार्जुन ने प्राकृतिक सुषमा के साथ लोक जीवन के सुंदर चित्रों को स्थान दिया है । चाहे वह लव-कुश का शबर

बस्ती में जाना हो, या राम-लक्ष्मण का गंगा पूजन हो। नागार्जुन अप्रत्याशित रूप से सामान्य-सी दिखनेवाली काव्यवस्तुको परंपरा और संस्कृति का संबल प्रदान कर उसे क्लासिक बना देते हैं।

नागार्जुन ने कथा विधान के अंतर्गत प्रकृति की बहुविध झाँकियाँ उपस्थित की हैं। जहाँ तक 'भूमिजा' में चित्रित प्रकृति चित्रण का प्रश्न है, नागार्जुन ने इस लघु काव्य में प्रकृति का बड़ा ही सजीव वर्णन किया है। आलोच्य खंडकाव्य में तीन कथा प्रसंग हैं और तीनों प्राकृतिक परिवेश में रचे-बसे हैं। 'भूमिजा' के प्राकृतिक परिवेश को लेकर कवि का मंतव्य है - "यहाँ प्रकृति के दर्पण में जीवन और जीवन के दर्पण में प्रकृति प्रतिबिंबित होती दिखती है।" इसमें प्रकृति के आलंबन, उद्दीपन, बिंबात्मक, प्रतीकात्मक, आलंकारिक, संवेदनात्मक, वातावरण और मानवीकरण आदि रूपों को देखा जा सकता है। कवि ने 'भूमिजा' में प्रकृति के विविध रूपों की झाँकियाँ प्रस्तुत कर अपना प्रकृतिप्रेम सिद्ध किया है।

भावात्मकता एवं रसात्मकता तथा सौंदर्यानुभूति की दृष्टि से 'भूमिजा' विशिष्ट कृति है, उसी प्रकार कलात्मकता और शिल्प सौंदर्य की दृष्टि से भी अनूठी रचना है। अर्थात् इस खंडकाव्य में भावपक्ष और कलापक्ष का सुंदर समन्वय हुआ है। भाव, बिंब, रसानुभूति और चित्रयोजना की दृष्टि से भूमिजा श्रेष्ठ रचना है। 'भूमिजा' में विविध भावों की व्यंजना हुई है, जिसके कारण उसकी कलात्मकता द्विगुणित हो गई

है। स्नेह, हर्ष, विषाद, चिंता, शंका, शोक और उदासी आदि मनोभावों के साथ वीर, करुण, अद्भुत, रोद्र, भयानक, वात्सल्य और शांत आदि रसों की व्यंजना भी प्रसंगानुसार हुई है।

'भूमिजा' का शिल्पपक्ष भी विशिष्ट है। शिल्पपक्ष के अंतर्गत भाषा-शैली, बिंब, प्रतीक, अलंकार और छंद आदि का समावेश होता है। 'भूमिजा' की भाषा परिष्कृत खड़ी बोली हिंदी है। नागार्जुन संस्कृत की क्लासिक परंपरा और मैथिली की लोक परंपरा के कवि हैं, इसलिए उनकी भाषा में कई संस्कार दिखाई देते हैं। 'भूमिजा' में कवि-कहीं जनसाधारण की सहज-सरल शब्दावली के माध्यम से काव्य-सौंदर्य की सृष्टि करते हैं, तो कहीं काव्य-रसिकों की संस्कृतिनिष्ठ सामाजिक पदावली का प्रयोग भी करते हैं। संस्कृतिनिष्ठ भाषा का उदाहरण प्रस्तुत है -

"सहज सुफल बहुविध धन धान्य समेत /
लता-गुल्म-तृण-वल्लरी परिव्याप्त।" (पृ. 35)

नागार्जुन अपनी भाषा को व्यावहारिक और बोधगम्य तथा प्रभावकारी बनाने के लिए विविध भाषाओं के शब्दों का बेहिचक प्रयोग करते हैं, तो कहीं मुहावरों और लोकोक्तियों को भी अपना लेते हैं। इसी प्रकार वर्ण मैत्री द्वारा भाषा को प्रवाहपूर्व बनाते हैं।

कविवर नागार्जुन ने 'भूमिजा' में अनेकानेक बिंबों की सृष्टि की है। इसमें अनेक वस्तुपरक, ऐंद्रिय संवेदना और आध्यात्मिक बिंबों की योजना हुई है। 'भूमिजा' में अनेक सांस्कृतिक और प्राकृतिक प्रतीक

भी हैं। उसके सारे मिथकीय पात्र प्रतीक रूप में ही आए हैं। 'भूमिजा' में निरूपित भावों को प्रेषणीय बनाने के लिए नागार्जुन ने अनेक नए और पुराने अलंकारों को अपनाया है। 'भूमिजा' का शिल्प 'भस्मांकुर' की तर्ज पर 'बरवै' छंद में आवद्ध है। 19 मात्रा का यह छंद तुकांत और अतुकांत दोनों प्रकार से प्रयुक्त हुआ है। इसी प्रकार कवि का प्रिय छंद 'चौपाई' तीसरे खंड में दिखाई पड़ता है। छंद योजना की दृष्टि से 'भूमिजा' अनूठी कृति है। इस प्रकार स्पष्ट है कि नागार्जुन कृत 'भूमिजा' का काव्य सौंदर्य कथ्य और भाव के अनुकूल है जो इस कृति की गरिमा को बढ़ाता है।

समाहार :

'भूमिजा' की कालजयिता के संदर्भ में उपर्युक्त विवेचन के पश्चात कहा जा सकता है, कि इस खंडकाव्य की विषय वस्तु का चयन महर्षि वाल्मीकि प्रणीत रामायण जैसे आद्य महाकाव्य से किया गया है। अर्थात् रामायण के कुछ मार्मिक प्रसंगों को आधार बनाकर इसका सृजन हुआ है। यहाँ महानायक राम का चरित्र परंपरागत है, लेकिन राम की ओर देखने की कवि की दृष्टि आधुनिक है। राम लोकधर्म का पालन करनेवाले हैं। इसके साथ संस्कृति उद्धारक और नारी के प्रति उदार दृष्टि रखनेवाले हैं। 'भूमिजा' की नायिका सीता आधुनिक युग की जागृत नारी है। वह जन प्रतिनिधि बनकर अपने अधिकारों की माँग करती है। नारी विमर्श के आज के युग में सीता के

विचार बिलकुल प्रासंगिक हैं। अहल्या का चरित्र भी मानवीय दृष्टि से हमारा पथ प्रदर्शक बन सकता है। 'भूमिजा' के ये तीनों पात्र भले ही रामायण काल के रहे हों, परंतु कवि ने देशकाल की सीमाओं से बाहर लाकर उन्हें आज के युग संदर्भ में उपस्थित किया है। इन पात्रों के माध्यम से राष्ट्रीयता, सामाजिकता, संस्कृति प्रेम और नारी विमर्श विषयक जिन जीवनमूल्यों को उठाया है, वे सार्वभौम और शाश्वत हैं। विशेषतः अहल्या और सीता द्वारा नारी जीवन की जिन समस्याओं को उठाया है और जो प्रश्न खड़े किए गए हैं वे सब आज भी प्रासंगिक हैं। इसमें कवि की मानवतावादी दृष्टि और लोकमंगल की भावना भी निहित है। 'भूमिजा' का उद्देश्य महान है और काव्य सौंदर्य भी गरिमामय है। कुल मिलाकर समग्र विवेचन का निष्कर्ष यह है कि नागार्जुन कृत 'भूमिजा' खंडकाव्य अपनी सार्थकता और प्रासंगिकता के कारण निश्चय ही कालजयी रचना सिद्ध होती है।

संदर्भ ग्रंथ :

1. भूमिजा - नागार्जुन
2. नागार्जुन का काव्य - डॉ. चंद्रहास सिंह
3. नागार्जुन के काव्य में जीवन दर्शन - डॉ. पूनम बोरसे
4. तुलसी संदर्भ - डॉ. नगेंद्र
5. नए प्रतिनिधि कवि - डॉ. हरिचरण शर्मा
6. हिंदी साहित्य कोश (भाग 1) सं. डॉ. धीरेन्द्र वर्मा।

* * * *

भारतीय बँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञान

देवानंद काशिनाथजी मंडवधरे

सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र

महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचालित

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसूल, ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

मोबाईल नं.: ९८२३६८०९३७

इ-मेल: dkmcco1982@gmail.com

प्रस्तावना:

१९ जुलै १९६९ रोजी भारतातील १४ मोठ्या व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले होते. त्यानंतर १५ एप्रिल १९८० रोजी ६ व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. या कालखंडात बँक व्यवसायाची संख्यात्मक वाढ फार मोठ्या प्रमाणात झाली होती. एकूण बँक व्यवसायाच्या जवळजवळ ९० टक्के बँका सार्वजनिक क्षेत्रात आल्या होत्या. परंतु राष्ट्रीयीकरणाची मुलभूत सामाजिक उद्दिष्ट्ये पूर्ण करण्यास सार्वजनिक बँका यशस्वी ठरू शकल्या नाहीत. त्यामुळे यानंतरचा टप्पा म्हणून बँक व्यवसायात गुणात्मक सुधारणा घडवून आणण्याची आवश्यकता निर्माण झाली होती. बँकांच्या कामकाजातील गुणवत्ता वाढीसाठी १९८३ मध्ये एडव्हॉंसाड लेजर पोस्टिंग मशीन्सचा वापर करण्यास सुरवात झाली नंतर यात सुधारणा म्हणून १९८९ मध्ये लोकल एरिया नेटवर्क आले. म्हणजे एकाच बँक शाखेतील या एडव्हॉंसाड लेजर पोस्टिंग मशीन्स एकमेकांशी जोडण्यात आल्या होत्या.

१९९१ नंतरच्या काळात भारतात नवीन आर्थिक धोरणांतर्गत खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणचा स्वीकार केला गेला. नवीन आर्थिक धोरणाचाच एक भाग म्हणून भारतीय बँक व्यवसायात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी नरसिंहम समिती (१९९१) च्या शिफारसीनुसार बँकविषयक नवीन धोरण स्वीकारले गेले. या धोरणानुसार १९९३-९४ साली पहिल्या टप्प्यात व ई.स. २००० नंतर दुसऱ्या टप्प्यात अनेक खाजगी बँकांना बँक व्यवसायासाठी परवाने दिले गेले. खाजगी बँकांनी आपल्या कामाची सुरवातच आधुनिक तंत्रज्ञानासह केली होती. पुढील कालावधीत नवीन बँकिंगविषयक धोरणाचा एक भाग म्हणून बँकांतील ठेवी व कर्जावरील व्याजदरात कपात करण्यात आली. या संधीचा खाजगी बँकांनी पुरेपूर फायदा घेतला व त्यासोबतच हा फायदा ठेवीवर जास्त व्याजदर देवून व कर्जावर कमी व्याजदर आकारून ग्राहकांपर्यंत सुद्धा पोहचवला. या सर्व परिस्थितीमुळे नवीन खाजगी बँकांच्या व्यवसायात प्रचंड स्वरूपात वाढ झाली होती. काळाची गरज लक्षात घेऊन सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनीदेखील स्वतःला स्पर्धेत टिकवून ठेवण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार केला. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून वाईड एरिया नेटवर्क म्हणजेच कोअर बँकिंग सोल्युशन स्वीकारले गेले तसेच ATM च्या जाळ्यातदेखील मोठ्या प्रमाणात वाढ केली गेली. त्यामुळे पाहिजे तिथे बँकिंग (Anywhere Banking) व पाहिजे तेव्हा बँकिंग (Anytime Banking) या संकल्पना अस्तित्वात येवू शकल्या. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या स्वीकारामुळेच सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका मागील दोन दशकात खाजगी बँकांच्या तीव्र स्पर्धेत टिकून राहू शकल्या व आपल्या बँकेतील कोट्यावधी खाती तसेच त्यातील प्रचंड व्यवहार यशस्वीरीत्या पेलू शकल्या.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- भारतीय बँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभ्यास करणे.
- भारतीय बँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे झालेल्या बदलांची चर्चा करणे.

संशोधन पद्धती व साधनसामग्रीचे संकलन:

प्रस्तुतच्या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक सामाजिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. हा शोधनिबंध पूर्णतः मुलभूत व दुय्यम स्वरूपाच्या साधनसामग्रीवर आधारित आहे. या शोधनिबंधासाठी भारतीय वँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञान या विषयाची माहित उपलब्ध करून देणाऱ्या वेगवेगळ्या लेखकांच्या ग्रंथांचा, विविध मासिकांमधील व संशोधन पत्रिकेतील शोधनिबंधांचा, वेगवेगळ्या वर्तमानपत्रातील लेखांचा तसेच इंटरनेट वरील विविध वेबसाईटचा संदर्भ म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे.

भारतीय वँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञान:

आजच्या स्पर्धेच्या युगात सर्वच क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. विविध इलेक्ट्रॉनिक साधनांच्या वापरामुळे माहिती-तंत्रज्ञानाचे क्षेत्र झपाट्याने विस्तारत आहे. वँक व्यवसायदेखील त्यापासून वेगळा राहिलेला नाही. पूर्वी वँका शाखाविस्तार, ठेवी व कर्ज पुरवठ्याच्या नवनवीन योजना इत्यादी मार्गांनी आपल्या व्यवसायाचा विस्तार करण्यावर भर देत असत. वँकव्यवहारांची पेमेंट पद्धत फक्त चेक व ड्राफ्ट पुरती मर्यादित होती. वँकेचे व्यवहार करण्यासाठी प्रत्यक्ष वँकेतच जावे लागत होते. अलीकडच्या काळात मात्र वँका मानवी श्रमशक्ती ऐवजी आधुनिक तंत्रज्ञानाची मोठ्या प्रमाणावर मदत घेत आहेत, वँकांचे सर्वच व्यवहार संगणकीकृत झाले आहेत. वँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे क्रांतिकारक बदल घडून येत आहेत, वँक व्यवसायाच्या स्वरूप व कार्यपद्धतीत यामुळे अमुलाग्र बदल घडून आला आहे.

वँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानामध्ये ई-वँकिंग, ATM, क्रेडीट कार्ड, डेबिट कार्ड, टेली-वँकिंग, मोबाईल वँकिंग, नेट-वँकिंग, कोअर-वँकिंग, SWIFT व्यवहार, RTGS व्यवहार, NEFT व्यवहार, ECS व्यवहार इत्यादी घटकांचा समावेश होतो.

ई-वँकिंग:

इलेक्ट्रॉनिक वँकिंग अंतर्गत ग्राहकांचे सर्व व्यवहार तसेच वँकेच्या सर्व नोंदी व हिशेब इलेक्ट्रॉनिक व्यवस्थेमार्फत केले जातात. भारतात १९९४ नंतरच्या काळात ई-वँकिंग च्या सेवेची सुरवात खाजगी वँकांनी केली आहे. नंतर सार्वजनिक क्षेत्रातील वँकांनीही याचा स्वीकार केला आहे.

“प्रत्यक्ष वँकेमध्ये न जाता ग्राहक आपले वँकेसंबंधीचे व्यवहार ज्या व्यवस्थेमार्फत इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा वापर करून पार पडतात तसेच वँका आपले कार्यालयीन हिशोब व नोंदी ज्या इलेक्ट्रॉनिक व्यवस्थेमार्फत ठेवते त्यांना संयुक्तपणे ई-वँकिंग असे म्हणतात.”

ज्या-ज्या वँकिंग व्यवहारात इलेक्ट्रॉनिक साधनांचा वापर केला जातो त्या सर्वांचा समावेश ई-वँकिंग मध्ये केला जातो. म्हणजेच ATM, क्रेडीट कार्ड, डेबिट कार्ड, टेली-वँकिंग, मोबाईल वँकिंग, नेट-वँकिंग, कोअर-वँकिंग, SWIFT व्यवहार, RTGS व्यवहार, NEFT व्यवहार या सर्व घटकांचा समावेश ई-वँकिंगमध्ये होतो. ATM (Automatic Teller Machine) स्वयंचलित गणकयंत्र: वँकेच्या ग्राहकाला आपल्या खात्यातून पैसे काढण्याची व खात्यात पैसे जमा करण्याची सुविधा ज्या यंत्रामार्फत उपलब्ध करून दिली जाते त्याला ATM असे म्हणतात. ग्राहकाला ATM सुविधा मिळविण्यासाठी वँकेकडे विशिष्ट नमुन्यात अर्ज करावा लागतो. नंतर वँक संबंधित ग्राहकाला ग्राहक क्रमांक असलेले प्लास्टिक कार्ड (म्याग्रेटिक चीप असलेले) व वयक्तिक सांकेतिक क्रमांक (पासवर्ड) उपलब्ध करून देते. ही सेवा ग्राहकासाठी २४ तास व ३६५ दिवस उपलब्ध असते. या सेवेसाठी ग्राहकाला वँकेचा विशिष्ट वार्षिक शुल्क भरावा लागतो. या यंत्रामार्फत पैशाच्या देवाण-घेवाणीचे व्यवहार करण्याची विशिष्ट मर्यादा निर्धारित असते.

क्रेडीट कार्ड (Credit Card): रोख पैसा जवळ न वाळगता तसेच बँक खात्यावर शिल्लक नसतानाही वस्तू व सेवांच्या खरेदीचे उधारीवर व्यवहार करण्यासाठी ज्या साधनाचा वापर केला जातो त्याला क्रेडीट कार्ड असे म्हणतात. हा एक प्रकारे बँकांचा ग्राहकांना कर्ज पुरवठाच आहे. क्रेडीट कार्डचे स्वरूप हे बँकेने दिलेल्या हमिपत्रासारखे असते कारण ग्राहकाने उधारीवर खरेदी केलेल्या वस्तू किंवा सेवेची किंमत अदा करण्याचे दायित्व बँकेवर असते. ग्राहकाने क्रेडीट कार्डचा वापर करून केलेल्या वस्तू व सेवांच्या खरेदीचे एकूण विल एका विशिष्ट कालावधीत बँकेत खात्यावर रोख स्वरूपात भरावे लागते. अन्यथा बँका विलासह दंडात्मक रक्कम ग्राहकाकडून वसूल करते. क्रेडीट कार्डच्या वापरासाठी ग्राहकाला वर्षासाठी विशिष्ट शुल्क भरावा लागतो.

डेबिट कार्ड (Debit Card): वस्तू व सेवा खरेदीचे व्यवहार रोख स्वरूपात किंवा धनादेशाच्या स्वरूपात करण्याऐवजी त्याला पर्याय म्हणून डेबिट कार्डचा वापर सुरू झाला आहे. डेबिट कार्डचा वापर ग्राहकाने खरेदी केलेल्या वस्तू व सेवांचे विल विक्रेत्यांना देण्यासाठी केला जातो. कार्डधारकाने जे व्यवहार केले असतील त्या विलाची रक्कम ग्राहकाच्या खात्यातून विक्रेत्याच्या खात्यात वर्ग केली जाते. खातेधारकाने मागणी केल्यास असे डेबिट कार्ड बँक उपलब्ध करून देते. डेबिट कार्डच्या वापरासाठी बँका विशिष्ट वार्षिक शुल्क आकारतात.

टेली-बँकिंग (Tele-Banking): प्रत्यक्ष बँकेत न जाता टेलिफोन किंवा दूरध्वनीच्या माध्यमातून बँकिंग विषयक सेवा प्राप्त करून घेण्याचे एक साधन म्हणजे टेली-बँकिंग होय. ही सुविधा मिळविण्यासाठी खातेधारकाला बँकेकडे अर्ज करावा लागतो नंतर बँक खातेधारकाला एक गोपनीय सांकेतिक क्रमांक देते. या सांकेतिक क्रमांकावरून ओळख पटल्या नंतरच ग्राहकाला टेली-बँकिंगच्या सुविधा उपलब्ध होतात. ही सुविधा चालू किंवा वचत खाते असलेल्या खातेधारकांनाच पुरविली जाते. ही सेवा खातेधारकाला उपलब्ध करून द्यायची किंवा नाही हा निर्णय बँक प्रशासनाचा असतो. खात्यावरील शिल्लक रक्कमेची माहिती, वार्षिक विवरण पत्र, व्यवहारांचा तपशील, धनादेश पुस्तिकेची विनंती, खाते उतारा, धनादेश किंवा ड्राफ्टची रक्कम एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात वर्ग करण्याची विनंती, ATM, डेबिट, क्रेडीट कार्ड किंवा धनादेश हरविल्याची माहिती देणे, विशिष्ट तारखेनंतरचे व्यवहार तपशील, विविध सेवांसाठी विनंती, इत्यादी सेवा टेली-बँकिंगच्या माध्यमातून खातेधारकाला उपलब्ध करून दिल्या जातात.

मोबाईल बँकिंग/एम.बँकिंग(Mobile/M-Banking): भारतीय रिझर्व्ह बँकेने सप्टेंबर २००८ मध्ये मोबाईल बँकिंग सेवेची नियमावली जारी केल्यानंतर अनेक बँकांनी आपली मोबाईल बँकिंग सेवा सुरू केली आहे. ही सेवा खातेधारकाने बँकेकडे नोंदविलेल्या मोबाईल (क्रमांक) फोनवर उपलब्ध करून दिली जाते. नेट-बँकिंगच्या सर्व सेवा सुविधा मोबाईल बँकिंगला उपलब्ध करून दिल्या जातात. नेट-बँकिंगच्या वापरासाठी येणाऱ्या अनेक अडचणींमुळे मोबाईल बँकिंगचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. याशिवाय या सेवेचा वापर केव्हाही, कुठेही करता येत असल्यामुळे मोबाईल बँकिंगची लोकप्रियता दिवसेंदिवस वाढतच आहे. खात्यावरील शिल्लक रक्कमेची माहिती, एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात रक्कम हस्तांतरित करण्याबाबत आदेश, खात्यावरील व्यवहारांचा तपशील, धनादेश पुस्तिका मिळविण्यासाठी आदेश, पेमेंट थांबविण्याचा आदेश, डिमांड ड्राफ्टची मागणी आदेश, क्रेडीट कार्ड किंवा युटीलिटी विलांच्या रक्कमांचे हस्तांतरण, सिनेमा, विमान, रेल्वे प्रवासाच्या तिकिटांची, विशिष्ट वस्तू किंवा सेवेची ऑनलाईन खरेदी, विमा हप्त्यांचा बँक खात्यातून भरणा, वीजविल, फोनविल, इत्यादींचा बँक खात्यातून भरणा, ऑनलाईन मोबाईल रिचार्ज इत्यादी सेवा मोबाईल बँकिंगच्या माध्यमातून खातेधारकाला उपलब्ध करून दिल्या जातात. मोबाईल बँकिंग सेवेचा वापर करतांना खातेधारकाने सुरक्षिततेसंबंधी काळजी घेणे महत्वाचे आहे.

नेट-बँकिंग (Net-Banking): प्रत्यक्ष बँकेत न जाता इंटरनेटच्या माध्यमातून बँकिंग सेवांचा वापर केला जातो तेव्हा त्याला नेट-बँकिंग असे म्हणतात. खातेधारकाला ही सेवा सुरू करण्यासाठी बँकेकडे अर्ज करावा लागतो. नंतर बँक संबंधित ग्राहकाला युजर आयडी व पासवर्ड देते त्याचा वापर करून खातेधारक या

सेवेचा लाभ घेऊ शकतो. नेट-बँकिंगच्या वापरासाठी संगणक, इंटरनेट कनेक्शन असणे आवश्यक आहे. खात्यावरील शिल्लक रकमेची माहिती, एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात रकम हस्तांतरित करणे, खात्यावरील व्यवहारांचा तपशील, धनादेश पुस्तिका मिळविणे, पेमेंट थांबविण्याचा आदेश, डिमांड ड्राफ्टची मागणी, क्रेडीट कार्ड किंवा युटीलिटी विल्लांच्या रकमांचे हस्तांतरण, सिनेमा, विमान, रेल्वे प्रवासाच्या तिकिटांची, विशिष्ट वस्तू किंवा सेवेची ऑनलाईन खरेदी, विमा हप्त्यांचा बँक खात्यातून भरणा, वीजबिल, फोनबिल, इत्यादींचा बँक खात्यातून भरणा, ऑनलाईन मोबाईल रिचार्ज, विविध विनिमय पत्रे, पतपत्रे यांची वसुली, नवीन खाते उघडणे इत्यादी सेवा नेट-बँकिंगच्या माध्यमातून खातेधारकाला उपलब्ध करून दिल्या जातात. नेट-बँकिंग सेवेचा वापर करतांना सुद्धा खातेधारकाने सुरक्षिततेसंबंधी काळजी घेणे आवश्यक आहे.

कोअर बँकिंग (Core Banking): कोअर बँकिंग म्हणजे केंद्रीभूत बँक व्यवस्थेचा स्वीकार करून बँकेची प्राथमिक कार्ये अधिक वेगाने व किफायतशीरपणे करणे होय. ग्राहकांच्या ठेवी स्वीकारणे, कर्ज देणे, ग्राहकांच्या वतीने काही कार्ये करणे ही सर्व प्राथमिक कार्ये बँकेच्या दृष्टीने अधिकाधिक किफायतशीरपणे करणे, ग्राहकांची सोय होण्याबरोबरच वेळेची वचत व ग्राहकांच्या खर्चात कशी काटकसर होईल आणि बँकेची सर्व कामे अधिक वेगाने व कार्यक्षमपणे कशी होतील ही सर्व कोअर बँकिंग स्वीकारण्यामागची उद्दीष्टे आहेत. बँकेच्या विविध शाखा परस्परांना संगणकीय प्रणालीने जोडणे व कोणत्याही एका शाखेतून दुसऱ्या शाखेतील बँकिंग व्यवहार करता येणे हे कोअर बँकिंगचे तत्त्व आहे. कोअर बँकिंग अंतर्गत बँकेचे मुख्य कार्यालय, प्रादेशिक कार्यालये, सर्व शाखा एका मध्यवर्ती केंद्राला जोडलेल्या असतात. प्रशासक, व्यवस्थापक, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील व्यावसायिक तसेच खातेदार, अंतर्गत व बाह्य लेखापरीक्षक, मध्यवर्ती बँक इत्यादी सर्व घटकांना कोअर बँकिंग प्रणालीमध्ये सहभागी होता येते. सामान्य खातेवही, ग्राहक माहिती प्रणाली, ठेव प्रणाली, कर्ज प्रणाली व व्यवस्थापन माहिती प्रणाली हे सर्व कोअर बँकिंगचे घटक आहेत.

SWIFT (Society for Worldwide Inter-Bank Financial Telecommunication) जागतिक आंतर-बँक वित्तीय दूरसंचार संस्था: वित्तीय व्यवहारांशी संबंधित संदेशांची जागतिक स्तरावरील संस्था तसेच विविध संस्थामध्ये देवाणघेवाणीशी संबंधित जागतिक स्तरावर नेटवर्क चालविण्याचे कार्य SWIFT ही संस्था करते. SWIFT ची स्थापना १९७३ मध्ये झाली असून संस्थेचे मुख्य वेल्जियम येथे आहे. ही एक सहकारी संस्था आहे त्यामुळे नफा मिळविणे हा संस्थेचा उद्देश नाही. १९९१ पासून भारत SWIFT चा सदस्य देश आहे. SWIFT सदस्य बँकांच्या वित्तीय व्यवहारांशी संबंधित सुरक्षित संदेश वाहनास मदत करण्याचे कार्य करते. SWIFT ही संस्था ग्राहक व धनादेश स्थानांतरण, वित्तीय संस्था स्थानांतरण, आर्थिक/वित्तीय व्यापार, रोख व जमा पत्रे, दस्तावेज स्वरूपातील पत व हमी, प्रतिभूती, प्रवासी धनादेश, मूल्यवान धातू, रोख रकम व्यवस्थापन व ग्राहक दर्जा, सहाय्यक प्रणाली संदेश इत्यादी घटकांवाबत बँका-बँकांमध्ये संदेश वाहनाचे कार्य करते.

RTGS (Real Time Gross Settlement System): RTGS पद्धतीमध्ये मध्यवर्ती बँकेमध्ये निधीच्या देण्याघेण्यासंबंधीच्या संदेशांचा निपटारा सातत्याने केला जातो. निधीच्या देण्याघेण्याचे व्यवहार वैयक्तिक किंवा संस्थेच्या पातळीवर केले जातात. RTGS पूर्वी बँका-बँकांमधील निधीचे निव्वळ समाशोधन दिवसाच्या शेवटी केले जायचे परंतु RTGS पद्धतीमध्ये बँका-बँकांमधील देण्याघेण्याचे व्यवहार ताबडतोब प्रत्येक क्षणाला (Real Time) व तेसुद्धा वैयक्तिक पातळीवर (Gross) पूर्ण केले जातात. भारतामध्ये RTGS पद्धतीचा वापर मार्च २००४ पासून सुरू झाला आहे. RTGS चा एक भाग म्हणून प्रत्येक बँकेला RBI मध्ये एक खाते ठेवावे लागते. या खात्यामाधुनच RTGS मार्फत सदर बँकेचे देणेघेणे मिटविले जाते. हे व्यवहार दिवसभर सुरूच असतात त्यामुळे प्रत्येक बँकेला आपल्या खात्यात योग्य प्रमाणात रकम शिल्लक ठेवावी लागते. RTGS अंतर्गत ग्राहक निधी हस्तांतरण (Cotomer Fund Transfer) व आंतर-बँक निधी हस्तांतरण (Inter

Bank Fund Transfer) या दोन प्रकारे निधीचे हस्तांतरण केले जाते. RTGS साठी दरहजारी १ किंवा २ रुपये शुल्क आकारला जातो.

NEFT(National Electronic Fund Transfer) राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण: NEFT ही भारतातील इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरणाची एक पद्धत आहे. या पद्धतीमध्ये वॉकेच्या ग्राहकांना आपल्या खात्यातील निधीचे दुसऱ्या खात्यात ठराविक कालावधीतच (सकाळी ८ वाजेपासून संध्याकाळी ५ वाजेपर्यंत सुट्टीचे दिवस सोडून) हस्तांतरण करता येते. सुट्टीच्या दिवशी केलेल्या व्यवहाराचे समाशोधन दुसऱ्या कामाच्या दिवशी केले जाते. अर्ध्या तासाच्या अंतराने २३ सेटलमेंट फेऱ्यांमध्ये निधीचे हस्तांतरण केले जाते. RBI ने नोव्हेंबर २००५ पासून NEFT पद्धतीची सुरवात केली आहे. या व्यवस्थेची देखरेख ठेवण्याची सर्व जबाबदारी IDRBT (Institute for Development and Research in Banking) या संस्थेकडे आहे. NEFT साठी वाढत्या रकमेनुसार वाढता शुल्क आकारला जातो.

ECS (Electronic Clearing System) इलेक्ट्रॉनिक समाशोधन व्यवस्था: RBI ने ऑक्टोबर २००८ पासून ECS (Electronic Clearing System) च्या स्वरूपात इलेक्ट्रॉनिक निधी हस्तांतरण पद्धती सुरु केली आहे. सध्या ज्या ठिकाणी निधीचे हस्तांतरण मोठ्या प्रमाणात करावे लागते त्या ठिकाणी ECS चा वापर केला जात आहे. कंपन्या भागधारकांना किंवा रोखेधाराकांना लाभांश किंवा व्याजाचे वितरण करतांना तसेच कामगारांचे पगार करतांना, उत्पन्न कर विभाग करदात्याचे परतावे देतांना ECS चा वापर करतात. ECS मुळे लाभधारकांना निधीचे अतिशय जलद गतीने वितरण होते. या व्यवस्थे अंतर्गत निधीचे दोन प्रकारे वितरण केले जाते १)खात्यात जमा होणारे निधीचे निरसन (Credit Clearing) २)खात्यातून खर्ची पडणाऱ्या निधीचे निरसन (Debit Clearing)

भारतीय बँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानाचे महत्व:

आजच्या धकाधकीच्या काळात एकूण सर्व आर्थिक व्यवहारात बँकिंग अपरिहार्य बनलेले आहे. एकीकडे सुरवातीचे सर्वसमावेशक बँकिंगचे धोरण आणि नंतरच्या जन-धन योजनेमुळे आज मोठ्या प्रमाणात सर्वसामान्य बँकिंगच्या वर्तुळात आलेले आहेत तर दुसरीकडे नवीन आर्थिक धोरणांचा परिणाम म्हणून समाजात नवश्रीमंत किंवा नवीन मध्यमवर्ग निर्माण झाला आहे. या सर्वांच्या आर्थिक गरजा व त्यासाठी बँकिंगची अपरिहार्यता मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. बँकिंग क्षेत्रात हे आधुनिक तंत्रज्ञान आले नसते तर? ही कल्पनाच केली जाऊ शकत नाही. एकतर कितीही मनुष्यवळ वाढविले असते तरी तेच-तेच कंटाळवाणे काम करतांना निरुत्साह वाढला असता त्यामुळे बँक ग्राहकांना अपेक्षेप्रमाणे बँकसेवा देता आली नसती. या सर्व आधुनिक बदलाविना सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका संदर्भहीन झाल्या असत्या. थोडक्यात त्यांचे पोस्ट खाते झाले असते. सार्वजनिक बँकातील संघटनांनी या आधुनिक तंत्रज्ञानावावत सकारात्मक भूमिका घेतली आणि कर्मचाऱ्यांना कौशल्य देऊन अधिक जबाबदारीची भूमिका दिली म्हणून हे शक्य होऊ शकले. १९९१ ते २०१८ या २७ वर्षांच्या कालावधीत बँक व्यवसायाने आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या स्वीकारामुळे प्रचंड प्रगती केली आहे.

२००८ च्या जागतिक मंदीच्या काळात जगभरातील बँकिंगचे अर्थकारण अडचणीत आले होते मात्र त्याचवेळी भारतातील बँक व्यवसायावर त्याचा फारसा परिणाम झाला नाही कारण भारतातील बँक व्यवसाय हा सार्वजनिक क्षेत्राच्या अधीन आहे.

भारतीय बँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानापुढील आव्हाने:

भारतीय बँक व्यवसायाने आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून प्रचंड प्रगती जरी केली असली तरी अजूनही बहुसंख्य लोक या सोई-सुविधांपासून वंचित आहेत याकडे दुर्लक्ष्य करता येणार नाही. अजूनही वऱ्याचशा गावात नियमित वीज उपलब्ध होत नाही, टेलिफोनची कनेक्टिविटी नाही, यंत्रात विघाड झाला तर

कुशल मनुष्यवत् उपलब्ध नाही, आर्थिक साक्षरता नाही, म्हणजेच समाधानकारक स्थिती निर्माण होण्यासाठी या भागात आधारभूत संरचनेत सुधारणा होण्याची गरज आहे.

आधुनिक तंत्रज्ञानासाठी प्रचंड गुंतवणूक करावी लागली त्यामुळे तिच्या परताव्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्रातील वँकांनी सुद्धा विविध सेवांसाठी खाजगी वँकांप्रमाणेच मोठे सेवाशुल्क आकारायला सुरवात केली आहे. त्यामुळे वित्तीय समावेशकता किंवा जनधनच्या माध्यमातून वँकिंग वर्तुळात समाविष्ट झालेली जनता पुन्हा या वर्तुळाबाहेर फेकली जाण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे.

बँक व्यवसायातील आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आगमनानंतर ATM, क्रेडीट कार्ड, डेबिट कार्ड, टेली-वँकिंग, मोबाईल वँकिंग, नेट-वँकिंग इत्यादी माध्यमातून सर्वसामान्यांच्या वित्तीय फसवणुकीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. वापरकर्त्यांच्या तंत्रज्ञानाच्या वापराबाबतच्या अर्धवट ज्ञानामुळे किंवा बेफिकारीमुळे किंवा फसवणूक करणाऱ्यांच्या चालाखीमुळे आज सामान्यजन कोट्यावधी रुपयांनी लुटले गेले आहेत. उपलब्ध आकडेवारी नुसार २०१३ ते २०१६ या तीन वर्षांच्या कालावधी ATM व ऑनलाईन वँकिंग फसवणुकीच्या गुन्ह्यांची संख्या ८८०० वरून १२००० पर्यंत वाढली आहे. त्यामुळे तंत्रज्ञानाच्या वावतीत सुरक्षिततेवर भर देण्याची तसेच आर्थिक साक्षरतेचा प्रसार व प्रचार करण्याची आवश्यकता आज निर्माण झाली आहे. यासोबतच सायबर तपास यंत्रणेत अद्ययावतता आणण्याची सुद्धा आज गरज आहे.

समारोप:

MICROSOFT कंपनीचे प्रमुख विल गेट्स यांनी १९९४ मध्ये एका पत्रकार परिपदेत असे मत व्यक्त केले होते कि, "येणाऱ्या काळात वँकिंग असेल पण वँका असणार नाहीत." याचा अर्थ असा कि वँकिंगमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर इतका प्रचंड वाढेल कि लोकांना वँकेमध्ये जाण्याची गरजच राहणार नाही. आजचा काळ तो काळ आहे कि, ज्यामध्ये वँकिंगमधील तंत्रज्ञाना विषयीच्या बदलामुळे संपूर्ण वित्तीय क्षेत्र ढवळून निघाले आहे. वँकिंगमधील व्यवहारांची प्रक्रिया बदललेली आहे व वँकिंगचा चेहरामोहराच बदलला आहे.

आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे वँकिंग क्षेत्रात फार मोठा बदल झाला असला तरीही हा बदल जोपर्यंत सर्वसमावेशक होत नाही तोपर्यंत तो एकांगीच आहे असे म्हणावे लागते.

संदर्भ:

1. डॉ. आर. के. दातीर, आधुनिक बँकव्यवसाय, निराली प्रकाशन पुणे, २०१४.
2. डॉ. ढमढेरे, प्रा. शेलार, आधुनिक बँक व्यवसाय, डायमंड प्रकाशन पुणे, २०१४.
3. प्रा. एस. टी. फुसे, आधुनिक बँक व्यवसाय आणि वित्त पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, २०१६.
4. संपादकीय, दैनिक पुढारी, सरकारी वँकांचे खाजगीकरण, २१ मे २०१८.
5. लेख, दैनिक सामना, वँकिंगचा बदलता चेहरा, १२ ऑगस्ट २०१८.
6. Dr. G. Anbalagan, Research Atrtical, New Technological Change in Indian Banking Sector, IJSMR Vol. 5, Issue9, Sept. 2017
7. Banking technology: Wikipedia.
8. Digital Banking: Wikipedia.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या

देवानंद काशिनाथजी मंडवधरे

सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र

महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचालित

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसूल, ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

मोबाईल नं.: ९८२३६८०९३७

ई-मेल: dkmeco1982@gmail.com

प्रस्तावना:

भारतीय समाज हा अनेक जाती, धर्म, पंथ, भाषा, संस्कृती इत्यादींच्या आधारावर विभागला गेलेला आहे. जातीव्यवस्था हे भारतीय समाजव्यवस्थेचे एक अभिन्न अंग आहे. भारतीय समाजातील जातीव्यवस्था ही एक महत्वाची सामाजिक संस्था आहे. भारतात व्यक्तीची सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय जीवनपद्धती व सामाजिक संबंधांचे स्वरूप जातीनुसार ठरते. म्हणून जातीव्यवस्थेला भारतीय समाजरचनेचा पाया मानले जाते. भारतीय समाजात जातीव्यवस्थेची निर्मिती किंवा व्युत्पत्ती नेमकी केव्हा व कशी झाली हे निश्चितपणे सांगता येत नाही. परंतु भारतीय समाजव्यवस्थेत जातीव्यवस्था खोलवर रुजलेली आहे. कोणताही समाज अनेक व्यक्तींनी मिळून बनलेला असतो, प्रत्येक व्यक्ती समूह करून राहतो. जेव्हा मानवी समूहातील परस्पर संबंधांचे संघटन होते तेव्हा समाज अस्तित्वात येतो. भारतातही याच प्रक्रियेमधून समाज अस्तित्वात आला आहे. कालांतराने भारतीय समाजामध्ये वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्था निर्माण झाली आणि समाज वर्ण तसेच जाती-उपजातींमध्ये बंदिस्त झाला आहे.

जातीव्यवस्थेचा सामान्य अर्थ:

“जातीव्यवस्था म्हणजे अशी सामाजिक व्यवस्था कि, ज्यामध्ये व्यक्तीला विशिष्ट सामाजिक गटात जन्माद्वारे प्रवेश मिळतो, व्यक्ती ज्या गटातील आहे त्याच गटातील व्यक्तीवरोवर त्याला विवाह करावा लागतो तसेच त्या गटातील जातपंचायतीने ठरवून दिलेले नियम व परंपरा पाळाव्या लागतात.”

वर्णव्यवस्थेच्या आधारे जातीव्यवस्था अस्तित्वात आली, जन्मानुसार जात प्राप्त होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात त्याप्रमाणे व्यवसायानुसार जाती निर्माण झाल्या नाही तर जातीनुसार व्यवसायाचे स्वरूप ठरले आहे. निकृष्ट व अप्रतिष्ठेची कामे अवर्णांकडे सोपविली गेली. या संदर्भात लक्ष्मणशास्त्री जोशी स्पष्टीकरण देतात कि, मल व मृत जनावरांची विल्हेवाट या संबंधीच्या कामांमुळे अस्पृश्यता निर्माण झाली तसेच उपरोक्त कामांशी संबंध असलेल्या लोकांना अस्पृश्य मानले गेले.

अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या समाजाला १९ व्या शतकात गुजरात मधील संत नरसिंह मेहता यांनी सर्वप्रथम ‘हरिजन’ संबोधले आहे. नंतर गांधीजींनी हा शब्दप्रयोग अस्पृश्यांसाठी वापरून त्याचे उदात्तीकरण केले आहे. १९०१ साली इंग्रजांनी केलेल्या जनगणनेत हिंदू व अस्पृश्य जातींचे भिन्न समाजघटक म्हणून गणना केली होती. त्यानंतर १९११ मध्ये अस्पृश्य जातींची पडताळणी करण्यासाठी ब्रिटिशांनी एका समितीची सुद्धा नियुक्ती केली होती. मार्च १९१६ मध्ये अस्पृश्य समाजघटकास सवलती देण्याबाबत विचार सुरू झाला व त्यासाठी एक परिपत्रक काढून तशा सूचना स्थानिक सरकारांना देण्यात आल्या होत्या. १९२१ मध्ये इंग्रज सरकारने केलेल्या जनगणनेत अस्पृश्य जाती समूहासाठी ‘Depressed Classes’ हा शब्दप्रयोग केला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्य जातींसाठी ‘Depressed Classes’ हा शब्दप्रयोग सर्वप्रथम केला होता. ब्रिटीशांनीही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा हा शब्दप्रयोग उपयोगात आणला होता. १९३० मध्ये सायमन कमिशनने अस्पृश्य जातींसाठी नवीन शब्द रूढ केला तो म्हणजे ‘Scheduled Casts’. १९३१ मध्ये इंग्रज सरकारने जनगणना करतांना अस्पृश्य जातींचा ‘Scheduled Casts’ असा नामोल्लेख करून त्यांचा या समूहघटकात समावेश केला. नंतर १९३५ मध्ये केलेल्या कायद्याच्या पाचव्या अनुसूचीच्या कलम १९ मध्येही ‘Scheduled Casts’ या शब्दाचा अधिकाधिक वापर करण्यात आला होता. अस्पृश्य जातींच्या समूहघटकास

सवलती देण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने १९३६ मध्ये एक अनुसूची (Schedule) तयार केली होती. त्यावरून अस्पृश्य जातींना अनुसूचित जाती असे नाव पडले आणि पुढे हेच नाव रूढ झाले.

सामाजिक व आर्थिक दृष्टीने अतिशय दुर्बल व कमकुवत समाजघटकांना भारतीय संविधानाने मागासवर्ग असे संबोधले आहे. भारताच्या राज्यघटनेत अस्पृश्य जातींसाठी 'Scheduled Casts' हा शब्दप्रयोग करण्यात आला आहे. या शब्दाचे मराठी भाषांतर अनुसूचित जाती असे होते. अनुसूचित जाती हा एक संविधानिक शब्द आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३४१ (१) मध्ये असा स्पष्ट उल्लेख आहे कि, देशाचे राष्ट्रपती एखाद्या राज्याबाबत किंवा केंद्रशासित प्रदेशाबाबत तेथील राज्यपालांशी विचार-विनिमय करून अधिसूचनेच्या माध्यमातून विशिष्ट जातींचा या सूचिमध्ये समावेश करू शकतात, अशा जातींना अनुसूचित जाती समजण्यात येईल. राज्यघटनेच्या कलम ३४१ (२) प्रमाणे संसद किंवा कायद्याद्वारे एखाद्या जातीचा समावेश अनुसूचित जातीत केला जाऊ शकतो. भारतात जवळपास ११०० जातींचा अंतर्भाव अनुसूचित जाती समुहात केला आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत विचार केला तर, अनुसूचित जाती समूहामध्ये ५९ जातींचा समावेश होतो. त्यापैकी महार (नवबौद्ध), मातंग आणि चांभार या जातींची लोकसंख्या एकूण अनुसूचित जाती समूहाच्या लोकसंख्येमध्ये जवळपास ९० % असल्याचे दिसून येते.

शासकीय स्तरावर अनुसूची तयार करतांना अनुसूचित जातींच्या पुर्वाश्रमी होणाऱ्या शोषणाच्या वावरीतील साम्य, सवर्ण जातींकडून होणारा भेदभाव, अन्याय, विषमतेची वागणूक इत्यादी घटक लक्षात घेऊन पूर्वास्पृश्य जातींना एकत्रित करण्यात आले आहे. अनुसूचित समाविष्ट जातींचा विकास साधण्यासाठी या यादीचे प्रयोजन आहे. अनुसूचित जातींना आरक्षित जाती असे सुद्धा संबोधले जाते. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास १७ % लोकसंख्या अनुसूचित जातींची आहे. हा सामाजिक घटक भारतीय समाजातील सर्वाधिक वंचित घटक म्हणून ओळखला जातो. पुरातन काळापासून चालत आलेल्या जातीभेदावर आधारित आर्थिक वंचितता, सामाजिक भेदभावाची वागणूक व अस्पृश्यता वाटयला आलेले हे घटक आहेत. आर्थिक व सामाजिक प्रगतीचे कोणतेही निकष लावले तरी हे सामाजिक घटक भारतातील इतर कोणत्याही सामाजिक घटकांपेक्षा खूपच मागासलेले असल्याचे दिसून येते.

अनुसूचित जातीचा अर्थ:

भारतीय समाजात मागासवर्गीय समूहांचा विचार जातीच्या संदर्भातच करावा लागतो. वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्था भारतीय समाजव्यवस्थेचा एक अविभाज्य भाग आहे. त्यामुळे भारतीय समाजाच्या भूत, वर्तमान आणि भविष्याचा विचार जात या संस्थेला वाजूला ठेवून करता येत नाही. प्राचीन काळी चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेनुसार चार वर्ण होते. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र या चार वर्णां शिवाय पाचवा वर्ण अस्तित्वात होता त्याला अवर्ण किंवा अस्पृश्य असे म्हणत असत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, अस्पृश्यतेचा जन्म ई.स. ४०० च्या दरम्यान झाला आहे, अस्पृश्य हे हिंदू धर्माच्या वर्ण व जातिव्यवस्थेच्या बाहेरचे असल्यामुळे त्यांना अवर्ण मानण्यात आले. आज संविधानिक भाषेत हा शुद्र किंवा अस्पृश्य वर्ग अनुसूचित जाती म्हणून ओळखला जातो. खालील व्याख्यांच्या आधारे अनुसूचित जातीचा अर्थ अधिक स्पष्ट होतो.

- कैलाशनाथ शर्मा: "अस्पृश्य जाती म्हणजे अशा जाती कि, ज्यांच्या स्पर्शाने स्पृश्य व्यक्ती अपवित्र होते असे मानले जाते आणि स्पृश्य व्यक्तीला पवित्र होण्यासाठी काही प्रायश्चित विधी करावे लागतात."
- जी. ए. मुजुमदार: "अस्पृश्य जाती म्हणजे अशा जाती कि, ज्यांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या अयोग्य मानले जाते व ज्यांच्यावर उच्च जातींनी परंपरेद्वारा अनेक निर्बंध लादले आहेत."
- जी. एस. घुर्ये : "अनुसूचित जाती म्हणजे असा जातसमूह की, ज्याचा समावेश राज्यघटनेच्या अनुसूचित जातींच्या यादीत झाला आहे."

अनुसूचित जाती कोणत्या जातीस म्हणावे या संदर्भात भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद ३६६ च्या खंड २४ व २५ मध्ये असे स्पष्ट करण्यात आले आहे कि, पूर्वाश्रमीच्या अतिशूद्र व अस्पृश्य जातींना अनुसूचित जाती समजावे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- महाराष्ट्रातील जातीव्यवस्था व अनुसूचित जाती याविषयीची माहिती जाणुन घेणे.
- महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींच्या कोणत्या सामाजिक व आर्थिक समस्या आहेत याविषयी चर्चा करणे.

संशोधन पद्धती व साधनसामग्रीचे संकलन:

प्रस्तुतच्या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक सामाजिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. हा शोधनिबंध पूर्णतः मुलभूत व दुय्यम स्वरूपाच्या साधनसामग्रीवर आधारित आहे. या शोधनिबंधासाठी महाराष्ट्रातील जातीव्यवस्था व अनुसूचित जातींच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या या विषयाची माहित उपलब्ध करून देणाऱ्या वेगवेगळ्या लेखकांच्या ग्रंथांचा, विविध मासिकांमधील व संशोधन पत्रिकेतील शोधनिबंधांचा, वेगवेगळ्या वर्तमानपत्रातील लेखांचा तसेच इंटरनेट वरील विविध वेबसाईटचा संदर्भ म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे.

जातिव्यवस्थेशी निगडीत असलेल्या सामाजिक भेदभावाची आणि विषमतेची तसेच दलितानांच्या उत्पन्नाच्या साधनांवर येणारी मर्यादा आणि त्यामुळे त्यांच्या वाट्याला येणाऱ्या दारिद्र्या विषयीची यथार्थ जाणीव निर्माण करणे हा या शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जाती:

महाराष्ट्रात अनुसूचित जातींची संख्या ५९ आहे. महार (नवबौद्ध), मातंग, चर्मकार, ढोर, होलार, खाटिक, मेडगी, होलीया, डोंब, कैकाडी, बेडर, शेणवी, मेहतर इत्यादी प्रमुख जातींचा त्यात समावेश होतो. त्यापैकी महार, मातंग व चर्मकार या जातींचे प्रमाण अनुक्रमे सर्वात जास्त आहे. महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींची विभागणी प्रदेशानुसार भिन्न दिसून येते. महार, मातंग, चर्मकार हे संपूर्ण महाराष्ट्रात तर ढोर हे मुख्यतः दक्षिण महाराष्ट्रात, होलार मध्य महाराष्ट्रात, डोंब व कैकाडी नागपूरजवळ, शेणवी मुंबई, पुणे व कोकणात अशा प्रकारचे चित्र दिसते.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीची लोकसंख्या:

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जाती, जमाती व इतर जातींच्या ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण

सामाजिक गट	एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण	ग्रामीण	नागरी	एकूण %
अनुसूचित जाती	११.८	५६.५	४३.५	१००
अनुसूचित जमाती	९.४	८५.७	१४.३	१००
इतर	७८.८	५०.९	४९.१	१००
एकूण लोकसंख्या	१००	५४.६	४५.४	१००

स्रोत: भारताची जनगणना २०११ (टक्केवारीत) नोंद: इतरांमध्ये सर्व मागास व अमागास जातींचा समावेश आहे.

वरील आकडेवारीमध्ये महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचा योग्य प्रमाणात अंदाज केला गेलेला नाही असे दिसून येते. कारण अनुसूचित जातींची गणना करतांना अनुसूचित जातीतील धर्मांतरित नवबौद्धांची या ठिकाणी गणना केली गेली नाही असे दिसते. त्यामुळे राज्यातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचा कमी प्रमाणात अंदाज केला गेला आहे. जनगणना करतांना ज्यांनी महार जात सांगितली त्यांचा समावेश अनुसूचित जातीत करण्यात आला व ज्यांनी नवबौद्ध अशी नोंद केली त्यांचा अनुसूचित जातीत समावेश करण्यात आला नाही असे दिसते. त्यामुळे महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचा अंदाज २ ते ३ % कमी दिसून येतो.

अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचा अंदाज कमी दर्शविल्यामुळे नोकरी, राजकीय आरक्षण, शिक्षण व इतर क्षेत्रातील राखीव जागांचे निर्धारण यावर तसेच अनुसूचित जातीच्या विशेष घटक निधीच्या वाटपावर विपरीत परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीच्या साक्षरतेचा दर:

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीच्या ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येच्या साक्षरतेचे प्रमाण

राज्याचा (२०११)	साक्षरता दर	अनुसूचित जाती / एकूण	अनुसूचित जाती/ग्रामीण	अनुसूचित जाती/नागरी
एकूण	८२.३४	७९.७	७५.८	८४.६
पुरुष	८८.३८	८७.२	८४.६	९०.५
स्त्रिया	७५.८७	७१.९	६६.६	७८.६

स्रोत: भारताची जनगणना २०११ (टक्केवारीत)

पूर्वी अस्पृश्यांना कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण घेता येत नव्हते कारण शिक्षणावर फक्त उच्चवर्णीयांची मक्तेदारी होती. परंतु आज हे चित्र बदललेले आहे. उपरोक्त आकडेवारी महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित जातीच्या साक्षरतेचे प्रमाण दर्शविते. यात असे आढळून येते कि, सामान्य व अनुसूचित जाती दोन्ही गटातील स्त्रियांचा साक्षरतेचा दर हा पुरुषांपेक्षा कमी आहे. अनुसूचित जातीच्या बाबतीत ग्रामीण भागातील साक्षरता दर हा नागरी भागातील साक्षरता दरापेक्षा कमी आहे.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीच्या समस्या:

भारतात सवर्ण जातीतील लोकांनी अस्पृश्य जातीतील लोकांवर अनेक सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व सांस्कृतिक निर्वंध लादले होते. त्यामुळे या जाती सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या आहेत व त्यातून या वर्गाच्या पुढे अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे.

सामाजिक समस्या:

अस्पृश्य जातींवर अनेक निर्वंध लादल्यामुळे हजारो वर्षांपासून या जातींना हीन दर्जाचे अत्यंत निकृष्ट जीवन जगावे लागले आहे. धार्मिक ग्रंथांचा आधार असलेली जातीव्यवस्था व अस्पृश्यतेच्या प्रथेची बंधने हेच या समाजाच्या विविध समस्यांचे मूळ कारण आहे. भारतीय संविधानाने अस्पृश्यता कायद्याने नष्ट केली असली तरी लोकांच्या मनातील अस्पृश्यतेची भावना अजूनही नष्ट झालेली नाही. आजही सवर्ण जाती अनुसूचित जातींना तिरस्काराने वागवितात, हीन समजतात. अनुसूचित जातीतील एखादी व्यक्ती शिकून-सवरून मोठी झाली आणि उच्च पदावर कार्यरत असली तरी जातीव्यवस्थेत तिला योग्य तो दर्जा दिला जात नाही. आजही अनुसूचित जातींवर अनेक सामाजिक निर्वंध आहेत. ग्रामीण भागात या सामाजिक निर्वंधांची अधिक प्रचीती येते. असे सामाजिक निर्वंध त्यांनी झुगारण्याचा प्रयत्न केला तर इतर जातींचे लोक त्यांच्यावर बहिष्कार टाकतात. त्यांच्या घरांची जाळपोळ व त्यांच्यावर प्राणघातक हल्ले केले जातात. त्यामुळे अनुसूचित जातीच्या लोकांना वाईट प्रथा, परंपरा यातून बाहेर पडणे सहज शक्य नाही. आजही ग्रामीण भागात सार्वजनिक विहिरींवरून अनुसूचित जातींच्या लोकांना पाणी भरू दिले जात नाही. त्यामुळे त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. सामाजिक अन्याय, शोषण, दारिद्र्य, कर्जबाजारीपणा इत्यादींमुळे त्यांना स्वाभिमानाने जीवन जगता येत नाही.

खेड्यापाड्यात राहणारा दलित समाज हा इतरांच्या तुलनेत संख्येने कमी असल्यामुळे व त्याची उपजीविका सवर्ण जातींवर अवलंबून असल्यामुळे (शेतीची व तत्सम कामे) तो बहुसंख्याकांसमोर सामंजस्याची भूमिका घेतो. नेमक्या याच परिस्थितीचा फायदा सवर्ण जातीतील लोक घेतात व दलितांवर होणाऱ्या छोट्या-छोट्या अन्यायाचे स्वरूप वाढत जाते. दलितांवर जणू आपलीच मालकी आहे अशा सरंजामी मानसिकतेने सवर्ण जातीचे लोक वागतात.

२००१ ते २०१२ या कालावधीत महाराष्ट्रातील दलितविरोधी अत्याचारांच्या गुन्ह्यांच्या नोंदी:

अनु. क्र.	गुन्ह्यांचे प्रकार	२००१ ते २०१२ नोंदीची एकूण संख्या	वार्षिक सरासरी
१	हत्या	२४३	२०.२५
२	बलात्कार	८७९	७३.२५
३	बळजबरीचे अपहरण	१५१	१२.५८
४	दरोडेखोरी	१२२	१०.१६

५	लुवाडणूक	९७	६.५८
६	जाळपोळ	१०९	९.०८
७	अमानुष छळ	७६६	६३.८३
८	अन्य गुन्हे	५३५४	४४६.१६
९	नागरी हक्क कायदा १९५५	३७८	३१.५
१०	अत्याचार प्रतिबंधक कायदा १९८९	३२१०	२६७.५
	एकूण	११३०९	९४२.४१

स्त्रोत: क्राईम इन इंडिया स्टॅटिस्टिक्स २०१२, नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्यूरो, गृह मंत्रालय भारत सरकार नवी दिल्ली.

महाराष्ट्र राज्यात २००१ ते २०१२ या कालावधीत दलितविरोधी अत्याचारांच्या ज्या घटनांची पोलीसात नोंद झाली आहे ती आकडेवारी वरील तक्त्यामध्ये दर्शविली आहे. या आकडेवारीतून समोर येणारी दाहक वस्तुस्थिती महाराष्ट्र कोणत्या अर्थाने पुरोगामी आहे याविषयी प्रश्नचिन्ह निर्माण करते.

२०११ ते २०१६ या कालावधीत महाराष्ट्रातील (अॅट्रासिटी) अनुसूचित जाती-जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायद्या अंतर्गत नोंद झालेल्या गुन्ह्यांची संख्या:

जिल्हा	गुन्ह्यांची नोंद	जिल्हा	गुन्ह्यांची नोंद	जिल्हा	गुन्ह्यांची नोंद	जिल्हा	गुन्ह्यांची नोंद
मुंबई	१७८	नंदुरवार	६३	वीड	४४४	यवतमाळ	३५०
नवी मुंबई	८४	कोल्हापूर	२६०	उस्मानाबाद	२३८	नागपूर	२४७
ठाणे, पालघर	२९२	पुणे	६६२	नांदेड	३५९	वर्धा	११६
रत्नागिरी	९२	सोलापूर	४४९	परभणी	४५४	भंडारा	९७
सिंधुदुर्ग	४०	सातारा	३८२	हिंगोली	२३७	गडचिरोली	४४
नाशिक	२६०	सांगली	१६०	अमरावती	३२६	चंद्रपूर	१५५
जळगाव	२७७	औरंगाबाद	३३२	अकोला	१४३	पुणे रेल्वे स्टेशन	१
धुळे	१५५	गोंदिया	१५६	बुलढाणा	२६०	मुंबई रेल्वे स्टेशन	५
अहमदनगर	४३४	जालना	२९९	वाशीम	२५४	नागपूर रेल्वे स्टेशन	८
एकूण							८६९८

स्त्रोत: दैनिक लोकसत्ता, लोकरंग पुरवणी, रविवार, दिनांक १८ सप्टेंबर २०१६

महाराष्ट्रातील (अॅट्रासिटी) अनुसूचित जाती-जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायद्या अंतर्गत गुन्हे सिध्द होण्याचे प्रमाण:

अनु. क्र.	वर्ष	गुन्हे सिध्द होण्याची टक्केवारी
१	२०११	६.७७ %
२	२०१२	५.०३ %
३	२०१३	६.७७ %
४	२०१४	७.०४ %
५	२०१५	७.८० %
६	२०१६	६.४१ %

स्त्रोत: दैनिक लोकसत्ता, लोकरंग पुरवणी, रविवार, दिनांक १८ सप्टेंबर २०१६

राज्यातील जनतेच्या जीविताचे व मालमत्तेचे रक्षण करणे ही राज्यशासनाची जबाबदारी असते आणि राज्यशासन त्याबाबतीत वेळोवेळी घोषणासुद्धा करते. असे असले तरीही स्वातंत्र्याच्या सात दशकानंतरही

समाजात उपेक्षित असलेल्या अनुसूचित जातींवर होणाऱ्या अत्याचाराचे प्रमाण कमी झाले नसल्याचे चित्र वरील दोन्ही ताकत्यांमधून दिसून येते.

अस्पृश्य जातींची घरे वेशीबाहेर असत. सवर्ण लोकवस्तीजवळ त्यांची घरे असू नये असा दंडक होता. त्यामुळे अस्पृश्य लोकांची वसतिस्थाने गावाबाहेर होती. एकंदरीत हा समाज अत्यंत दुर्दैवी होता, त्यांची अवस्था पशूपेक्षाही निकृष्ट होती. अनुसूचित जातींच्या निवासव्यवस्थेत आजही फार मोठा बदल झालेला दिसून येत नाही. डॉ. सुखदेव थोरात यांनी आपले 'दलितांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या' या पुस्तकामध्ये १९९३ ते २०१२ या कालावधीतील दलितांच्या निवास व्यवस्थेची माहिती दिली आहे. त्यांनी काही सुविधांच्या आधारे निवासव्यवस्था सुनिश्चित केली आहे. १. घरात पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था. २. घरात शौचालयाची सुविधा असणे. ३. घरगुती वापरासाठी विजेची उपलब्धता. ४. घराच्या छताचे स्वरूप व्यवस्थित असणे. हे चार निकष योग्य निवासाची लक्षणे आहेत हे त्यांनी स्पष्ट केले व खालील परिस्थिती सांगितली आहे. पिण्याच्या पाण्याची सुविधा नसलेली अनुसूचित जातींच्या घरांची संख्या ६३ % होती. शौचालयाची सोय नसलेल्या घरांचे प्रमाण अनुसूचित जातींच्या बाबतीत ६७ % दिसून आले होते. ग्रामिण भागातील वीज नसलेल्या सर्व घरांचा विचार केला तर २६ % घरांना वीज पुरवठा होत नव्हता. त्यामध्येही अनुसूचित जातीचे प्रमाण ३२ % होते. ४० % अनुसूचित जातींच्या लोकांना चांगल्या छतासहित घरांची उपलब्धता नव्हती.

आर्थिक समस्या:

अस्पृश्य जातींना व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य नव्हते, त्यांना आपला व्यवसाय सोडून इतर कोणताही व्यवसाय करण्यावर निर्बद्ध घालण्यात आले होते. कमी प्रतीची व हीन दर्जाची कामे त्यांना देण्यात येत असत. गलीच्छ व सेवाचाकरीसारखी कामे या समाजाच्या वाट्याला आली होती. त्यांना स्वतःच्या मालकीची जमीन ठेवता येत नव्हती. बऱ्याचदा कामाच्या अभावी उपासमार सुद्धा होत असे. या सर्व परिस्थितीमुळे अस्पृश्य जातीत दारिद्र्याचे प्रचंड प्रमाण होते.

अनुसूचित जातींची आर्थिक परिस्थिती आजसुद्धा अत्यंत दयनीय स्वरूपाची आहे. या समाजातील बहुसंख्य लोक हे भूमिहीन शेतमजूर आहेत. ज्यांच्याकडे थोडीफार जमीन आहे त्यांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. हा समाज करीत असलेली शेतीसुद्धा निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून आल्यामुळे त्यांचा नाईलाज आहे. जमिनीतून पुरेसे उत्पन्न मिळत नसल्यामुळे अनुसूचित जातीचे लोक नको ती जमीन म्हणून परंपरागत रीतीने प्राप्त झालेला जमिनीचा तुकडा विकून गावातून शहरांकडे स्थलांतरित होत आहेत. शहरांमध्ये सुद्धा औद्योगिक कौशल्याच्या अभावी मजुरी करण्याशिवाय दुसरा पर्याय नाही. आगीतून निघून फोफाट्यात पडावे अशीच अवस्था आज या समाजाची दिसून येते.

महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील दलितांवर अजूनही जातीयातेने आखून दिलेली कामे करण्याची सक्ती केली जाते. नॅशनल सॅम्पल सर्वेच्या सर्वेक्षणानुसार सर्वेक्षण केलेल्या गावांपैकी ५० % गावात अजूनही जातीयतेच्या आधारावर आखून दिलेले व्यवसाय करण्याची प्रथा प्रचलित आहे. महार जातीचे लोक आजही त्याची विल्हेवाट लावणे अशी निम्नस्तरीय व गलीच्छ स्वरूपाची कामे करतांना आढळतात. महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातीच्या दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण:

ग्रामीण लोकसंख्या		नागरी लोकसंख्या		एकूण लोकसंख्या	
अनुसूचित जाती	एकूण	अनुसूचित जाती	एकूण	अनुसूचित जाती	एकूण
४४.८	२९.६	४३.२	३२.२	४४.०	३०.७

स्रोत: नियोजन आयोग, नवी दिल्ली २००४-०५ (टक्केवारीत)

वरील आकडेवारीवरून हे स्पष्ट होते कि, अनुसूचित जमाती सोडून इतर समाज घटकांच्या तुलनेत अनुसूचित जातींमध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण अतिशय जास्त आहे. दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगणाऱ्या अनुसूचित जातींच्या लोकांमध्ये जास्तीत जास्त प्रमाण भूमिहीन शेतमजुरांचे आहे. शेतमजुरी शिवाय त्यांना उदरनिर्वाहाचे दुसरे कोणतेही साधन नाही.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींच्या कुटुंबांना विविध रोजगार योजनांमधून मिळालेला रोजगार:

राज्य/देश	रोजगार योजना				
	MGNREGA	PMEGA	SGSY	SJSRY	इतर
महाराष्ट्र	६.२	०.१	०.४	-	०.२
भारत	२८.४	०.३	०.३	०.१	१.५

स्रोत: रोजगार व बेरोजगारी सर्वे २०१५-१६, श्रम मंत्रालय भारत सरकार (टक्केवारीत)

नोंद: MGNREGA=महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा, PMEGA=प्रधानमंत्री रोजगार हमी कायदा, SGSY=स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना, SJSRY= स्वर्णजयंती शहरी रोजगार योजना.

वरील आकडेवारीवरून अनुसूचित जातींना महाराष्ट्रात विविध रोजगार योजनांमधून मिळणाऱ्या रोजगाराचे प्रमाण दिसून येते.

कुठल्याही समाजात सामाजिक न्यायाची कसोटी ही त्या समाजातील सर्वात खालच्या स्तरावरील लोकांच्या कल्याणावरून ठरते. एखाद्या प्रक्रियेचा समाजाच्या खालच्या स्तरावर चांगला परिणाम होत असेल तर तिचे समर्थन केले जाते आणि याउलट परिस्थितीत त्या प्रक्रियेचा विरोध केला जातो. भारताच्या संदर्भात अर्थातच ही कसोटी जागतिकीकरणाचा दलितांवर होणारा परिणाम ही आहे. दलितांच्या आर्थिक प्रश्नांची दोन अंगे आहेत एक म्हणजे त्यांचे सध्याचे दारिद्र्य व दुसरे म्हणजे हजारो वर्षांपासून जातिव्यवस्थेच्या माध्यमातून त्यांचे झालेले सर्व प्रकारचे शोषण. जोपर्यंत या दोन्ही घटकांवर चर्चा होणार नाही तोपर्यंत ते विक्षेपण एकांगी असेल.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात सरकारी किंवा सार्वजनिक क्षेत्रातील आरक्षणाची अवस्था दिवसेंदिवस बिकट होत चालली आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांच्या खाजगीकरणाच्या नावाखाली या कंपन्यातील आरक्षणाच्या धोरणाचे उच्चाटन केले जात आहे. एकीकडे नवीन नोकऱ्यांच्या निर्मितीचा दर नगण्य आहे तर दुसरीकडे आरक्षणविरोधी धोरणांची अंमलबजावणी या परिस्थितीचा दलितांवर वाईट परिणाम होत आहे. शिक्षण आणि नोकऱ्यांमध्ये अशा प्रकारचे धोरण अवलंबिले गेले तर अनुसूचित जातीचे लोक या विकासप्रक्रियेतून नक्कीच बाहेर फेकले जातील यात काहीच शंका नाही.

समारोप:

ऐतिहासिक काळापासून भारतीय लोकजीवनात जातीव्यवस्थेने एक सामाजिक आणि आर्थिक चौकट निर्माण केलेली आहे. या चौकटीमध्ये व्यक्तीची जात ही त्याच्या सामाजिक व आर्थिक व्यवहारांचे नियंत्रण करते. प्रत्येक जातीत जन्माला आलेल्या व्यक्तीचे सामाजिक व आर्थिक अधिकार तिच्या जन्मापासूनच ठरलेले असतात. आर्थिक व सामाजिक अधिकारांची उपलब्धता ही जातीच्या श्रेणीनुसार विषम प्रमाणात होत असल्यामुळे वरच्या स्तरावरील जातींना विशेषाधिकार प्राप्त होतो तर खालच्या स्तरावरील जातींच्या वाट्याला तिरस्कार येतो. अस्पृश्य जाती किंवा दलित किंवा आजच्या अनुसूचित जाती या जातीय उतरंडीमध्ये सर्वात खालच्या स्तरावर असल्यामुळे त्यांचे सर्वाधिक नुकसान झालेले आहे. शारीरिक कष्टाची कामे व वरच्या जातीतील लोकांची सेवा करणे ही कामे त्यासोबतच शिक्षणास व संपत्ती किंवा मालमत्ता ठेवण्यास असलेली बंदी यामुळे अनुसूचित जातींच्या वाट्याला पराकोटीचे दारिद्र्य आले आहे.

जातीव्यवस्था विषमतेवर आधारित असल्यामुळे अनेक महान विचारवंतांनी तिला कडाडून विरोध केला आहे व ती नितीमत्ता व नैसर्गिक समानतेच्या संकल्पनेच्या कशी विरुद्ध आहे हे सिद्ध केले आहे. जातीव्यवस्थेमधून निर्माण झालेल्या असमानता, बहिष्कार व वंचितता या गोष्टींची जाणीव राज्यकर्त्यांना झाल्यानंतर १९५० मध्ये जेव्हा राज्यघटना अस्तित्वात आली तेव्हा भारत सरकारने सामाजिक भेदभावांवर बंधने घातली व आरक्षणा सारख्या सामाजिक भेदभाव विरोधी धोरणांचा विकास केलेला आहे. या सर्व प्रयत्नांमुळे अनुसूचित जातींच्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीत काही प्रमाणात सुधारणा झालेली आहे. परंतु अजूनही अनुसूचित जातीतील लोकांना काही प्रमाणात जातीय विषमतेचा सामना करावा लागत आहे आणि आजही त्यांची सामाजिक व आर्थिक वंचना फार मोठ्या प्रमाणात होत आहे हे वरील विक्षेपणाच्या आधारावर स्पष्ट करता येते.

संदर्भ:

1. डॉ. वी. आर. आंबेडकर, जातीसंस्थेचे उच्चाटन (मराठी अनुवाद), राज प्रकाशन अकोला, २००८.
2. सुखदेव थोरात, दलित निरंतर विषमता आणि दारिद्र्य, सुगावा प्रकाशन पुणे, २००७.
3. सुखदेव थोरात, दलितांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्या (१९९३-२०१२), नीरज प्रकाशन औरंगाबाद, २०१५.
4. सुखदेव थोरात, महाराष्ट्रातील सामाजिक भेदभाव, नागरी हक्कभंग आणि अत्याचार, सुगावा प्रकाशन पुणे, २०१२.
5. सुहास पळशीकर, जातीसंस्थेचे बदलते आधार व समकालीन जातीव्यवस्था, सुगावा प्रकाशन पुणे, २०१२.
6. वी. एम. कऱ्हाडे, भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर, २०१०.
7. एस. एस. गाठाळ, आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास, कैलाश प्रकाशन औरंगाबाद, २०१०.
8. अनिल कठारे, महारांचा इतिहास, सुगावा प्रकाशन पुणे, २००९.
9. हनुमंत मिसळ, महाराष्ट्रातील दलितांचे अंतरंग, कैलाश प्रकाशन औरंगाबाद, २००६.
10. आनंद तेलतुंबडे, सामाजिक न्याय आणि जागतिकीकरण, लोक-वड्डःमय गृह प्रकाशन पुणे, २०१०.
11. उत्तम कांवळे, जागतिकीकरण आणि दलितांचे प्रश्न, सुगावा प्रकाशन पुणे, २००२.
12. पी. के. कुलकर्णी, दलितांचे आणि आदिवासींचे समाजशास्त्र, डायमंड प्रकाशन पुणे, २०१२.
13. भारताची जनगणना २०११.
14. राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग अहवाल २०१४-१५.
15. दैनिक लोकसत्ता, रविवार, लोकरंग पुरवणी, दिनांक १८ सप्टेंबर २०१६.
16. दैनिक लोकसत्ता, लेख मधु कांवळे, रविवार, दिनांक २७ सप्टेंबर २०१५.
17. दैनिक सकाळ, सतरंग पुरवणी, रविवार, दिनांक १५ फेब्रुवारी २०१५.
18. Wikipedia.

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

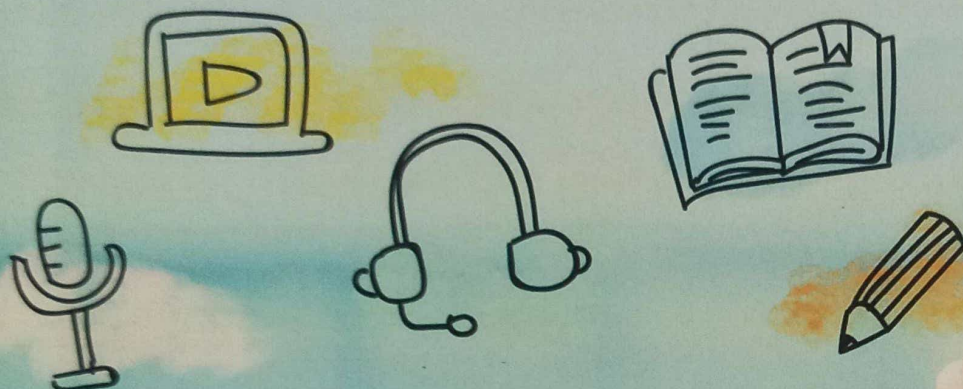
RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019

SPECIAL ISSUE- 140

Application of Language Skills

Guest Editor :

Dr. P. V. Rasal

Principal

**MVP Samaj's Arts, Commerce & Science College,
Tryambakeshwar, Dist. Nashik [M.S.] INDIA**

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

Executive Editor of the issue :

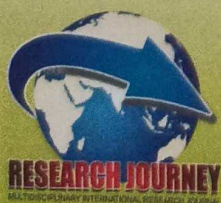
Prof. Samadhan Gangurde

Prof. Madhav Khalkar

Dr. S. J. Nikam

Dr. Chhaya Shinde

Mr. Dipak Gangurde

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 140- Application of Language Skills
UGC Approved Journal

ISSN :
2348-7143
February-2019

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue – 140

Application of Language Skills

Guest Editor:

Dr. P. V. Rasal

Principal,

**MVP Samaj's Arts, Commerce & Science College,
Tryambakeshwar, Dist. Nashik [M.S.] INDIA**

Executive Editor of the issue:

Prof. Samadhan Gangurde

Prof. Madhav Khalkar

Dr. S. J. Nikam

Dr. Chhaya Shinde

Mr. Dipak Gangurde

Chief Editor:

Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	The Importance of Soft Skills for Graduating and Post- Graduating Populace	Dr. P.V.Rasal	05
2	Language Learning and Language Acquisition	Dr. Anjali Kulkarni	09
3	The Exigent Areas for the Indian Learners of English	Dr. Manisha Suryavanshi	12
4	Some Observations on a book on Speaking Skills Entitled Teaching Speaking : A Holistic Approach	Dr. S. J. Nikam	17
5	Developing Reading Skills of English Language	Dr. S. J. Ghotekar	20
6	Types of Listening Skills in Learning of English Language	Dr. Vivek Jawale	25
7	Basic Learning Skills in the English Language	Dr. Dipali Raju More	31
8	Importance of Listening Skill	Dr. Bhagyashree Athwale	36
9	The Role of Language Skills in English Language Learning	Smt. Shashwati Nirbhavane	41
10	Developing Language Skills : LSRW	Taterao Nikalje	44
11	Challenges of Rural Students in English Language Acquisition	Prof. K.L. Shinde	47
12	Yoga Practice and Language Learning	Amol Tisge	51
13	Developing Skills: Reading and Writing	Dipak Baviskar	53
14	Errors and Remedies in Reading English of the Tribal Students Studying in 7th Std. of Vani Region	Mr. Dnyaneshwar Nikam	56
15	The Significance of Integrated Approach in the Teaching of English Language	Dr. P. P. Parmar	59
16	Developing Skills in Listening and Speaking	Sameer Pawar	62
17	जनसंचार माध्यम और भाषा कौशल	डॉ. अनंत केदारे, डॉ.मोतीलाल भोरगा	65
18	द्वितीय भाषा अधिगम की प्रक्रिया में भाषाई कौशलों की भूमिका	श्रीमती प्रिया कदम	68
19	भाषिक कौशल : स्वरूप एवं संकल्पना	डॉ. योगेश दाणे	73
20	अध्ययन-अध्यापन में सुधार लाने के लिए सूचना प्रौद्योगिकी की भूमिका	डॉ. गीता परमार	79
21	भाषा और भाषिक कौशल का उपयोग	प्रा. समाधान गांगुर्डे	83
22	हिंदी भाषा और भाषा कौशल	प्रा. युवराज गातवे	87
23	हिंदी भाषा और भाषा कौशल	प्रा. नंदादेवी बोरसे	89
24	हिंदी कविता अध्ययन-अध्यापन के कौशल	डॉ. जगदीश परदेशी	93
25	हिंदी भाषा और भाषा कौशल	डॉ. भारती धोंगडे	100
26	भाषा कौशल में लेखन कौशल का महत्व	डॉ. संजय जाधव	102
27	भाषिक सर्जनशीलता – स्वरूप और महत्व	प्रा. राजेन्द्र जाधव	108
28	हिंदी और भाषा कौशल	डॉ. विजय वाघ	112
29	भाषा कौशल में भाषण कौशल का विकास	प्रा. संदीप तपासे	116
30	ज्ञानरचनावाद भाषिक कौशल का विकास	सागर चौधरी	119
31	भाषिक कौशल्ये	डॉ. शिरीष लांडगे	125
32	भाषिक कौशल्यंचे उपयोग	डॉ. शांताराम चौधरी	127
33	अनुवाद क्षेत्रातील महत्वाच्या संधी	डॉ. प्रकाश शेवाळे	133
34	भाषिक कौशल्यंचे संगणकीय उपयोजन	डॉ. राजेंद्र सांगळे	139

अनुवाद क्षेत्रातील महत्वाच्या संधी

डॉ. प्रकाश शेवाळे

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
हरसूल ता.त्र्यंबकेश्वर जि. नाशिक

प्रस्तावना :

एका भाषेतला मजकूर नेमकेपणाने दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करणे म्हणजे अनुवाद वा भाषांतर होय. ज्या भाषेतून मजकूर आपण दुसऱ्या भाषेत आणतो. त्या मूळभाषेला उगम भाषा असे म्हणतात तर आपण ज्या भाषेत तो मजकूर अनुवादित वा भाषांतरीत करतो त्या भाषेला लक्ष्य भाषा असे म्हटले जाते. अनुवाद अतियोग्य व निकोप पद्धतीने होण्यासाठी अनुवादकाला वा भाषांतरकाराला दोनही भाषांचे, दोनही भाषेतील व्याकरण, साहित्य, त्या भाषेत व्यवहार करणाऱ्या समूहाचे, त्या समूह संस्कृतीचे, तेथील भूगोल, ऐतिहासिक संदर्भ या सर्व बाबींचे ज्ञान व त्याबरोबर सृजनशीलता आवश्यक आहे. आज वैश्विकरणाचं युग आहे. त्यामुळे इंग्रजी भाषेबरोबरच इतर परदेशी भाषांचे महत्व कैकपटीने वाढले आहे. अर्थाजनासाठी या काही भाषांचा हमखास उपयोग होतांना आपणास दिसतो.

इंग्रजी भाषेत तर आज सर्व प्रकारची माहिती आपणास आंतरजालाच्या माध्यमातून मिळू शकते. भारत हा बहुभाषिक देश आहे. असंख्य बोली व प्रादेशिक भाषा भारतात बोलल्या जातात. या सर्वच भाषा व बोलींमध्ये साहित्यनिर्मिती मोठ्या प्रमाणात होत असते. दळणवळणाच्या साधनांमुळे जसे जवळ आले तसे आपण सर्व वैश्विक झालो. त्यामुळेच भाषांतर व अनुवाद यांच्या सहाय्याने जगाची इत्यंभूत माहिती परकीय भाषा येत नसतांना आपणास होत आहे. म्हणूनच आजच्या युगात लोक व देश यांना जोडण्यासाठी अनुवाद वा भाषांतर अतिशय महत्वाचे माध्यम म्हणून उपयोगी पडत आहे. यामध्ये काही प्रमाणात तंत्रज्ञानही महत्वाची भूमिका वजावत आहे हे नाकारता येणार नाही.

अनुवादामुळे अनुवादकाला एक वेगळे स्थान निर्माण होतांना दिसते. राज्य व देशांतर्गत अनेक संधी प्राप्त होतांना आपणास दिसतात. अनुवादकाला साहित्य, राज्यसरकार, केंद्रसरकार, बँक इत्यादीच नव्हे तर आज सर्वात महत्वाची भूमिका वजावणारे प्रसारमाध्यमांमध्ये अर्थाजनाच्या अनेक संधी निर्माण झाल्या आहेत. जाहिरातक्षेत्र, सरकारी न्यायव्यवस्था, विज्ञान, तंत्रज्ञान, वैद्यकीय क्षेत्र या विभागातही अनुवादकाची गरज निर्माण होत आहेत. ज्या भाषेतून अनुवाद येतो त्या भाषेची काही वैशिष्ट्ये सोबत घेऊनच अनुवाद होतांना आपणास दिसतो. उदा. हिंदीतून इतर भाषेत अनुवाद करायचा असेल तर हिंदीची सामाजिक, सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये घेऊनच अनुवाद होत असतो. मराठीत त्याचा आस्वाद घेतांना वाचकाला ह्या भाषेची व त्या भाषेतील वैशिष्ट्यांची पार्श्वभूमी समजून घेता येते. अनुवादामुळे एखाद्या भाषेतील उपयुक्त गोष्टीचा इतर भाषिकांना मोठा फायदा होतो. भारताची राष्ट्रभाषा हिंदी असल्यामुळे तसेच इंग्रजी ही भाषा जगात महत्वाची असल्याने या दोन भाषा चांगल्या अवगत असणाऱ्याला भारतात व भारताबाहेर अनुवादकाचे करिअर आनंद आणि समाधानासोबतच उत्तम मानधन देऊ शकते.

अनुवाद क्षेत्रातील संधी :-

प्रसारमाध्यमे -

१. मुद्रित माध्यमे व प्रिंट मिडिया :

वृत्तपत्रे, नियतकालिके व मुद्रित माध्यमे यामध्ये अनुवादक अतिशय महत्वाची भूमिका बजावत असतो. वृत्तपत्रात बीबीसी सारख्या अनेक न्यूज एजन्सी आहेत अशा संस्थांकडून आलेल्या बातम्या तात्काळ प्रादेशिक प्रेक्षकांसाठी प्रादेशिक वृत्तपत्रांना ती प्रादेशिक भाषेत द्याव्या लागतात. तसेच इतर भाषेतील विविध विषयांवरील लेख अनुवादित करण्यासाठी अनुवादक महत्वाचा असतो. याबरोबरच नियतकालिके व मुद्रित माध्यमांसाठीही जवळ जवळ सर्वच साहित्यप्रकार अनुवादित करून छापले जाते. मल्टीमिडीयल कंपन्यांच्या जाहिराती देण्यासाठी अनुवादक महत्वाचा असतो.

२. इलेक्ट्रॉनिक मिडिया:

या क्षेत्रात अनुवादकाची गरज असते. वृत्तनिवेदकाला अनेक भाषा अवगत असतील तरच त्याची इलेक्ट्रॉनिक मिडियामध्ये निवड होते. तसेच चित्रपट जर इंग्रजी वा हिंदी भाषेत असेल तर प्रादेशिक भाषेत त्याच्या संवादांचा अनुवाद द्यावा लागतो त्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक मिडियामध्ये अनुवादकाची भूमिका अतिशय महत्वाची असते. अनुवाद व माध्यमांतर यामध्ये जवळचा अनुबंध आहे. 'माध्यमांतर' या विषयाच्या अनुषंगाने डॉ. राजेंद्र थोरात यांनी विवेचन केले आहे.

साहित्यकृतीचे माध्यमांतर या विषयाचा अभ्यास करतांना साहित्यकृती ते सिनेमा, साहित्यकृतीचे मालिका अशा अनुवादाच्या संधी आहेत. इतर भाषेतील चित्रपट भारतीय भाषेत माध्यमांतर करत असतांना दिग्दर्शक 'अनुवाद' करत असतो. माध्यमांमध्ये दृक्-श्राव्य रूपाला अनन्यसाधारण महत्त्व असते. अनेक जागा यासाठी उपलब्ध होत असतात.

३. आकाशवाणी:

आकाशवाणीवर बातमी जाहीरात तसेच वेगवेगळे उद्बोधन वा मनोरंजनाचे कार्यक्रम दाखवले जातात या कार्यक्रमासाठी अनुवादक महत्वाचा असतो. मिडियावर स्थानिक पासून तर जागतिक दर्जापर्यंत चर्चा होते या सर्व गोष्टी सामान्यजनांपर्यंत पोहचवायच्या असतील तर अनुवादक महत्वाचा आहे. त्यासाठी रेडिओजॉकी वा तत्सम जागांसाठी कर्मचारी नेमतांना त्याचे इतर भाषांचे ज्ञान तपासले जाते. अशाच व्यक्तींना नोकरीची संधी उपलब्ध असते

भाषा संचालनालय विभाग तसेच भाषा केंद्रातील संधी :

प्रत्येक राज्यात एक भाषा संचालनालय विभाग असतो. प्रत्येक भाषेची काही मंडळे तसेच भाषाकेंद्र असतात. या सर्व ठिकाणी त्या राज्याच्या भाषेच्या विकासासाठी अनुवादक वा भाषांतरकार यांच्या काही जागा असतात. महाराष्ट्र शासनाचे एकूण चार भाषा विभाग आहेत.

१. मराठी भाषा विभाग महाराष्ट्र

(<http://marathibhasha.maharashtra.gov.in /Site/Information/bhashaSanchanalay.aspx>)

२. राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ(<http://www.vishwakosh.org.co.in/>)

३. राज्य मराठी विकास संस्था (<http://rmvs.maharashtra.gov.in/>)

४. महाराष्ट्र राज्य मराठी साहित्य आणि संस्कृती मंडळ(<http://msblc.maharashtra.gov.in/>)
५. भाषा संचालनालय (<http://bhasha.maharashtra.gov.in/>) या ठिकाणी अनुवाद वा भाषांतराचे काम चालते. या ठिकाणी पदवी परीक्षा उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांची महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगामार्फत परीक्षा घेऊन अनुवादक पदासाठी जागा भरण्यात येतात. मंत्रालयातही अनेक जागा उपलब्ध असतात.

केंद्र शासन यातील संधी :

मंत्रालयातील सर्व विभागात अनुवादकासाठी काही जागा असतात. तसेच केंद्र सरकारमध्ये सुद्धा अनेक जागा या अनुवादकासाठी राखीव असतात. केंद्रात स्टाफ सिलेक्शन कमिशन तर्फे हिंदी अनुवादकासाठी असंख्य जागांवर दरवर्षी कर्मचारी नियुक्त केले जातात. ११२४०० रु. पासून तर आपल्या पदानुसार १५११०० रु. एवढा पगार या जागांसाठी असतो. या अंतर्गत १. केंद्रीय सचिवालय राजभाषा सेवा (के.स.रा.भा.से.) मध्ये कनिष्ठ अनुवादक (३५४०० -११२४०० रु.)) २. रेल्वे मंत्रालय (रेलवे बोर्ड) मध्ये कनिष्ठ अनुवादक (३५४०० -११२४०० रु.) ३. सशस्त्र सेना मुख्यालय (ए.एफ.एच.क्यू.) मध्ये कनिष्ठ अनुवादक (३५४०० -११२४०० रु.) ४. अधीनस्थ कार्यालय, कनिष्ठ अनुवादक / कनिष्ठ हिंदी अनुवादक (३५४०० -११२४०० रु.) ५. केंद्र सरकारच्या वेगवेगळ्या मंत्रालयात / विभागात /कार्यालयात वरिष्ठ हिंदी अनुवादक(४४९००-१४२४०० रु.) ६. केंद्रीय हिंदी प्रशिक्षण संस्थान (के हि प्र सं) मध्ये हिंदी प्राध्यापक (४७६०० -१५११०० रु.) अशा प्रकारच्या पदांसाठी ही परीक्षा घेतली जाते.

७ जानेवारी १९५६ मध्ये भारत सरकारने साहित्य अकादमी ही संस्था स्थापन केली. साहित्य अकादमी दिल्ली सारखी संस्था भारतातील विविध भाषातील साहित्य वेगवेगळ्या भाषांमध्ये अनुवादित करत असते. त्यासाठी अनुवादक महत्वाचा असतो. या संस्थेमार्फत साहित्य अकादमी अनुवादित पुरस्कार म्हणून दर्जेदार साहित्याला दरवर्षी पुरस्कार दिले जातात. (http://sahitya-akademi.gov.in/sahitya-akademi/index_h.jsp) भारतीय भाषा संस्थान (सेन्ट्रल इन्स्टीट्यूट ऑफ इंडियन लंग्वेजेस) ही भारत सरकारची महत्वाची संस्था आहे. या संस्थेतही दरवर्षी वार्षिक नियोजनानुसार भारतीय प्रादेशिक भाषांवर चर्चासत्र, कार्यशाळा, परिषदा आयोजित केल्या जातात. (<http://www.ciil.org/Programmes.aspx>) केंद्रीय लोकसेवा आयोगामार्फत अनुवादक व प्राध्यापकपदाच्या अनेक जागा दरवर्षी उपलब्ध होत असतात. तसेच नवोदय विद्यालयात दरवर्षी नवोदय विद्यालय समिती अंतर्गत अनुवादक भरती होत असते. १३ डिसेंबर पर्यंत यावर्षी त्याची मुदत आहे त्यासाठी उमेदवार हिंदी विषयात पदव्युत्तर पदवी तसेच इंग्रजी - हिंदी भाषांतराची पदविका उत्तीर्ण व भारताचा रहिवासी पाहिजे. (९३०० मुळवेतन)

लोकसभा सचिवालय तसेच राज्यसभा सचिवालयात दरवर्षी शेकडो अनुवादक व संसदीय इंटरप्रिटर यांच्या जागा भरल्या जातात. यासाठी हिंदी वा इंग्रजी पदव्युत्तर पदवी व संगणकाचे ज्ञान आवश्यक असते. (<https://www.mahanaukri.co.in/parliament-of-india-rajya-sabha-recruitment-2017/>) लोकसभा सचिवालय तसेच राज्यसभा सचिवालयात दरवर्षी शेकडो अनुवादक व संसदीय इंटरप्रिटर यांच्या जागा भरल्या जातात. यासाठी हिंदी वा इंग्रजी पदव्युत्तर पदवी व संगणकाचे ज्ञान आवश्यक असते. (<https://www.mahanaukri.co.in/parliament-of-india-rajya-sabha-recruitment-2017/>)

इंडो तिबेटीअन सीमा सुरक्षादलात हिंदी अनुवादक यांच्या जागा असतात. उमेदवार पदव्युत्तर पदवी तसेच इंग्रजी - हिंदी भाषांतराची पदविका उत्तीर्ण पाहिजे. २०१४ मध्ये एकूण १९९७ जागा होत्या. (<https://www.loksatta.com/career-vrutantta-news/employment-opportunity-32-784905/>)

५. प्रकाशन संस्था व साहित्य अनुवाद :

प्रकाशकांना वेगवेगळ्या विषयांच्या पुस्तकांच्या अनुवादासाठी अनुवादकाची गरज भासते. काही प्रकाशन संस्था इतर भाषांमधील बेस्ट सेलर व महत्वाच्या लेखकांच्या पुस्तकांचे अनुवादाचे हक्क आपणाकडे संपादन करतात. त्यांना त्या ग्रंथाचा अनुवाद वेगवेगळ्या प्रादेशिक भाषेत करायचा असतो आणि त्यासाठी त्यांना दोन्ही भाषांची उत्तम जाण असलेल्या तसेच उत्कृष्ट लेखनशैली असलेल्या व्यक्तींची आवश्यकता असते. अशी अनुवादित साहित्यनिर्मिती आपल्याकडे मराठीसह अनेक प्रादेशिक भाषांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढत आहे. अशा प्रकारे उत्तम साहित्याचा अनुवाद करण्याची संधीही अनुवाद क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या व्यक्तींना मिळू शकते

६. न्यायविभागातील संधी :

न्यायविभागात महत्वाचा दस्तऐवज भाषांतरित वा अनुवादित करण्यासाठी फार मोठी संधी आहे. प्रत्येक राज्याच्या उच्च न्यायालयात अनुवादकाच्या फार मोठ्या संधी उपलब्ध आहेत. कर्नाटक उच्च न्यायालयात याच वर्षी ऑक्टोबर महिन्यात एकूण १० जागांची भारती झाली. या परीक्षांसाठी त्या त्या राज्यातील भाषेत पदवी परीक्षा उत्तीर्ण असणे अनिवार्य असून हिंदी भाषांतराची पदविका उत्तीर्ण व भारताचा रहिवासी पाहिजे.

७. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मुख्यालयात तसेच तत्सम कार्यालयांमध्ये इंग्रजी, फ्रेंच, अरेबिक, रशियन, चिनी/स्पॅनिश या भाषांमधील अनुवादक हवे असतात. मात्र त्यासाठी विद्यार्थ्यांना युनायटेड नेशन्स लॅंग्वेज कॉम्पिटिटिव्ह एक्झामिनेशन द्यावी लागते. ही परीक्षा दर दोन-तीन वर्षांनी संयुक्त राष्ट्र संघाच्या अधिकृत भाषांमधील अनुवादक, संपादक, कॉपी प्रिपेरटर्स, व्हर्बाटिम रिपोर्टर्स, संदर्भ मदतनीस, अनुवादक, प्रूफ रीडर्स या पदांसाठी घेतली जाते. याविषयीची माहिती careers.un.org या संकेतस्थळावर मिळू शकेल. ही परीक्षा संयुक्त राष्ट्र संघाचे सदस्य असलेल्या कोणत्याही राष्ट्रातील नागरिकाला देता येते. ही परीक्षा लेखी आणि तोंडी अशा दोन्ही स्वरूपात घेतली जाते. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या अधिकृत भाषेतील पदवी-पदव्युत्तर पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण केलेल्या विद्यार्थ्याला ही परीक्षा देता येते.

८. भारतात असणाऱ्या प्रत्येक मल्टीनॅशनल बँकेत भाषाधिकारी म्हणून जागा असतात. इंग्रजी व हिंदी या भाषांपैकी कुठल्याही एका भाषेत उमेदवार पदव्युत्तर पदवी ५० टक्के गुणांनी उत्तीर्ण तसेच इंग्रजी - हिंदी भाषांतराची पदविका उत्तीर्ण पाहिजे.

९. दिल्लीस्थित इंडियन नॅशनल सायन्टिफिक डॉक्युमेंटेशन सेंटर या संस्थेला तांत्रिक विषयातील कागदपत्रांच्या अनुवादकांची गरज भासते.

१०. जाहिरातक्षेत्र :

प्रत्येक क्षेत्रात आज स्पर्धा खूप वाढली आहे त्यामुळे बाजारात टिकून राहण्यासाठी आपण इतरापेक्षा किती वेगळे आहोत हे सिद्धी करण्याची गरज आहे. त्यासाठी जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत आपला संदेश सतत पोहोचवला पाहिजे. आपल्याविषयी, आपल्या उत्पादनाविषयी लोकांना माहिती द्यायला हवी. सतत

लोकांच्या नजरेसोबत राहणे हवी, त्यांच्या कानावर आपल्या उत्पादनाविषयी काही ना काही पडत राहणे आवश्यक आहे. त्यासाठी जाहिरात करणं गरजेचे आहे. जाहिरात प्रभावी होण्यासाठी व त्यासाठी भाषा महत्वाची आहे. देशांतर्गत व जगात आपल्या उत्पादनाची जाहिरात करायची असेल तर अनेक भाषांमध्ये या जाहिराती कराव्या लागतात त्यासाठी वेगवेगळ्या भाषेतील अनुवादकांची गरज असते. विशिष्ट भाषेतील अनुवादकांची गरज ही कॉर्पोरेट जगताला नेहमीच भासत असते. राष्ट्रीय पातळीवरील राजकीय संस्था, मोठ्या सामाजिक संस्था यांच्याही जाहिराती / निवदने प्रमुख भाषांमध्ये प्रकाशित होतात. त्यांनाही अनुवादकांची गरज भासते.

११. आयात निर्यात एजन्सी :

आज जगातील सर्वांसाठी मुक्त आर्थिक धोरणांमुळे जागतिक बाजारपेठ खुली झाली असून आपल्या देशात जगातील उत्पादने येतात व आपली उत्पादने आपण जगात विकू शकतो. ह्या सर्व प्रक्रियेसाठी अनुवादक वा भाषांतरकार यांची नेमणूक केली जाते. अशा कंपनीत अनेक भाषा ज्याला अवगत असतील अशा कर्मचार्यांची नेमणूक केली जाते.

१२. व्यावसायिक भाषांतरकार :

जगात भाषेची अडचण निर्माण झाली की व्यावसायिक अनुवादक वा भाषांतरकार यांची मदत घेऊन आपण ती सोडवतो. एका पानापासून अनेक पुस्तकांपर्यंत अनुवाद आपण त्याचा मोबदला देऊन व्यावसायिक अनुवादक वा भाषांतरकार यांच्याकडून करून घेऊ शकतो.

१३. पर्यटन क्षेत्र :

पर्यटन कंपन्या प्रत्येक प्रयत्न स्थळावर असंख्य परदेशी व देशांतर्गत पर्यटक येतात त्यांना पर्यटन स्थळाविषयी माहिती देण्यासाठी इंग्रजी व हिंदी या भाषा अवगत असतील तर अशा मार्गदर्शकाला जास्त मागणी असते. जेवढ्या जास्त भाषा येतील तेवढी या मार्गदर्शकांना जास्त मागणी असते.

१४. जागतिक एनजीओ. वा सरकारी वा खासगी संस्थांबरोबर काम करण्याची संधी अनुवादक वा भाषांतरकारासाठी उपलब्ध आहे. भारतात तसेच जगात आज अनेक जागतिक एनजीओ. कार्यरत आहेत. त्यांना भाषेच्या येणाऱ्या अडचणींमुळे ते येथील बहुभाषिक लोकांची मदत घेऊन सोडवतात. परदेशातून येणाऱ्या या एन. जी. ओ. चालवणाऱ्या संस्थांना येथील लोकांची मदत घ्यावी लागते इथल्या लोकांना त्यामुळे रोजगार उपलब्ध होतो.

१५. विद्यापीठात प्रादेशिक व परदेशी भाषाकेंद्रे असतात तेथेही प्रशिक्षक, प्राध्यापक म्हणून काम – भारतीय व परदेशी विद्यापीठात अनेक महत्वाच्या भाषा शिकवल्या जातात. त्या भाषांमध्ये पदवी घेऊन येथील विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षक, प्राध्यापक म्हणून काम करण्याची संधी उपलब्ध आहे.

१६. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी आज जपानी, जर्मन, इंग्रजी व फ्रेंच या भाषांसाठी मागणी आहे. त्यासाठी आज इंग्रजी माध्यमांच्या प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमध्ये जपानी, जर्मन, इंग्रजी व फ्रेंच या भाषा शिकवल्या जातात. या दुय्यम भाषा येणाऱ्या शिक्षकांना अशा इंग्रजी शाळेत लगेचच नोकरी उपलब्ध होते.

१७. विविध वेबसाइटवर वेगवेगळ्या भाषेत लिखाण करण्यासाठी अनुवादक लागतात. अनुवादकासाठी महत्वपूर्ण असे अभ्यासक्रम आज भारतातील कलकत्ता, मुंबई, पुणे, दिल्ली व हैद्राबाद आदी महत्वाच्या विद्यापीठात उपलब्ध आहेत

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 140- Application of Language Skills
UGC Approved Journal

ISSN :
2348-7143
February-2019

निष्कर्ष:

विज्ञानाने आजचे जग जवळ आले म्हणून सर्वांची भाषा एकमेकांना कळली पाहिजे त्यासाठी अनुवादकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढावी ज्यामुळे भाषांतील अंतर कमी होऊन विचारांची देवाणघेवाण करण्यास सोपा मार्ग उपलब्ध होईल त्यासाठी उत्कृष्ट अनुवादक तयार होणे हे आपल्यापुढचे आव्हान आहे आणि भाषांतर अनुवाद ही कौशल्ये आत्मसात केल्याने हे ध्येय साध्य होईल असे मला वाटते.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January - 2019

SPECIAL ISSUE- 82 (B)

पटकथा लेखन : स्वरूप आणि चिकित्सा

अतिथी संपादक :

डॉ. इंद्रजित जाधव

प्राचार्य,

बी.डी. काळे महाविद्यालय, घोडेगाव

ता. आंबेगाव, जि. पुणे

विशेषांक संपादक :

डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर

मराठी विभाग प्रमुख

बी.डी. काळे महाविद्यालय, घोडेगाव

ता. आंबेगाव, जि. पुणे

विशेषांक सहसंपादक :

प्रा. पोपट माने, डॉ. पुरुषोत्तम काळे

मुख्य संपादक :

डॉ. धनराज धनगर

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January -2019 Special Issue - 82 (B)

पटकथा लेखन : स्वरूप आणि चिकित्सा

अतिथी संपादक :

प्राचार्य डॉ. इंद्रजित जाधव
बी. डी. काळे महाविद्यालय, घोडेगाव
ता. आंबेगाव जि. पुणे

विशेषांक संपादक :

डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर,
मराठी विभाग प्रमुख,
बी. डी. काळे महाविद्यालय, घोडेगाव
ता. आंबेगाव जि. पुणे

विशेषांक सहसंपादक

प्रा. पोपट माने
डॉ. पुरुषोत्तम काळे

मुख्य संपादक :डॉ. धनराज धनगर

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृ.क्र.
1	७२ मैल कथा ते पटकथा एक यशस्वी प्रवास	डॉ. जया कदम	05
2	निशाणी डावा अंगठा- रमेश इंगळे उत्रादकर	डॉ. अजित कांबळे	10
3	भारतीय भाषा चित्रपट आणि लोकमानस	प्रा. चारुदत्त कासार	19
4	पटकथा: एक दृष्टीक्षेप	डॉ. विठ्ठल केदारी	23
5	पटकथा लेखन प्रक्रियेचे स्वरूप	डॉ. वृंदा केळकर	26
6	कथा ते पटकथा : अघटित या कथेचा प्रवास	डॉ. राहुल खरात	29
7	पटकथा लेखन : प्रक्रिया, तंत्र व मंत्र	प्रा. हनुमंत मते	32
8	'बाजीराव मस्तानी' इतिहासातील व सिनेमातील	डॉ. मधुकर मोकाशी	36
9	पटकथा लेखनाचे स्वरूप	प्रा. भास्कर मोरे	40
10	चित्रपट आणि साहित्य : काल आणि आज	प्रा. सुहास निर्मळे	44
11	पटकथा लेखनातील कारकीर्द	प्रा. विक्रम ओतारी	48
12	नटसम्राट : रंगप्रयोग ते चित्रप्रयोग एक प्रवास	अनुराधा जोशी -पत्नी	50
13	पटकथा स्वरूप निर्मिती आणि प्रत्यक्ष आकलनातील काही समस्या	प्रा. संतोष पद्माकर पवार	55
14	साहित्य आणि चित्रपट	प्रा. सुलतान पवार	60
15	पटकथा लेखन प्रक्रिया	प्रा. सुनिता रोकडे	63
16	पटकथेची जडणघडण	प्रा. राणी शेंडकर	68
17	मराठी चित्रपटकथा व त्यांचे घटक	डॉ. प्रकाश शेवाळे	72
18	पटकथेचे विविध प्रकार	प्रा. संतोष शिंदे	75
19	पटकथा लेखन प्रक्रियेचे स्वरूप	डॉ. एन. व्ही. शिंदे	80
20	कोंकणी सिनेमांत पटकथेचा विकास (पलतडचा मनीस फिल्माच्या संदर्भातल्यान)	श्री. गोरक शिरसाट	85
21	पटकथा : संकल्पना आणि स्वरूप	डॉ. उमेश सिरसाट	88
22	पटकथा लेखन : संकल्पना आणि स्वरूप	सागर सुरवसे	93
23	पटकथा लेखन प्रक्रिया	डॉ. संदीप तापकीर	95
24	पटकथालेखन आणि आधुनिक तंत्रज्ञान	सिद्धार्थ तायडे	98
25	'श्यामची आई' साहित्यकृती ते पटकथा	डॉ. राजेंद्र थोरात	104
26	साहित्य प्रकार आणि पटकथा	प्रा. बाळू तिखे	110
27	मराठी चित्रपट आणि पटकथा लेखन तंत्र	डॉ. ए. बी. उगले	114
28	पटकथेचे तंत्र : एक अभ्यास	प्रा. अनिल वळवी	117
29	मराठी चित्रपट गीतांचा स्वरूप शोध	डॉ. आनंद वारके	121
30	संवाद : पटकथा लेखनातील महत्वपूर्ण घटक	जालिंदर येवले	126
31	पटकथा लेखन : संकल्पना व स्वरूप	प्रा. नितीन बडुळे	129
32	लघुपट, माहितीपट आणि चित्रपट	प्रा. नवनाथ गोरे	131
33	पटकथेचे स्वरूप व प्रकार	डॉ. अंजली मस्करेन्स	133
34	ख्वाडाच्या पटकथेपासून चित्रपटापर्यंत प्रवास	प्रा. किरण गाढवे	136
35	पटकथा : स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये	डॉ. पुरुषोत्तम काळे	138

मराठी चित्रपटकथा व त्यांचे घटक

डॉ. प्रकाश कारभारी शेवाळे
सहाय्यक प्राध्यापक,
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसुल,
ता. त्र्यंबकेश्वर जि. नाशिक
मोबाईल- ८९७५५५५८१५
ईमेल – prof.prakashshewale@gmail.com
दिनांक – १७/१२/२०१८

चित्रपट ही कला संमिश्र आणि दृक्श्राव्य कला आहे. चित्रपटासाठी निवडले जाणारे कथानक हे फक्त त्याला वाङ्मयीन मूल्य आहे म्हणून निवडले जात नाही तर त्यामध्ये प्रायोगिक म्हणजेच ते सिनेमागृहात किती तग धरू शकेल याचा विचार प्रथमता दिग्दर्शक करत असतो. म्हणजेच एकूण चित्रपटाच्या गुणवत्तेत कथानकाला एकमेव महत्त्व नसते. कानाला ऐकण्यासाठी तसेच डोळ्यांनी पाहण्यासाठी त्यात बरेच काही असावे लागते. चांगल्या कथेत बरेच वाङ्मयीन गुणधर्म असतात. तसेच गुणधर्म या चित्रपट कथेत असणे अतिशय महत्वाचे असते. एकतर प्रारंभ चांगला असणे महत्वाचे तसेच कथानकातून उत्सुकता निर्माण झाली पाहिजे नाट्यपूर्ण घडामोडी, एखादा आगळा वेगळा पण वास्तव विषय जो प्रेक्षकांच्या अंतःकरणाला भिडणारा असावा म्हणजेच नवा जीवनानुभव असावा. केवळ वाचनासाठी लिहिलेली एखादी कलाकृती चित्रपटकथेसाठी असणाऱ्या ज्या सर्व गरजा आहेत त्या अजिबात भागवू शकत नाही. चित्रपटकथा हा मात्र एक मोकळा असा प्रकार आहे. चित्रपटात असलेल्या तांत्रिक गोष्टींमुळे त्यात आशय आणि अविष्कार या दोन गोष्टींना फार मोठा वाव असतो. कधीकधी तांत्रिकता कुशल होते आणि कथेला वाव कमी मिळतो हासुद्धा त्या तांत्रिकतेचा धोका आपणास दिसतो. एखाद्या कादंबरी किंवा कथेतला एखादाच प्रसंग त्या चित्रपटात येतो. बराचसा भाग हा वाजूलाच राहतो. अशी अनेक उदाहरणे आपल्याला सांगता येतील. एखाद्या कथा व कादंबरीचे माध्यमांतर होतांना त्याच्या आशयाची गळती होऊ न देण्याची मोठी जबाबदारी असते. कादंबरी, कथा, कवितेतील संदर्भ चित्रपटातून उतरवतांना खूप तयारी करावी लागते. थोडे दुर्लक्ष झाले तरी आशयात मोठा बदल होतो. यामुळे आशयाची गळती न होण्यासाठी योग्य ती काळजी घेतली पाहिजे.

चित्रपटकथेचे दोन भाग असतात एक म्हणजे मुळकथा व दुसरे म्हणजे चित्रपटाचे चित्रीकरण करण्यासाठी तयार केलेली पटकथा. अनेकदा वाङ्मयीन व प्रायोगिक मूल्य असणाऱ्या काही अत्यंत गाजलेल्या कथा कादंबऱ्यांची निवड करून दिग्दर्शक पटकथा लेखकाला त्यावर पटकथा लिहायला सांगतात. लघुकथा, दीर्घकथा तसेच मोठी कादंबरी जरी असली तरी त्यामध्ये फार मोठी भर पटकथा लेखकाला घालावी लागते त्याशिवाय चित्रपट निर्मिती होऊच शकत नाही. पटकथाकार त्यामध्ये नवीन नवीन जे त्या लघुकथा, दीर्घकथा वा कादंबरी यात नाहीत असे प्रसंग यांची भर घालतो. कारण ती साहित्यकृती जशीच्या तशी चित्रीकरण करता येतच नाही. काही भाग वगळावे लागतात. दिग्दर्शकाला जसे हवे तसे प्रसंग दिग्दर्शक पटकथा लेखकाला सांगतात व आपणाम हवी तशी पटकथा तयार करून घेतात. चित्रपटकथा तयार करण्यासाठी आधी कथा केवढी याच्याविषयी दिग्दर्शक पटकथा लेखकावरचर्चा करून योग्य तशी पटकथा लेखन करून घेतो.

कथा, पटकथा आणि संवाद या तिन्ही गोष्टी तशा वेगळ्या आहेत. यासाठी कथालेखक, पटकथालेखक तसेच संवादलेखक यांची गरज भासते. मागणी तसा पुरवठा यानुसार आज या क्षेत्रात अनेक व्यावसायिक लेखक अशा प्रकारचे लेखन करतांना आढळून येतात. संवादलेखनावरोबर गीतलेखक हा सुद्धा एक पटकथेचाच भाग

आहे. काही कवी, गीतकार यासाठी प्रसंगांना योग्य असे गीतलेखन करून देतांना चित्रपटक्षेत्रात आपणास दिसतात.

क्रमदृश्य :-

पटकथेतील चित्रण करण्यासाठी योग्य असणारी प्रसंग असतात ते क्रमवारीनुसार चित्रित केले जातात त्यांना क्रमदृश्य किंवा दृश्यानुसंधान असे म्हटले जाते. एका दृश्यानंतर दुसरे दृश्य ही जि दृश्यांची साखळी असते त्यांचा क्रम महत्वाचा असतो. त्या सर्व प्रसंगांचा एकमेकांशी सहसंबंध असतो. ही एक शृंखला असते. इथे शब्दांपेक्षा दृश्याला व त्या दृश्याच्या शृंखलेला महत्व असते. म्हणजेच शब्दप्रतीमेपेक्षा दृश्यप्रतिमेला जास्त महत्व असते.

कथानक :-

चित्रपटात कथानक अतिशय महत्वाचे असते. चित्रपटाला गती प्राप्त होण्यासाठी कथानकाची गरज असते. कथानक कथेला कथाबीज देत असते आणि पटकथेद्वारे या कथाविजाचा विकास होत असतो. चित्रपटात दृश्यरूपाने सहभागी होणाऱ्या सर्व प्रतिमा ह्या अर्थपूर्ण व महत्वाच्या असतात. पण पटकथेत शब्दप्रतिमा महत्वाच्या असतात. कथानक महत्वाचे असते. चित्रपटात दृश्याला जोडलेले दृश्य महत्वाचे असते. हि शृंखला महत्वाची असते पण ती कथानकाने पटकथेत शब्दप्रतिमेने जोडलेली असते. कथानकाबरोबर उपकथानक सुद्धा महत्वाचे असते. चित्रपटात रहस्य व रंगत वाढवण्यासाठी त्याचा उपयोग केला जातो. चांगला पटकथाकार हा जीवनातील गुंतागुंत, मनोविश्लेषण, व्यामिश्रता, मानवी स्वभाव दाखवण्यासाठी उपकथानक दाखवून पटकथा साकारित असतात. चित्रपट कथेचे घटक म्हणून कथानक हा भाग महत्वाचा आहे. कथानकामुळे चित्रपटाला गती प्राप्त होत असते.

स्वभावचित्रण :-

चित्रपटासाठी लिहिलेल्या कथेत व्यक्तीच्या स्वभावाचे चित्रण करत असतांना काल्पनिक व्यक्तीची वर्तणूक व वृत्ती विश्वसनीय वाटेल अशा प्रकारे केले जाते. चित्रपटात स्वभावचित्रण हा अतिशय महत्वाचा घटक आहे. स्वभावचित्रण करत असतांना विचारातून खरी वाटेल अशी मानवाची प्रतिमा तयार करणे. त्या प्रतिमेत काळ, प्रांत आणि वर्ग या तीन गोष्टींची जी वैशिष्ट्ये आहेत ति वैशिष्ट्ये कालसुसंगतपणे मांडणे. इतरांपेक्षा वेगळे, स्वतंत्र तसेच काहीतरी नाविन्य त्याच्यात आहे का अशा प्रकारची वळणे असणे गरजेचे असते. कथानकाला गतिशीलता व विश्वसनीयता प्राप्त करून देण्यासाठी स्वभावचित्रण महत्वाचे ठरते. यातूनच व्यक्तीच्या स्वभावाची यथार्थ कल्पना प्रेक्षकाच्या मनात तयार होत असते.

स्वभावचित्रणाचे अनेक वैशिष्ट्ये आपल्या लक्षात येतात. नायकाचे गुण, औचित्य, जीवनाबद्दलची अनुकुलता, एकरूपता, सखोलता, एकमेकांशी असणारे संबंध, व्यक्तिचित्राचा परिचय, जिवंतपणा, मानसिकता, सामाजिक दर्जा, जीवनातले स्थान, विचार, विकार, ध्येय, उत्कंठा, व्यामिश्रता, स्पष्टता, आकर्षकता अशा असंख्य गोष्टींद्वारे आपणास चित्रपटकथेतील पात्रांच्या स्वभावाचे स्वभावचित्रण मांडता येते. चित्रपटाचा विषय कसा आहे याला अनुसरूनच खऱ्या अर्थाने पटकथालेखक स्वभावचित्रण करत असतो.

संवाद :-

चित्रपटासाठी संवाद हा घटक अतिशय महत्वाचा आहे. संवादासाठी छोटे छोटे वाक्य म्हणजे कमी शब्दांचे अर्थशून्य वाक्य हवी असतात. काही भाग हा संवादांचा क्रमदृश्यामध्ये दृश्याच्या स्वरूपात येताच असतो. नाटक, कथा वा कादंबरी ह्या साहित्यप्रकारातील संवादापेक्षा चित्रपटातील संवाद जास्त वेगळे

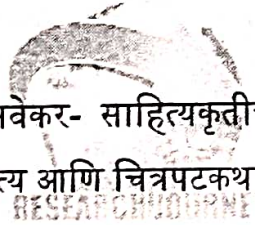
असतात. म्हणजेच पटकथा लिहितांना चित्रपट ह्या माध्यमाचा विचार करून तसेच त्या चित्रपट माध्यमाचे महत्व, त्याच्या क्षमता, तसेच चित्रप्रतिमा या सर्व गोष्टींचा विचार अतिशय महत्वाचा असतो. पटकथाकार या सर्व गोष्टींची व्यावसायिकतेच्या दृष्टीने काळजी घेत असतो. संवाद व्यक्तीदर्शन आणि कथानक या दोन गोष्टींसाठी पूरक असा घटक आहे. कारण चित्रपटात नुसते पात्र दाखवून चालत नाही त्या पात्रांच्या भावना महत्वाच्या असतात आणि त्या भावना आपणापर्यंत संवादाच्या माध्यमातूनच पोहचत असतात. कथानकाला गती देऊन पात्रांच्या आंतरिक भाव भावना व्यक्त करण्याचे महत्वाचे मध्यम म्हणजे संवाद आहेत. संवाद हा अतिशय महत्वाचा घटक असून मानवी जीवनाशी अविभाज्य असा तो घटक आहे. त्याचा योग्य वापर चित्रपट कथेत करून घेऊन चित्रपटाची उंची वाढवली जाते.

गीत :-

चित्रपटाची कथा महत्वाची असते. या कथेला अनुरूप म्हणजे योग्य घटना, प्रसंग याच्यावर आधारित गीते ही या चित्रपटात टाकली जातात. चित्रपट किती वेळेचा आहे त्यात किती गीते योग्य राहतील या सर्व गोष्टींचा विचार करून दिग्दर्शक गीतांचे नियोजन करत असतात. कधी कधी शास्त्रीय तर कधी आधारभूत रागावर आधारित अशी काही गीते असतात. चित्रपटाच्या कथेवर आधारित अशीच गीते त्यात समाविष्ट केली जातात. श्रोत्यांच्या मनाची पकड घेण्याचे काम ही चित्रपट गीते करीत असतात. चित्रपटगीते ही चित्रपटाचा एक अविभाज्य घटक असून चित्रपट कथेतील अतिशय महत्वाचा हा घटक आहे.

संदर्भ :-

1. पाटणकर रा. भा. - सौंदर्यमीमांसा
2. डॉ. राजेंद्र थोरात, प्रा. आशुतोष कसवेकर- साहित्यकृतीचे माध्यमांतर
3. डॉ. प्रवीण महाजन - मराठी साहित्य आणि चित्रपटकथा

Impact Factor - 3.452

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2018

SPECIAL ISSUE-XXIX

प्रसारमाध्यमांचा साहित्यावरील प्रभाव

अतिथी संपादक :

डॉ. डॉ. डी. एन. कारे

प्राचार्य,

म.वि.प्र. समाजाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खेडगाव

ता. दिंडोरी, जि. नाशिक

मुख्य संपादक :

डॉ. धनराज धनगर

सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येवला

ता. येवला. जि. नाशिक.

विशेषांक कार्यकारी संपादक : प्रा. विठ्ठल जाधव व डॉ. गीतांजली चिने

म.वि.प्र. समाजाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खेडगाव, ता. दिंडोरी, जि. नाशिक

This Journal is indexed in :

- University Grants Commission (UGC) List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 3.452

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2018

SPECIAL ISSUE-XXIX

प्रसारमाध्यमांचा साहित्यावरील प्रभाव

अतिथी संपादक :

डॉ. डी. एन. कारे

प्राचार्य,

म.वि.प्र. समाजाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खेडगाव

ता. दिंडोरी, जि. नाशिक

मुख्य संपादक :

डॉ. धनराज धनगर

सहा. प्राध्यापक, मराठी विभाग,

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, येवला

ता. येवला, जि. नाशिक.

विशेषांक कार्यकारी संपादक

प्रा. विठ्ठल जाधव

म.वि.प्र. समाजाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

खेडगाव, ता. दिंडोरी, जि. नाशिक

डॉ. गीतांजली चिने

म.वि.प्र. समाजाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

खेडगाव, ता. दिंडोरी, जि. नाशिक

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 225/-

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शोधनिबंधाचे शीर्षक	लेखक /लेखिका	पृ.क्र.
१	साहित्य, भाषा आणि प्रसारमाध्यमांचे नाते	प्राचार्य डॉ. वेदश्री थिंगळे	०५
२	मराठी साहित्याचा मराठी चित्रपटावरील प्रभाव	डॉ.राजेंद्र थोरात	१२
३	मराठी साहित्यातील कादंबरी ते चित्रपट : माध्यमांतर	डॉ. मारुती घुगे	१६
४	इलेक्ट्रॉनिक्स मिडियावरील साहित्याचा दर्जा	डॉ. संदीप सांगळे	१९
५	साहित्यकृतीचे माध्यमांतर : प्रभाव संकल्पना	डॉ. प्रकाश शेवाळे	२२
६	माध्यमांतर होऊ शकणाऱ्या कलाकृती	प्रा. भास्कर ढोके	२५
७	प्रसारमाध्यमांमुळे साहित्याची बदललेली स्थिती-गती	डॉ. लता पवार	३०
८	प्रसारमाध्यमे आणि मराठी साहित्य : सहसंबंध	डॉ. दिलीप पवार	३४
९	प्रसारमाध्यमांमुळे साहित्याची बदललेली स्थिती-गती	डॉ. भूपेंद्रसिंग राजपूत	३७
१०	प्रसारमाध्यमे आणि मराठी साहित्य : सहसंबंध	डॉ. सुरेश जाधव	४०
११	दूरदर्शन आणि चित्रपटातील मराठी भाषेचे अवमूल्यन	प्रा. नारायण पाटील	४२
१२	प्रसारमाध्यमे : एक दृष्टीक्षेप	प्रा. व्ही.एस. जाधव	४५
१३	इलेक्ट्रॉनिक्स मिडियावरील मराठी साहित्याची स्थिती	डॉ. गीतांजली चिने	४८
१४	माध्यमांतर प्रक्रिया : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. छाया शिंदे	५४
१५	प्रसारमाध्यमे आणि मराठी साहित्य : सहसंबंध	श्रीमती एम.एच. गवळी	५८
१६	प्रसारमाध्यमे आणि मराठी साहित्य : सहसंबंध	प्रा. सुनीता उफाडे	६१
१७	माध्यमांतर व मराठी कादंबरी	डॉ. शरद नागरे	६३
१८	प्रसारमाध्यमांमुळे साहित्याची बदललेली स्थिती-गती	डॉ. स्नेहल दुडे	६८
१९	आधुनिक प्रसारमाध्यमे आणि बदलता वाचनव्यवहार	प्रा. कैलास सलादे	७०
२०	मराठी वृत्तपत्रांचे बदलते स्वरूप	प्रा. विनोद केदारे	७२
२१	प्रसारमाध्यमे व मराठी साहित्य : एक अनुबंध	श्रीमती सारिका गांगुर्डे	७६
२२	प्रसारमाध्यमांची बदलत्या काळातील विधायकता	प्रा. देविदास शिंदे	७८
२३	प्रसारमाध्यमे व साहित्याची भाषा	प्रा. महेश बनकर	८१
२४	दूरदर्शन व प्रसारमाध्यमांचा मराठी साहित्यावर पडलेला प्रभाव	प्रा. मोनाली रिपोटे	८४
२५	प्रसारमाध्यमांतील मराठी साहित्यदर्शन	प्रा. माधव खालकर	८८
२६	प्रसारमाध्यमांचे बदलते स्वरूप व त्यांचा साहित्यावरील प्रभाव	प्रा. नंदू वाळूबा गवळी	९०
२७	प्रसारमाध्यमे आणि मराठी साहित्य : सहसंबंध	प्रा. कविता जाधव	९४

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी स्वतःकडे राखून ठेवलेले आहेत. लेखांचे अधिकार प्रकाशक आणि संबंधित लेखकांशी समान असून शोध निबंधातील मते ही संबंधित लेखाच्या लेखकांची वैयक्तिक मते आहेत. त्या मतांशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ संहितेची सर्व जबाबदारी संबंधित लेखकांची आहे.

साहित्यकृतीचे माध्यमांतर : प्रभाव संकल्पना

डॉ. प्रकाश कारभारी शेवाळे

सहाय्यक प्राध्यापक,

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसुल,

ता. त्र्यंबकेश्वर जि. नाशिक

मोबाईल- ८९७५५५८१५

ईमेल - prof.prakashshewale@gmail.com

साहित्य व सिनेमा या दोन्ही माध्यमातून मानवी जीवनाचा वर्तनाचा वेध घेतला जातो. माणसाच्या सद्प्रवृत्ती व दुष्टप्रवृत्ती या दोन्ही माध्यमांमधून प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरित्या अभिव्यक्त होतांना आपणास दिसतात. शब्द हे साहित्याचे माध्यम असून या माध्यमाद्वारे साहित्याचे अनेकविध म्हणजे जेवढे प्रकार आहेत त्या प्रकारातून समाजाचे समाजातील महत्वाच्या घटकांचे वर्णन केले जाते. साहित्यिक आपले अनुभवविश्वाचे त्या त्या साहित्यप्रकारातून वाचकासमोर ठेवण्याचा प्रयत्न करित असतो. चित्रपटाचे माध्यम मात्र साहित्याच्या माध्यमापेक्षा वेगळे असलेले आपणास दिसते. कारण चित्रपट आपल्यापुढे दृक्श्राव्य माध्यमातून समोर येत असतो. साहित्यकृती आपण वाचतो. चित्रपट मात्र आपण वघतो तर त्यातील संवाद ऐकतो. दिग्दर्शकाला जे काही सांगायचे आहे ते तो दिग्दर्शक चित्रपट या माध्यमातून दाखवण्याचा प्रयत्न करित असतो.

दिग्दर्शक, निर्माता, संकलक कथाकार, पटकथाकार, संवादलेखक, गीतकार, संगीतकार, कॅमेरामन, प्रकाशयोजना, आवाज या सर्वांच्या एकत्रित कौशल्यातून एखादा चित्रपट निर्माण होत असतो. पण यातून प्रेक्षकांचे मनोरंजन वा प्रबोधन याबरोबरच भांडवलशाही दृष्टीकोन अवलंबला जातो. एखाद्या निर्मात्याने किती पैसा खर्च केला आहे त्यामधून किती नफा मिळू शकतो याचा विचार करूनच चित्रपटासाठी कथा व पटकथा निवडली जाते. दर्जेदार साहित्यकृती त्या साहित्यकृतीचे समकालीन महत्व, तरुणांचे आकर्षण म्हणजे एकूणच दर्जा, लोकप्रियता याबरोबर समकालीनता या सर्व गोष्टींचा विचार करून साहित्यकृतीचे माध्यमांतर होतांना दिसते.

माध्यम जाणीवांना कलात्मक आविष्काराचे रूप देणारे घटक होय. मध्यम हे आपल्याला दृश्याच्या रूपात त्या वस्तुपर्यंत नेते. प्रत्यक्ष ती वस्तू दाखवण्याचे काम मध्यम करते. साहित्य वाचतांना मात्र आपणास अशी अनुभूती घडत नाही. प्रत्येकाला वेगवेगळी त्याच्या अनुभवक्षेत्रातील एखादी वस्तू जाणवते. उदा. गाय, कुत्रा ह्या प्राण्यांचे वर्णन साहित्यात असेल तर वाचकास त्याच्या अनुभवक्षेत्रातील ह्या प्राण्यांचे अनुभूती जाणवते. पण दृश्य माध्यमात मात्र असे नसते. तो प्राणी कसा आहे ते सर्वांना दाखवण्याचे काम दिग्दर्शक करत असतो. माध्यमातून दाखवलेल्या या दृश्यांचा प्रभाव फारच प्रभावीपणे समाजावर पडत असतांना आपणास दिसतो. प्रत्येक कलेला आपले एक असे माध्यम असते. प्रत्येक कलेला स्वतःचे असे एक माध्यम असते. कलाकृती भिन्न असण्याचे कारण म्हणजे माध्यम असते. कलाकृती भिन्न असण्याचे कारण म्हणजे माध्यमभिन्नता आणि कलाकृती आविष्काराच्या पद्धती वेगवेगळ्या असतात. एका माध्यमातील कलाकृती दुसऱ्या माध्यमात उतरविता येईलच असे नाही प्रत्येक माध्यमाचे काही खास गुणविशेष असतात.

प्राचीन काळापासून आपल्या भारतात माध्यमान्तराची प्रक्रिया अविरतपणे चालू आहे. लाकडापासून शेतीची घराचे साहित्य अवजारे तयार केले जातात. म्हणजेच लाकडापासून अनेकविध प्रकारचे अवजारे, फर्निचर तयार केले जाते हे माध्यमान्तरेच आहेत. मातीपासून बनवले जाणारे भांडे, मूर्ती,

मडके, हे माध्यमांतर होय. रामायण व महाभारताचे अनेक प्रकारची माध्यमांतरे झालेली आहेत. आज भारतात सुमारे १०८ प्रकारची रामायणे आहेत. त्याचप्रमाणे गीतरामायण सुद्धा किती लोकप्रिय झाले आहे हे आपणास माहीत आहेच.

माध्यमांतर म्हणजे एका माध्यमातून दुसऱ्या माध्यमात सर्जनशीलतेने आविष्कृत होणे होय. कुठल्याही साहित्यप्रकाराचे वा कलेचे माध्यमांतर होऊ शकते. एखाद्या कथाकाराने कथा लिहिणे आणि कथाकथन करणे हे कथेचे माध्यमांतरच आहे. मंचावर कविता सादर करणे म्हणजेच काव्यवाचनाचे जाहीर कार्यक्रम करणे हेसुद्धा माध्यमांतर आहे. सलील कुलकर्णी व संदीप खरे यांचे "आयुष्यावर बोलू काही", प्रशांत मोरे यांचा "आई एक महाकाव्य", विष्णू थोरे यांचा "गाव व्हिलेज झालंय" आणि "कवितेचे गावशीव" ही त्याची चांगली उदाहरणे आहेत. रामदास फुटाणे, इंद्रजीत भालेराव, किशोर कदम (सौन्मित्र), मंगेश पाडगावकर या सर्वांचे काव्यवाचन हे एक माध्यमान्तराचे अतिशय योग्य उदाहरण आहे. कलाकृतीचे माध्यमांतर होतांना गरजेनुसार आशयामध्ये बराच बदल होत असतो आणि हा होणारा बदल माध्यमांतरात सर्वमान्य आहे.

प्रत्येक चांगल्या म्हणजेच दर्जेदार साहित्यकृतीचे माध्यमांतर यशस्वी होईल असे नाही. कधी कधी सुमार साहित्यकृतीचे दर्जेदार माध्यमांतर होते. अशीही उदाहरणे आहेत. माध्यमांतर ही यांत्रिक आणि गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे. साहित्यकृतीचे माध्यमांतर होतांना मुळ साहित्यकृती फार महत्वाची असते. या साहित्यकृतीचे नवसृजन घडवून आणण्याचे काम या माध्यमांतरामुळे होते. एखादी मालिका वा सिनेमा एखाद्या साहित्यकृतीवर आधारलेला असतो. त्या साहित्यकृतीचा मुख्य गाभा फार महत्वाचा असतो. बाकीचा भाग म्हणजे कथाविस्ताराला माध्यमांतर होत असतांना एवढे महत्त्व नसते जेवढे गाभ्याला असते. कलाकृतीचे हक्क कायदेशीररीत्या घेऊनच करार करूनच निर्माता - दिग्दर्शक पुढील माध्यमान्तराची प्रक्रिया करतात. कथा, नाटक, कादंबरी वा कविता या सर्वांमध्ये एक गोष्ट म्हणजेच कथा असते. ती सांगण्याचे मध्यम फक्त वेगळे असते. अनेक रिकाम्या जागा त्या त्या लेखकांनी सोडलेल्या असतात. ज्या जागा त्या दिग्दर्शकाला दिसत असतात. त्याचा अतियोग्य वापर तो दिग्दर्शक - निर्माता मात्र कथाकार व पटकथाकाराच्या माध्यमातून करून घेत असतो. कथाकार व पटकथाकार हे कलाकार असतातच पण याबरोबरच व्यावसायिक असतात. म्हणूनच जशी मागणी तसा पुरवठा हे तंत्र ते माध्यमांतर करत असतांना वापरत असतात. फक्त मुळ आशय, गाभा मात्र येथे अतिशय महत्वाचा आहे. प्रत्येक माध्यमाला कथा सांगायची असते. कथेशिवाय माध्यमांतर होणे शक्य नाही.

माध्यमांतर होतांना कथेबरोबर पटकथा महत्वाची असते. पटकथाकार कथेवर आधारीतच पटकथा तयार करतो. पटकथाकार व दिग्दर्शक हे दोनही जण अतिशय महत्वाचे आहेत. या दोघांना प्रेक्षकांची नजर असणे महत्वाचे असते. प्रेक्षकांना काय भावेल? आपण काय केले पाहिजे? स्थळ व काळाचे भान असणेही अतिशय महत्वाचे असते. त्याचप्रमाणे या दोघांना म्हणजे पटकथाकार याला दिग्दर्शकाची व दिग्दर्शकाला पटकथाकाराची नजर असावी लागते. दिग्दर्शकाचा रोल हा फार महत्वाचा रोल असतो. प्रेक्षकाची कल्पनाशक्ती जागृत करण्याबरोबर कॅमेरा कुठे न्यायचा व नेमके काय दाखवायचे हे तो ठरवत असतो. कॅमेरा, अभिनय, प्रकाशयोजना, ध्वनिसंकलन, नेपथ्य या सगळ्या अतिशय महत्वाच्या संकल्पना समजून घेऊन पटकथालेखन करावे लागते. साहित्यकृतीच्या माध्यमान्तरासाठी पटकथाकाराने सिनेमा कोणता करायचा? कसा करायचा? या सर्व प्रोसेसमध्ये असले पाहिजे. लेखक दिग्दर्शक व पटकथाकार यांची वेळोवेळी चर्चा होणे महत्वाचे असते.

'जोगवा' या चित्रपटाची पटकथा लिहितांना संजय पाटील हे पटकथाकार मुळ लेखक डॉ. राजन गवस यांच्याशी वेळोवेळी चर्चा करत असत तसेच त्यांच्या सूचनेनुसार पटकथालेखनच झाले आहे. जोगवा चित्रपट वास्तवदर्शी व प्रभावी व्हावा यासाठी दिग्दर्शक राजीव पाटील हे आपल्या कलावंतांसह महाराष्ट्रात व बाहेरील राष्ट्रातील ज्या भागात जोगता व जोगतीनींचा प्रभाव आहे त्या कर्नाटक तसेच गडहिंग्लज या भागात, परिसरात फिरले. अनेक जोगते तसेच जोग्तिनी यांच्याशी मुक्तपणे चर्चा केली. त्यांचे दुख, वेदना, त्रास जाणून घेतला. त्यांची भाषा, लकबी, गाणे यांचा त्यांच्याबरोबरच सराव केला.

माध्यमांमध्ये कॅमेरा व त्याप्रमाणे प्रकाशयोजना महत्वाची असते. आजच्या काळात उच्च दर्जाचे कॅमेरे आले आहेत. इनडोअर व आउटडोअर असे दोन प्रकारे शुटींग होते. कॅमेरा, रूळ, क्रेन आवश्यक असतात. shot size व angles बरोबर अड्जेस्ट करावे लागतात. शुटींग करतांना क्लोजप, मिडशॉट, लॉगशॉट घेतले जातात. जसे स्थळ असेल असेच सूर्यप्रकाश, वातावरण याप्रमाणे शुटींग होत असते. प्रकाशयोजना फारच महत्वाची असते. प्रकाशयोजनेमुळे चित्रपटातील अनेक सीन हे अतिशय आकर्षक होतांना आपणास दिसतात. इथे प्रकाशयोजनेसाठी अनेक लोकांची मदत घ्यावी लागते.

संगीत ही गोष्ट तर चित्रपटात अतिशय महत्वाची आहे. पूर्वी संगीतनाटक लिहिले जात होते व रंगमंचावर ही संगीत नाटके सादर केले जात होते. संगीत दिग्दर्शकाचे काम आजच्या युगात अतिशय महत्वाचे आहे. संगीताशी संबंधित सर्व गोष्टीच ज्ञान संगीत दिग्दर्शकाकडे असतात. सिनेमा वा मालिकेत आशय, प्रसंग यानुसार संगीत दिले जाते. कधी कधी संवादाऐवजी संगीतानेच काम भागते. गीतकार व संगीतकार यांचे व्युत्पन्न जमणे हेसुद्धा महत्वाचे आहे. काही गीतकारांची गाणी विशिष्ट संगीतकारांनी गायलेली आहेत. गीतकाराला नेमके काय म्हणायचे आहे ते त्या संगीतकाराला अतियोग्य समजते. मराठी चित्रपटामध्ये लता मंगेशकर, आशा भोसले, सुरेश वाडकर, अनुराधा पौडवाल, बेला शेंडे, बांदोडकर, अजय -अतुल, सुधीर फडके असे अनेक संगीतकार महत्वाचे आहेत. माध्यमांतर होतांना सर्व भूमिकांमध्ये सर्वात महत्वाची भूमिका ही निर्माता आणि दिग्दर्शक यांची असते. चांगल्या दिग्दर्शकाला चित्रपटातील सर्व गोष्टीचे परिपूर्ण ज्ञान असते. दिग्दर्शक हा लेखक, अभिनेता, संगीत, कॅमेरा, संकलक या सर्व गोष्टी हाताळतो. कारण या सर्व बाबतीत त्याला कळत असते.

एकूणच साहित्यकृतीचे माध्यमांतर हे माध्यम जाणवांना कलात्मक रूप देण्याचे काम करते. मराठी साहित्यातील काही साहित्यकृतींची उदाहरणे अशी आहेत की वाचक कमी पण माध्यमांतर झाल्यावर तो चित्रपट वा सिनेमा अनेक प्रेक्षकांनी वधितला. त्यानंतर ती साहित्यकृती वाचलीही गेली. साहित्यकृती हजारो वाचक वाचतात. नाटक वा सिनेमा मात्र लाखो लोक बघतात. प्रेक्षकांकडे ती कलाकृती माध्यमांतराच्या साह्याने का होईना पोहचत असते हे माध्यमांतराचे यश आहे.

संदर्भ :-

१. पाटणकर रा. भा. - सौंदर्यमीमांसा
२. डॉ. राजेंद्र थोरात, प्रा. आशुतोष कसबेकर- साहित्यकृतीचे माध्यमांतर
३. पाटील संजय - कऱ्हाकाठ, अ. भा. म. सा. सं. स्मरणिका २०१४

शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगात रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी

देवानंद काशिनाथजी मंडवधरे

सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र

महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचालित

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसूल, ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

मोबाईल नं.: ९८२३६८०९३७, ई-मेल: dkmeco1982@gmail.com

प्रस्तावना:

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. शेती क्षेत्राच्या विकासावरच देशाचा औद्योगिक व आर्थिक विकास अवलंबून आहे. त्यामुळे या क्षेत्राकडे दुर्लक्ष झाल्यास त्याचे विपरीत परिणाम देशाच्या आर्थिक विकासावर होतात. २०११ च्या जनगणनेनुसार देशातील एकूण लोकसंख्येपैकी ६८.८४ % लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत असून त्यांचा प्रमुख व्यवसाय शेती किंवा शेतीशी संबंधित आहे. देशातील एकूण श्रमशक्तीपैकी जवळपास ५५ % श्रमशक्ती शेती व्यवसायात गुंतलेली आहे. त्यामुळे शेती हाच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा मूलाधार आहे. पूर्वी उत्तम शेती, मध्यम व्यापार कनिष्ठ नोकरी हे सूत्र होते. अलीकडच्या काळात या सूत्रात बदल होऊन उत्तम नोकरी, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ शेती अशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. शेतीविषयक विविध चुकीच्या धोरणांमुळे आज शेती व शेतकरी विविध समस्यांच्या चक्रव्यूहात अडकलेले आहेत. इतरांना रोजगार देणारा शेतकरी आज स्वतःसाठी रोजगार शोधू लागला आहे. शेती क्षेत्राला नवसंजीवनी दिल्याशिवाय सर्वसमावेशक विकासाचे ध्येय साध्य होवू शकणार नाही.

कोणत्याही क्षेत्राचा आर्थिक विकास उत्पादन व त्यातून प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नावर अवलंबून असतो. शेती क्षेत्राच्या बाबतीत मात्र उत्पादनातून प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नात संबंधित शेतकऱ्याचे कुटुंब जगू शकेल अशी परिस्थिती दिसत नाही. आज अनेक शेतकरी कुटुंबांना उपजीविकेसाठी विंगर शेती क्षेत्राकडे वळावे लागत आहे. अनेक शेतकरी कुटुंबातील युवकांना कृषी क्षेत्राबाहेर पडण्याची संधी नसल्यामुळे त्यांना शेतीवरच अवलंबून राहावे लागत आहे. शेतीच्या विकासासाठी पाण्याची उपलब्धता हा महत्वाचा घटक आहे. देशाच्या विविध भागात पावसाचे दिवस व पर्जन्यमान यात मोठी तफावत असून पावसाचे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होत आहे. गरजेपेक्षा कमी पडणारा पाऊस व अपुऱ्या सिंचन सुविधा यामुळे शेतकऱ्यांपासून शेतमजुरांपर्यंत सर्वांच्या अडचणींमध्ये वाढ होत आहे. शेतकऱ्यांचे आर्थिक व सामाजिक शोषण निसर्गासोबतच मानवाकडूनही केले जात आहे. शेतकरी वर्ग अल्पशिक्षित, बाजारपेठ वातावरणाशी अल्पपरिचीत, असंघटीत व नगण्य आर्थिक कुवतीचा असल्यामुळे शेतकरी वर्गाची सौदाशक्ती कमी आहे. शेतकऱ्यांना सन्मानाने योग्य आर्थिक स्थित जीवन जगता येईल अशी परिस्थिती आज राहिलेली नाही. शेती क्षेत्राचा जोपर्यंत विकास होत नाही तोपर्यंत देशाचा समतोल आर्थिक विकास होणार नाही व शेती क्षेत्राकडून केल्या जाणाऱ्या विविध अपेक्षा पूर्ण होणार नाहीत. या क्षेत्राचा विकास झाला तरच शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारेल व देशाच्या आर्थिक विकासाला गती प्राप्त होऊन रोजगाराच्या नवनवीन संधी निर्माण होण्यास मदत होईल.

भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २०२२ पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे जाहीर केले आहे. ही घोषणा प्रत्यक्ष अमलात येण्यासाठी शेतकऱ्यांचे प्रती हेक्टरी उत्पादन दुप्पट होणे व शेतमाला चांगली किंमत प्राप्त होणे अपेक्षित आहे. हा पर्याय प्रत्यक्ष अमलात आल्यानंतर जर शेतीचे प्रती हेक्टरी उत्पादन दुप्पट न होता फक्त शेतमालाच्या किमती दुप्पट झाल्या तर त्याचे किंमतवाढीच्या रूपाने सर्वसामान्यांवर व एकूण अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होतील. त्यामुळे पर्याय म्हणून शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगांच्या विकासाच्या माध्यमातून शेतीच्या विकासाला चालना देण्याची आवश्यकता आहे. शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगांच्या विकासांमुळे ग्रामीण भागात रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी वाढतील आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था समृद्ध होण्यास मदत होईल. शेती, शेतकरी, शेतमजूर व ग्रामीण बेरोजगार युवकांसाठी अनुत्पादक योजना व प्याकेज राबविण्यापेक्षा कृषी प्रक्रिया उद्योगांना प्राधान्यक्रम देवून त्यातून रोजगार व

स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण करणे अधिक परिणामकारक ठरेल. केंद्र व घटकराज्य सरकार यांच्याकडून शेती क्षेत्रात दीर्घकालीन गुंतवणूक करण्याच्या घोषणा वारंवार केल्या गेल्या आहेत परंतु प्रत्यक्षात शेतीतील गुंतवणूक कमी होत आहे. शेतकऱ्यांनी सुद्धा शेतीत गुंतवणूक करण्याचे प्रमाण कमी केले आहे ही वस्तुस्थिती आहे. आधीच गुंतवणूक कमी असलेल्या शेती क्षेत्रातील गुंतवणूक आणखी कमी झाली तर शेतीच्या उत्पादकतेवर त्याचे प्रतिकूल परिणाम होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. शेती क्षेत्रातील गुंतवणुकीवरोवरच शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगात गुंतवणूक वाढवल्यास ग्रामीण भागातील शेतकरी व शेतमजूर आर्थिकदृष्ट्या संपन्न होण्यास मदत होईल.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- भारतात शेतीआधारीत प्रक्रिया उद्योगात रोजगारच्या कोणत्या संधी आहेत याचा अभ्यास करणे.
- कृषिमाल प्रक्रिया उद्योगांपुढील आव्हाने व उपाययोजना याविषयी चर्चा करणे.

संशोधन पद्धती व साधनसामग्रीचे संकलन:

प्रस्तुतच्या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक सामाजिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. हा शोधनिबंध पूर्णतः मुलभूत व दुय्यम स्वरूपाच्या साधनसामग्रीवर आधारित आहे. या शोधनिबंधासाठी शेतीआधारीत प्रक्रिया उद्योगात रोजगारच्या संधी या विषयाची माहित उपलब्ध करून देणाऱ्या वेगवेगळ्या लेखकांच्या ग्रंथांचा, विविध मासिकांमधील व संशोधन पत्रिकेतील शोधनिबंधांचा, वेगवेगळ्या वर्तमानपत्रातील लेखांचा तसेच इंटरनेट वरील विविध वेबसाईटचा संदर्भ म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे.

शेतीआधारीत प्रक्रिया उद्योगामध्ये रोजगारच्या संधी:

भारतामध्ये शेतीआधारीत प्रक्रिया उद्योगात गुंतवणुकीस खूप मोठी संधी आहे. जागतिकीकरणानंतर भारतीय लोकांच्या उत्पन्नात झालेली लक्षणीय वाढ, त्यामुळे ग्राहकांची वाढत जाणारी क्रयशक्ती, वाढते नागरीकरण, उच्च राहणीमान यामुळे शेतीआधारीत प्रक्रिया उद्योगातील विविध वस्तूंना असलेली मागणी दिवसेंदिवस वाढत जाणार आहे. परिणामी रोजगारच्या संधीत वाढ होणे अपेक्षित आहे. यासोबतच प्रक्रियायुक्त अन्नपदार्थांच्या निर्यातीलासुद्धा खूप वाव आहे.

जागतिक पातळीवर शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगातून सुमारे ३६ अब्ज डॉलर्सची उलाढाल होते. इतक्या प्रचंड आर्थिक उलाढालीत भारताचा वाटा २.८० अब्ज डॉलर्स आहे. म्हणजेच जागतिक पातळीवर होणाऱ्या प्रक्रियायुक्त अन्नपदार्थांच्या निर्यातीत भारताचा वाटा ७ ते ८ % इतकाच आहे. भविष्यात यामध्ये १२ ते १५ % पर्यंत वाढ होण्याची शक्यता आहे. भारत सरकारच्या केंद्रीय अन्न प्रक्रिया उद्योग मंत्रालयाच्या अहवालानुसार येणाऱ्या दशकात शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगांना दिल्या जाणाऱ्या सोयी-सुविधांमध्ये वाढ होणे अपेक्षित असल्यामुळे त्यांच्या उत्पादित वस्तूंची मूल्यवर्धन क्षमता ३५ % पर्यंत वाढण्याची शक्यता आहे.

शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगांच्या माध्यमातून शेतीला पर्यायाने ग्रामीण विकासाला चालना मिळू शकते हे लक्षात घेवूनच भारत सरकारने मेक इन इंडिया या योजने अंतर्गत शेतमाल प्रक्रिया उद्योगांना महत्व दिलेले आहे. मेक इन इंडिया योजने अंतर्गत ज्या सुविधा व सवलती इतर उद्योगांना मिळतील त्या सर्वांचा लाभ शेतमाल प्रक्रिया उद्योगांनाही मिळणार आहे. या योजनेत १४ हजार कोटी रुपये कृषी प्रक्रिया उद्योगांवर खर्च करण्याची तरतूद आहे. शिवाय या क्षेत्रात १०० % परकीय गुंतवणुकीला मान्यता देण्यात आली आहे. Confederation of Indian Industry या संस्थेच्या अंदाजानुसार आगामी काळात शेतमाल प्रक्रिया उद्योगात रोजगारच्या मोठ्या संधी निर्माण होणे अपेक्षित आहे.

मुक्त अर्थव्यवस्था आणि ग्राहकांच्या वाढत्या क्रयशक्तीमुळे प्रक्रियायुक्त अन्नपदार्थांना जागतिक बाजारपेठेत चांगली मागणी आहे. एका सर्वेक्षणानुसार जगातील सुमारे ३५ % मध्यमवर्गीय कुटुंबांना/ग्राहकांना प्रक्रियायुक्त अन्नपदार्थांची गरज भासते. आज अनेक लोकांना नोकरी, व्यवसायाच्या निमित्ताने कुटुंबापासून दूर राहावे लागते, खवय्यांची संख्या उतरोत्तर वाढत आहे. त्यामुळे प्रक्रियायुक्त अन्नपदार्थांना असलेली मागणी दिवसेंदिवस वाढत जाणार आहे. पुढील काळात शेतीआधारीत प्रक्रियायुक्त उत्पादनांची बाजारपेठ तिप्पटीने वाढण्याची शक्यता आहे.

शेतीआधारीत प्रक्रिया उद्योगापुढील आव्हाने:

१. प्रक्रियायुक्त अन्नपदार्थांच्या पोषक घटकांवावत ग्राहकांमध्ये जागृती निर्माण करण्यावावतचे आव्हान.
२. ग्राहकांना किफायतशीर किंमतीत ताजी उत्पादने पुरविण्यासाठी सुरक्षितता मानकांवावत उत्पादकांमध्ये जागृती निर्माण करण्याचे आव्हान.
३. स्थिर व बदलत्या भांडवलावारोवारच कुशल मनुष्यवळाच्या पुरवठ्याचे आव्हान.
४. कृषी क्षेत्राच्या प्रगतीशी संबंधित असलेल्या शासकीय संस्था, सहकारी संस्था, शेतकरी स्वयंसेवी संस्था या सर्वांचा सक्रीय सहभाग प्राप्त करून घेण्याचे आव्हान.
५. सामान्य शेतकऱ्याचे कृषी उत्पादकांमध्ये रुपांतर करण्यासाठी अत्यंत कमी खर्चाचे तंत्रज्ञान उपलब्ध करून देण्याचे आव्हान.
६. संग्रहण, वाहतूक, विपणन, शीतगृहे इत्यादी पायाभूत सोयी-सुविधा तसेच मालाची हाताळणी, प्रक्रियायुक्त अन्नाचे प्याकेजिंग यावावतीतील संशोधन उपलब्ध करून देण्याचे आव्हान.
७. शेतीआधारीत प्रक्रियायुक्त शेतमाल उत्पादनाच्या निर्यातीसाठी जिल्हास्तरावर आवश्यक सोई-सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे आव्हान.
८. शेतीआधारीत प्रक्रियायुक्त शेतमाल उत्पादनाच्या गुणवत्तेत उतरोत्तर सुधारणा करण्याचे आव्हान.
९. शेतीआधारीत प्रक्रियायुक्त शेतमाल उत्पादनामध्ये व अन्नसुरक्षा विषयक कायद्यांमध्ये सुसूत्रता निर्माण करण्याचे आव्हान.
१०. जागतिकीकरणाच्या युगात बदलत्या परिस्थितीचा लाभ उठविण्यासाठी वाजारपेठांचे तंत्र, व्यापाराच्या पद्धती, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे कायदे, बौद्धिक स्वामित्व हक्क इत्यादी बाबींसंदर्भात उत्पादकांमध्ये जागृती निर्माण करण्याचे आव्हान.

उपाययोजना:

१. आवश्यक क्षमतांचा विकास - शेतीआधारित प्रक्रिया उद्योगामध्ये संधी शोधणाऱ्या उद्योजकांमध्ये अचूक व जलद निर्णय क्षमता, स्वयंप्रेरित सकारात्मक विचारसरणी, उच्च महत्वाकांक्षा, कल्पकता, आग्रही वृत्ती इत्यादी क्षमतांचा विकास होणे आवश्यक आहे.
२. उद्योग उभारणीपूर्व अध्ययन - स्वतःच्या अर्थार्जनावरोवरच इतरांनाही रोजगार उपलब्ध करून देणाऱ्या नवीन उद्योजकांनी कृषिप्रक्रिया उद्योगाच्या गुणवत्तापूर्ण विकासासाठी कड्यामालाची उपलब्धता, वाजारपेठेचा आढावा, कार्यक्षेत्राची निवड, कायदेविषयक माहिती, आर्थिक नियोजन इत्यादी घटकांचे सूक्ष्म अध्ययन करणे आवश्यक आहे.
३. उद्योगासाठी अनुकूल घटकांची तपासणी - भांडवलाची उपलब्धता, आवश्यक मनुष्यवळाची उपलब्धता, पायाभूत सोई-सुविधांची उपलब्धता, कौटुंबिक सहकार्य इत्यादी शेतीआधारित प्रक्रिया उद्योग उभारणीसाठी आवश्यक असलेल्या अनुकूल घटकांचा उद्योजकाने प्राधान्यक्रमाने विचार करण्याची आवश्यकता असते.
४. कौशल्य विकास - शेतीआधारित प्रक्रिया उद्योगाच्या विकासासाठी उद्योजकाने स्वतःमध्ये संवाद कौशल्य, नेतृत्व क्षमता, स्वयंशिस्त, जोखीम स्वीकारण्याची तयारी, वेळेचे नियोजन, जनसंपर्क इत्यादी कौशल्यांचा विकास करणे आवश्यक असते.
५. पूरक घटक - शासकीय अनुदाने, शिक्षण-प्रशिक्षण, शासकीय प्रोत्साहन, संशोधन सहाय्य, कर्जपुरवठा व मार्गदर्शन इत्यादी पूरक घटकांची माहिती शेतीआधारित प्रक्रिया उद्योग सुरु करतांना उपयुक्त ठरणारी असते.

समारोप:

ग्रामीण भागातील अल्परोजगार व बेरोजगारी हेच दारिद्र्याचे प्रमुख कारण आहे. ग्रामीण भागात शेती उत्पादनावर आधारित प्रक्रिया उद्योगांना चालना दिली गेली तर रोजगाराच्या संधी निर्माण होऊन ग्रामीण

भागातील दारिद्र्य कमी होण्यास निश्चितच मदत होईल. ग्रामीण भागातील श्रमशक्तीचे रोजगारासाठी शहरी भागाकडे स्थलांतरण होत आहे त्यामुळे खेडी ओस पडू लागली आहेत. हे स्थलांतरण रोखण्यासाठी व्यावसायिक संरचनेमध्ये शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगांना चालना देण्याची नितांत गरज आहे. ग्रामीण भागाची समृद्धी व पुनर्निर्माण शेती आधारित प्रक्रिया उद्योगांच्या माध्यमातूनच शक्य आहे. जगातील अनेक देशांनी ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी शेती प्रक्रिया उद्योगांना प्राधान्य दिल्याची उदाहरणे आहेत. देशाची वाढत जाणारी लोकसंख्या विकास प्रक्रियेत सामावून घेण्यासाठी ग्रामोद्योगांवर अधिक भर देण्याची गरज आहे. या विपरीत परिस्थितीत बदल घडवून आणण्यासाठी शेती व्यवसायाला पूरक असणारे व खेड्यांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनविणाऱ्या शेती प्रक्रिया उद्योगांना गावागावात उभे करण्याची आवश्यकता आहे. त्यामुळे गावातच रोजगाराच्या संधी निर्माण होवून शेतकऱ्यांना व वेगवेगळ्या युवकांना आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध व स्वंपूर्ण करता येईल.

संदर्भ:

१. प्रा. चंद्रकांत अकोलकर, कृषीशास्त्र मुलतत्वे भाग १, निगली प्रकाशन पुणे, २०११.
२. शेतमाल प्रक्रिया उद्योग: काळाची गरज – Blog marathi.destatalk.com, 4 Sept. 2015.
३. ग्रामीण व कृषी उद्योग व्यवस्थापन, दैनिक लोकसत्ता, करिअर वृत्तान्त, २ नोव्हेंबर २०१५.
४. कृषीवार्ता, मेक इन इंडियात कृषी प्रक्रिया उद्योग, दैनिक लोकसत्ता, २९ जानेवारी २०१६.
५. योजना, कृषी विशेषांक, जानेवारी २०११.
६. अर्थनंवाद, एप्रिल-जून २०१५.
७. उद्योजक, मार्च २०१४.
८. Agriculture in India-Wikipedia

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Oct. to Dec. 2018

विद्यावाती®

International Multilingual Refereed Research Journal

Editor

Dr. Yogita Apoorva Hiray
Dr. Kiran Namdeo Pingale

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Oct. To Dec. 2018

Editor

Dr. Yogita Apoorva Hiray
Dr. Kiran Namdeo Pingale

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशास्त्रीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Chief Editor Dr. Gholap Babu G.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

- 54) मराठी विषयाचे अध्यापन, अध्ययन व मूल्यमापनातील नाविन्यता
डॉ. संजय शिंदे, राजगुरुनगर ||218
- 55) भूमिजा खण्डकाव्य में प्रगतिशीलता
डॉ. योगिता अपूर्व हिरे, नासिक ||223
- 56) "हिंदी भाषा के अध्ययन, अध्यापन एवं मूल्यमापन में नवीनता"
प्रा. गांगुर्डे समाधान जयवंत, जि. नासिक ||225
- 57) 'अज्ञेय के काव्य की अनुभूतिगत प्रवृत्तियाँ'
प्रा. डॉ. श्रीमती पूनम बोरसे, जिला-नासिक ||228
- 58) हिंदी भाषा में नविनतम प्रयोग (पाठ्यक्रम, रेलवे, विज्ञान एवं तेल क्षेत्र के विशेष...
प्रा. हर्षल गोरख बच्छाव, जिला नासिक ||233
- 59) EFFECTIVE IMPLEMENTATION OF AECC THROUGH A COMMUNICATIVE A...
Pradnya Vasudev Sawant, Sangli, Maharashtra ||237
- 60) Theory of Cognitive Development: New way of the epistemology
Prof. Rizwan Khan, Nampur College ||242
- 61) AN INNOVATIVE GEOGRAPHICAL STUDY OF TOURISM POTENTIAL IN MALE...
Rakesh V. Patil, Dist. Nashik ||245
- 62) A PARADIGM OF POWER RELATIONS IN SHYAM SELVADURAI'S FUNNY BOY
MR. GAJANAN S. TAYDE, PUNE ||249
- 63) Densities, Viscosities, Excess Molar Volumes and Deviation Viscosity of ...
Janardan M. Shewale, Nashik (MS) India ||255
- 64) IMPACT OF INNOVATIVE TEACHING, LEARNING AND EVALUATION METHODS ...
Dr. Donglikar Chetana Vishwanathrao, Dist - Beed ||260
- 65) The Principles of Social Media Censorship
Vivek V. Jawale, Nashik ||264

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Beed (Maharashtra) 431122

WhatsApp

07588057695, 09850203295

भाषा के छात्रों को साहित्य का अध्ययन करते समय अनेक नये-नये शब्दों का सामना करना पड़ता है, कई बार छात्रों को शब्दकोशों का सहारा लेना पड़ता है। आज के इन साधनों के कारण छात्रों को अनेक भाषा के शब्दकोश ऑनलाईन उपलब्ध है। हिंदी से लेकर सभी प्रकार के कोश आज ऑनलाईन और ऑफलाईन रूप में उपलब्ध है। यह शब्दकोश आजकल मोबाईल में भी प्राप्त होते हैं। बाजार में कई प्रकार फॉन्ट उपलब्ध है, परंतु इन नये साधनों के कारण हिंदी का कोई भी टाईप किया हुआ लेखन किसी भी फॉन्ट में कन्वर्ट कर सकते हैं। हिंदी भाषा के अनुवाद के क्षेत्र में इन साधनों में अपनी उपयोगिता सिद्ध की है। आधुनिक इन सभी बातों में तथा कम्प्यूटर के प्रोग्रामों में भी हिंदी भाषा जुड़ी है यह महत्वपूर्ण बात है।

निष्कर्षतः हिंदी भाषा इस युग की सशक्त भाषा है। हिंदी भाषा के साथ-साथ सभी भाषाओं के बारे में आधुनिक तंत्रज्ञान के युग ने कई प्रश्नचिह्न लगा दिये हैं। इन प्रश्नचिह्नों पर हमें सोचना होगा। इस भाषा को समयानुरूप परिवर्तित करना तथा तंत्रज्ञान के नये-नये साधनों के अनुरूप ढालने में मदद करना हमारा कर्तव्य है। हमें अपनी भाषा के बारे में सोचते समय ध्यान में रखना होगा आज तक औपचारिक साधन व्यक्ति के सामने नियंत्रित वातावरण प्रस्तुत करते थे, मगर अनौपचारिक साधन व्यक्ति के सामने अनियंत्रित वातावरण प्रस्तुत करते हैं। अतः निश्चित रूप से हिंदी भाषा विकास, अध्ययन, अध्यापन एवं मूल्यापेक्षा में यह नवीनता सहयोगी सिद्ध होगी।

संदर्भ ग्रंथ

1. संचार माध्यम और हिंदी—संपा.डॉ.वीणा मनचंदा
2. मीडिया—साहित्य एवं सामाजिक परिप्रेक्ष्य में—डॉ.विजय महादेव गाडे
3. प्रयोजन मूलक हिंदी—विविधा परिदृश्य—डॉ. रमेश चंद्र त्रिपाठी, डॉ. पवन अग्रवाल।
4. भारत में शिक्षा का विकास—डॉ. ज्ञान प्रकाश।
5. हिंदी—अंग्रेजी शब्दकोष।

‘अज्ञेय के काव्य की अनुभूतिगत प्रवृत्तियाँ’

प्रा. डॉ. श्रीमती पूनम बोस्ले

अध्यक्ष—हिंदी विभाग,

कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, काठल,
तहसील—च्यंबकेश्वर, जिला—नासिक

*****

अज्ञेय जी के काव्य की अनुभूतिगत प्रवृत्तियाँ

रचनाकार जीवन और जगत् से ज्ञान की अनुभूति को ही काव्य में अभिव्यक्त करता है। अनुभूति के स्तर पर देखा जाए तो कविता अज्ञेय की पर्याप्त समृद्ध कवि है। छायावाद युग में कविता का विषय—वस्तु सीमित हो गयी थी, लेकिन छायावादी काल में अज्ञेय जी ने अनेकानेक विषयों पर कविता लिखकर कविता की और विषय—वस्तु का क्षेत्र—विस्तार किया। दरअसल, वे व्यापक और विविधता पूर्ण जीवनानुभव के कवि हैं। वास्तव में उनका अज्ञेय काव्य छायावादी चेतना के सूत्र लेकर लिखा गया है किंतु वे सूत्र नये इसलिए लगते हैं कि उनका स्वतंत्र और अलग है। कवि की विद्वेही भावना ने उसे छायावाद से जोड़कर भी बिलकुल अलग रखा है। उनके मध्यवर्ती काव्य में उनका अहं समावेशित होकर मानवास्था की शक्तियों से जुड़ गया है। उनके परिष्कार, अन्वेषण तथा समसामयिक परिवेश के ज्ञान नवीन और आधुनिक चेतना विकसति हुई है। उनके परवर्ती काव्य में आकर वे सत्यान्वेषण करते—काले एक ऐसे बिंदु पर आ गए हैं, जहाँ आत्मविकास हो गया है। उनके समग्र काव्य में प्रेम, सौंदर्य, प्रकृति—आकाश, क्रांति, शोभ, उदासी, विरक्ति एवं रहस्य आदि अज्ञेय भावों की व्यंजना की है। अर्थात् उनके समुचे काव्य में जो अनुभूतिगत प्रवृत्तियाँ उभरी हैं, यहाँ उनके उनका विविधचन पुस्तुत किया जाता है—

१. वैयक्तिकता और सामाजिकता :

अज्ञेय की व्यष्टि के समर्थन रहे हैं और इसी की अनाकुल उन्मुक्ति चाहते हैं। उन्होंने अपने युग की व्यष्टि के माध्यम से अभिव्यक्ति दी है। व्यक्ति के अंतःसंघर्षों, क्षणों की अनुभूतियों और सूक्ष्म से सूक्ष्म, छोटी से छोटी और मन की विभिन्न स्थितियों को लेकर प्रभावशाली कविताएँ लिखी हैं। विचारों के क्षेत्र में भी उनका काव्य प्रारंभ से ही व्यक्तिवाद का उन्नायक रहा है।

अज्ञेय जी की कविताओं में सबसे अधिक एक व्यक्तिनिष्ठा कवि का रूप दिखाई देती है। विशेषतः उनके आरंभिक काव्य में यह व्यक्तिवादिता का स्वर अधिक गहरा है। उनकी मान्यता है कि समाज व्यक्ति को अनुशासन में बाँधकर उसकी स्वतंत्र सत्ता को आहत करने की चेष्टा करता है, जो अनुचित है। उनकी इस मान्यता का प्रभाव उनकी कतिपय रचनाओं पर पड़ा है। इस दृष्टि से अज्ञेय जी के समूचे काव्य का मूल्यांकन करें तो यह स्पष्ट होता है कि पहले उन्होंने अनेक ऐसी कविताएँ लिखी हैं, जिनमें उनकी व्यक्तिवादिता, अहंनिष्ठता एवं व्यक्ति-भावना की अभिव्यक्ति हुई है। 'भग्नदूत' काव्य संग्रह की 'दिवाकर के प्रति', 'दीप', 'उद्धत विद्रोही' आदि कविताओं में इस प्रवृत्ति के दर्शन होते हैं। एक उदाहरण प्रस्तुत है—

“मैं आस्था हूँ/लो मैं निरंतर उठते रहने की शक्ति हूँ/
मैं व्यथा हूँ/ तो मैं मुक्ति का एवाम हूँ/ मैं गाथा हूँ/
तो मैं मानव का अलिखित इतिहास हूँ/” (भग्नदूत)

'नदी के द्वीप' कविता में भी व्यक्ति की आंतरिक चेतना तथा अस्मिता परिभाषित करते हुए वे लिखते हैं। यथा—

“किंतु हम है द्वीप/हम धारा नहीं है/स्थिर समर्पण है
हमारा/

हम सदा से द्वीप है खोतखिनी के / किंतु हम बनते
नहीं है/

क्योंकि बहना रेत होना है /” (हरी घास पर क्षण भर)

कविवर अज्ञेय जी अपने सामाजिक बोध और दायित्व के प्रति भी काफी सजग हैं। यह आरंभिक व्यक्तिवादिता ही उनके काव्य में आगे चलकर व्यापक

सामाजिकता में परिणत हो जाती है। उनकी सामाजिक, सांस्कृतिक तथा देशभक्ति परक रचनाएँ इसके अंतर्गत आती हैं।

२. आस्था एवं जिजीविषा की भावना :

आस्था से तात्पर्य जीवन के प्रति होनेवाले विश्वास और आस्था से है। यह आस्था मानव की जिजीविषा में और अधिक निखर उठती है। अज्ञेय जी का काव्य मानवास्था और जिजीविषा का काव्य है। जीवित रहने की इच्छा अज्ञेय के काव्य में तीव्रता के साथ व्यक्त हुई है। आज का मानव एक ऐसे चक्रवात में फँसा हुआ है और उनका जीवन अगणित समस्याओं से घिरा है। उसे जीवन की अनेक उलझनों ने अत्यंत जटिल जाल में फँस दिया है और वह जीवित रहने के लिए तड़प रहा है। लेकिन उसकी आस्था बरकरार है। कवि अज्ञेय जी यथार्थ जीवन की विकृतियों, विसंगतियों, मूल्यों की टकराहट और जीवनव्यापी कटुता, भयावहता का अनुभव करते हैं। परंतु यह भी सोचते हैं कि यही काफी नहीं है। मानव को इससे भी आगे जाने की जरूरत है। जिंदगी की शुरुआत उसे नए सिरे से करनी पड़ेगी, जिसमें मानव होगा और उसके भीतर की प्रबल आस्था होगी। अज्ञेय जी निरंतर इसी आस्था की खोज में लगे रहे। उनके शब्दों में—

“मैंने कहा/अभी न हारो अच्छी आत्मा मैं हूँ/
तुम हो,और अभी मेरी आस्था है/” (सदानिरा:भाग-१
पृ.२४०)

कवि की यह आस्था 'हरी घास पर क्षण भर' तथा 'बावरा अहेरी' की अनेक कविताओं में व्यक्त हुई है। यथा—

“लो मुझी भर रेत उठाओ/उसे अंगुलियों में से यों ही
बह जानेदो/ इस यों ही में है/ सब जिज्ञासाओं के
उत्तर/

फिर भी जीवन का कौतुहल है अदम्य/ जीवन की
आशा नहीं छोड़ सकती अन्वेषण/”

(बावरा अहेरी: पृ.२६)

इन उदाहरणों से स्पष्ट होता है कि, कवि आस्थामूलक दिशा की ओर अग्रसर हो रहे हैं। इसी प्रकार 'इंद्रधनु रेंदे हुए ये', 'आँगन के पार ब्यार', और 'कितनी नावों में कितनी बार' संग्रहों की अनेक कविताओं

में कवि की यही आस्था और जिजीविषा अभिव्यक्त हुई है।

३. सत्यान्वेषण और आत्मान्वेषण :

अज्ञेय जी के काव्य की एक अन्य प्रवृत्ति सत्यान्वेषण और आत्मान्वेषण की है। यह सत्यान्वेषण जीवन सत्य पाने की लालसा है और आत्मान्वेषण की भूमिका पर स्थिर है। इसीलिए उनमें हमेशा कुल नया करने की जिज्ञासा अनवरत उन्हें व्याकुल करती है। उनके विचार में कविता सत्यान्वेषण का साधन है। और उस साधन के द्वारा कवि आत्म-सत्य की खोज करता है। अज्ञेय जीकी यह भी अवधारणा है, कि कवि आत्मान्वेषी होता है और वह अपनी अंतरात्मा में प्रवेश करके जो कुल अनुभूतियों से प्राप्त करता है उसे ही कविता के माध्यम से अभिव्यक्त करता है। आत्मान्वेषण और आत्म-परिष्कार की यह जिज्ञासा उन्हें विराट की खोज में आगे बढ़ाती है।

अज्ञेय का समग्र काव्य सत्यान्वेषण का काव्य है। उसमें आरंभ से ही सत्य की अन्वेषणी प्रक्रिया दिखाई पड़ती है। वे अर्थ पाने के लिए बेचैन रहे हैं और यही बेचैनी उन्हें आत्मान्वेषण से जोड़ती है। अर्थान्वेषण या सत्यान्वेषण की यह भावना अज्ञेय जी की इन पंक्तियों में इस प्रकार अभिव्यक्त हुई है—
“अर्थ दो, अर्थ दो/ मत हमें रूपाकार इतने व्यर्थ दो/
हम समझते हैं इशारा जिंदगी का/ हमें पार उतार दो
रूप मत बस सार दो/” (अग्नी ओ कुरुणा प्रभामय)

कवि अज्ञेय द्वारा किया गया यह सत्यान्वेषण जीवन-सत्य पाने की लालसा है और आत्मान्वेषण की भूमिका पर स्थिर है। उन्होंने जिस सत्य का अन्वेषण किया है वह आस्था विरहित नहीं है। अतः उसे जीवन निरपेक्ष भी नहीं माना जा सकता है। आत्मान्वेषण करते-करते जब वे सत्य के अन्वेषण के लिए तत्पर हुए तो उन्होंने कितने ही सत्यों और अर्धसत्यों को देखा। ‘आँगन के पार द्वार’ में वे कहते हैं कि, कोई भी सत्य अंतिम नहीं है और कोई भी उपलब्धि आखिरी नहीं है। सब निरंतर अन्वेषण के आयाम है। अर्थात् सत्यान्वेषण कभी न खत्म होनेवाली प्रक्रिया है। इसी अनवरत अन्वेषण के कारण की ओर संकेत करते हुए कवि लिखते हैं—

“आँगन के पार द्वार/ द्वार के आगे आँगन और फिर द्वार” (आँगन के पार द्वार)

कवि अज्ञेय ने अनेक कविताओं में सत्यान्वेषण की प्रक्रिया स्पष्ट की है।

कहने का तात्पर्य यह है कि, आत्मान्वेषण, सत्यान्वेषण या मुक्ति प्राप्ति की लालसा की प्रवृत्ति अज्ञेय जी के काव्य का महत्वपूर्ण संदर्भ है।

४. सौंदर्यानुभूति तथा प्रकृति-चित्रण:

सौंदर्य-बोध तथा प्रकृति-चित्रण अज्ञेय की कविता की उल्लेखनीय प्रवृत्ति है। उनकी सौंदर्यानुभूति सूक्ष्म और कलात्मक है। प्रेम पुरित भावों की अभिव्यक्ति में कवि का सौंदर्य बोध भी स्पष्ट होता गया है। प्रकृति-चित्रण में भी उनके सौंदर्य-बोध को देखा जा सकता है। कतिपय कविताओं में उन्होंने नारी-सौंदर्य की भी छवियाँ प्रस्तुत की हैं। कवि परंपरावादी नहीं, बल्कि नवीनता का पुजारी है। उन्हें पुरातन उपमान मैले दिखाई देते हैं। पुराने प्रतीक निर्जीव जान पड़ते हैं। इसीलिए वे अपनी प्रेयसी के रूप सौंदर्य की झाँकी ऑकेत करते समय नये उपमान जुटाते हैं। यथा—
“अगर मैं कहूँ/ बिछली घास हो तुम/ लहलहाती हवा में कलगी बाजरे की/ या शरद के भोर की नीहार—न्हाई कूँ/” (सदानीर—प्रथम भाग:पृ.२४०)

कवि को नए उपमान और प्रतीक बेहद प्रिय हैं, अतः वे ‘नख-शिख’ कविता में सौंदर्यांकन के लिए पारंपरिक उपमानों को भी नए संदर्भ प्रदान किए हैं। इससे उनका रूपांकन नवीन और ताजा प्रतीत होता है। उनकी प्रियतमा की आँखों और ओठों का सौंदर्य कवि के शब्दों में प्रस्तुत है—

“तुम्हारे नैन पहले भोर की दो ओस बुँदे हैं/ अछूती, ज्योतिमय, भीतर द्रवित/

तुम्हारे ओठ/ पर उस वहकते दाढ़िम/पुहप को मूक तकता रह सकूँ मैं/” (बावरा अहेरी:पृ.३५)

अज्ञेय जी का सौंदर्य-बोध उच्चस्तर का है। उन्होंने हिंदी काव्य में सौंदर्य-बोध के नये-नये आयाम खोले हैं।

अज्ञेय जी की सौंदर्यानुभूति का एक पक्ष प्रकृति के अंचल से सीधा जुड़ा हुआ है। कवि स्वभावतः प्रकृति के प्रेमी है। इसी से छायावादी

कलाबोध और सौंदर्य—बोध दोनों से प्रेरणा लेकर उन्होंने प्रकृति के सूक्ष्म, सुंदर और आकर्षक चित्र प्रस्तुत किए हैं। उनके प्रत्येक कविता संग्रह में प्रकृति के आकर्षक विंध्य अनुभूतियों से सजे दिखाई देते हैं। कवि को प्रकृति के अंतर्गत एक चेतना का आभास मिला है, जिसे फलस्वरूप उन्हें कभी तो सागर मतियाता जान पड़ता है, पवन तरंग की पंखयुक्त वीणा पर उमंग से गाती हुई जान पड़ती है, तथा सागर का किनारा झुमता हुआ जान पड़ता है। अपनी अधिकांश कविताओं में कवि ने प्रकृति, सुंदरी के प्रति अगाध प्रेम एवं अनन्य आस्था प्रकट करते हुए उसके विभिन्न रूपों की झाँकियों अंकित की हैं। उनके काव्य में हरी घास, सागर तट, नदी तट, रेत, चिड़िया, कली, पपीता, ललाती सौंझ, चदरीली चाँदनी, काजलपुतीरात, पूनो, इंद्रधनुष, छाया, लहर, झील, बदली, पगडंडी, क्वार की बयार, मेघ, चैत का दिन, शेफाली इत्यादि के चित्र अपनी समृद्धि सुंदरता के साथ प्राप्त होते हैं।

५. प्रणयानुभूति:

प्रणय या प्रेम मानव मन की कोमलतम अनुभूति है। अर्थात् प्रेम एक गगात्मक अनुभूति है। अपने से इतर के प्रति अनुभूत होने वाला लगाव, अनुराग, अनुरक्ति, स्नेह, प्रीति, सौहार्द प्रियता की भावना को प्रेम के अंतर्गत सामाहित किया जाता है। अज्ञेय जी के काव्य में प्रेम की इसभीनी गंध भी मिलती है। लेकिन उन्होंने प्रेम की अभिव्यक्ति गहराई से और मनोवैज्ञानिक धरातल पर की है। उनके प्रणय काव्य में प्रणयानुभूति की सशक्त अभिव्यक्ति नर-नारी की संघर्ष चेतना परिलक्षित होती है, किंतु ज्यों-ज्यों उनकी प्रेमानुभूति विकसित होती गयी है, त्यों-त्यों उनका प्रणय-काव्य उदात्त और प्रखर होता गया है।

अज्ञेय जी का प्रणय-काव्य उन्हें रोमांटिक कवियों की श्रेणी में प्रतिष्ठित कर देता है। उनके काव्य में प्रणय भावनाओं की गहरी और सशक्त अभिव्यक्ति हुई है। कवि की प्रारंभिक प्रेम कविताएँ असीम प्रणय की तर्पणा जाहिर करती हैं। उसमें प्रणय का भावुक और किशोरोचित वर्णन मिलता है। उनके प्रथम काव्य संकलन 'भग्नदूत' में छायावादी

प्रणय-भावना ही केंद्रीय भाव है, जिसमें कवि ने अपनी किशोर अवस्था कालीन रोमांटिक अनुभूतियों को मुखरित किया है। 'दृष्टिपथ से जाते हो तुम', 'तेरा प्रस्थान', 'पुछ लूँ मैं नाम तेरा', 'असीम प्रणय की तर्पणा', 'कहो कैसे मन को समझा लूँ' आदि कविताएँ प्रणय भाव व्यंज्य हैं। कुछ काव्य पंक्तियाँ दृष्टव्य हैं—
“क्या है प्रेम/ घनीभूता इच्छाओं की ज्वाला है/
तू जाने किस-किस जीवन के विच्छेदों की पीड़ा/”
(भग्नदूत)

इसी प्रकार मैं तुम्हारे ध्यान में हूँ इस गीत में प्रिय से साक्षात्कार का वर्णन किया है—
“प्रिय मैं तुम्हारे ध्यान में हूँ/ वह गया जग मुग्ध सरि
सा मैं तुम्हारे ध्यान में हूँ/
प्रिय मैं तुम्हारे ध्यान में हूँ/”
(भग्नदूत)

इस प्रकार अज्ञेय की प्रणय भावना में सहजता, निरलक्ष्यता, समर्पण, मुक्ति और अनासक्ति का भाव विद्यमान है। उनका प्रेम न तो आरोपित है, न कश्चित और न वासना के कर्दम में फँसा हुआ है। उसमें शरीर की स्वीकृति है, रूपाकर्षण है। वस्तुतः अज्ञेय की दृष्टि में प्रेम निःशेष भाव से दे देना और सहजता के साथ सब कुछ देकर प्रिय को मुक्त छोड़कर स्वयं निःसंग हो जाना है।

६. वेदनानुभूति:

कविवर अज्ञेय जी का काव्य प्रणय, वेदना, सौंदर्य और मानवास्था का काव्य है। वे प्रणय के धरातल से वेदना की ओर आए हैं। कवि की यह अवधारणा है कि वेदना तथा पीड़ा में बड़ी शक्ति होती है। वह व्यक्ति के व्यक्तित्व को परिष्कारित और शक्ति संपन्न बनाती है। वेदना और उसकी स्वीकृति से संबंधित अज्ञेय जी ने अनेक कविताएँ लिखी हैं। उनकी दुःखवाय से प्रेरित कविताओं में वेदना की एक ऐसी अन्विष्टि मिलती है जो मन को द्रवित कर देती है। अज्ञेय जी ने अपनी एक कविता में 'अहं' को पिता और 'वेदना' को माता कहा है। वेदना के संबंध में कवि की जो धारणा है वह निम्नांकित काव्य पंक्तियों में द्रष्टव्य है।

“दुःख सबको मोजता है/ और..../ चाहे स्वयं सबको

मुक्ति देना/वह न जाने/किंतु जिनको मोजता है/
उन्हें यह सीख देता है कि सबको मुक्त रखे/”
(हरी घास पर क्षण क्षण)

दरअसल, अज्ञेय जी को दुःख की पावन शक्ति में अटुट आस्था है, तभी तो वे दुःख से ही व्यक्तित्व के विकास और मन के परिष्कार की बात करते हैं। जो दुःख व्यक्तित्व को मोजता हो, उसे एक रूप और व्यवस्था प्रदान करता हो, उसके संबंध के कवि की यह कामना है—

“जीवन देना ऐसा जो सहा न जाए/ इतना दर्द कि कहा न जाए/

जो भी देना, इतना भर-भर एक अहं में वह न समाए/

एक जिंदगी एक का घेरा जिनको बाँध न पाए/”

(अगी ओ करुणा प्रभामय, पृ. १३७)

यदि ध्यान से देखा जाए तो स्पष्ट होता है कि दर्द का अवमूल्यन नहीं, संशोधन करके एक मूल्य के रूप में स्वीकार करना ही अज्ञेय जी की काव्य-यात्रा का अनुपेक्षणीय संदर्भ है।

७. क्षणानुभूति :

अज्ञेय जी के काव्य की प्रवृत्तियों के विवेचन में ‘क्षणवाद’ को भी नजर अंदाज नहीं किया जा सकता। व्यक्तिवादी तथा अहंवादी होने के कारण ही उनके काव्य में क्षण की अनुभूति को भी स्थान मिला है।

क्षणवाद में विश्वास के अंतर्गत अज्ञेय जी की यह धारणा है कि, जो क्षण हम जी रहे हैं, वही अपना है। कवि जीवन के प्रत्येक क्षण को अमोघ मानते हैं, अज्ञेय समझते हैं और स्वतंत्र एवं स्वच्छंद बताते हैं। क्षणानुभूति को महत्वपूर्ण मानते हुए लिखते हैं—

“क्षण अमोघ है/ इतना मैंने/ पहले भी पहचाना है/
इसलिए सौझ को नश्वरता से नहीं बाँधता/” (इंद्रधनु रौंदे हुए ये)

कवि ने क्षण के महत्व को पहचानने, पूरी तरह जीने, पीने और पीकर आत्मसात करने की बात कही है। हातव्य है कि अज्ञेय जी का क्षणवाद क्षणिकता का आग्रह नहीं है। उसे शाश्वत बोध का

बविराधी मानना ही उचित है। अज्ञेय जी का क्षण को पकड़ने का आग्रह उनकी व्यक्तिवादी दृष्टि का प्रभाव ही है, वह अस्तित्ववाद का भी संस्पर्श लिए हुए है। उन्होंने क्षण का महत्व इस तरह अंकित किया है—

“हमें किसी कल्पित अजरता का मोह नहीं/ आज के विविक्त अद्वितीय इस क्षण को/ पूरा जम जी लें, पी लें, आत्मसात कर लें/”

(इंद्रधनु रौंदे हुए ये)

८. परिवेश के प्रति जागरूकता:

कवि अज्ञेय जी के काव्य की अन्य एक उल्लेखनीय प्रवृत्ति यह है, कि कवि अपने युग जीवन तथा परिवेश के प्रति जागरूक है। उन्होंने समसामयिक यथार्थ को पहचाना है, दैनिक जीवन के प्रसंगों पर दृष्टिपात किया है और आधुनिक बोध के सहारे वे लोक-जीवन से प्रतिबद्ध हैं। लोक संपृक्ति की यह भावना अज्ञेय जी के काव्य में अनेक स्तरों पर उद्घाटित हुई है। राष्ट्रीय भावनाओं के साथ जीवन के कटु-तिक्त प्रसंगों तथा राजनीतिक-सांस्कृतिक जीवन में जमा होने वाले कूड़े-करकट और कृत्रिम, यांत्रिक जिंदगी पर कवि ने करारा व्यंग्य किया है। समसामयिकता और आधुनिकता की तुलना में अज्ञेय जी मानवता के प्रति अधिक जागरूक रहे हैं।

कवि अज्ञेय जी ने अपने परिवेश के यथार्थ को शब्दबद्ध करने का प्रामाणिक प्रयास किया है। वर्तमान युग की यांत्रिकता से दुःखी होकर कवि उसके प्रति विद्रोह की भावना रखते हैं। मनुष्य के मशीन हो जाने और मशीनों का कार्य करते रहने से शोषितों की स्थिति का यथार्थ वर्णन कवि करते हैं—

“यंत्र हमें दलते हैं/ और हम अपने को छलते ह/
थोड़ा और खर लो/ थोड़ा और पिस लो/ यंत्र का उद्देश्य तो वस शीघ्र अवकाश, और अवकाश/
एक मात्र अवकाश है/”

(सदानीरा—प्रथम भाग, पृ. २५६)

अज्ञेय जी कविताओं में चित्रित परिवेश राजनीति और उससे संबंधित अनेक समस्याओं को भी रूपायित करता है। कवि की राय में आजादी एक गंगा शब्द है, जिससे कुछ भी हाथ नहीं लगा। न तो आदमी, आदमी के पहचानने लायक

हुआ और न वह पूरी तरह इन्सान ही बन पाया। हुआ तो केवल यही कि, मिली तो सिर्फ आजादी। कवि के शब्दों में—

“आजादी के बीस बरस से/ बीस बरस की आजादी से/

तुम्हें कुछ नहीं मिला/ मिली सिर्फ आजादी/”

(क्योंकि मैं उसे जानता हूँ पृ.१३)

दरअसल, इन पंक्तियों को ध्यान से देखें तो कवि ने राजनीतिक, सामाजिक तथा आर्थिक स्थिति और आम आदमी के मोहभंग को रूपायित किया है। इस प्रकार स्वातंत्र्योत्तर भारत के परिवेश के प्रति कवि की जागरूक दृष्टि मिलती है।

कुल मिलाकर कविवर अज्ञेय जी की काव्यानुभूति का अनुशीलन करने पर यह स्पष्ट होता है कि, कवि के बहुआयामी व्यक्तित्व की भांति उनका काव्य भी बहुआयामी है। वैयक्तिकता और सामाजिकता, प्रणयानुभूति और सौंदर्यानुभूति से लेकर युगीन परिवेश के प्रति जागरूकता तक विविध आयामों का बोध उनकी अनुभूति ने कराया है। समग्र विवेचन का निष्कर्ष यह कि अज्ञेय जी की काव्यानुभूति बहुआयामी, वैविध्यपूर्ण तथा इन्द्रधनुषी है। छायावादोत्तर काव्यधारा अर्थात् प्रयोगवादी और नई कविता के अधिष्ठाता के रूप में अज्ञेय जी सदैव स्मरणीय रहेंगे।

सहाय्यक ग्रंथ :

१. अज्ञेय की कविता—एक मूल्यांकन—डॉ. चंद्रकांत बांदिवडेकर,

२. अज्ञेय की काव्य चेतना के आयाम—डॉ. नवीनचंद्र लोहनी

३. अज्ञेय साहित्य—प्रयोग और मूल्यांकन—डॉ. केदार शर्मा

४. नया हिंदी काव्य—डॉ.शिवकुमार मिश्र

५. नये प्रतिनिधि कवि—डॉ.हरचरण शर्मा

६. हिंदी के आधुनिक प्रतिनिधि कवि— डॉ. बदरिकाप्रसाद सकसेना

७. हिंदी साहित्य कोश: भाग-२ सं.डॉ.धीरेंद्र वर्मा

८. आलोचना(वैमासिक)सं.डॉ.नामवरसिंह,

अप्रैल, जून—२०११

हिंदी भाषा में नविनतम प्रयोग (पाठ्यक्रम, रेलवे, विज्ञान एवं तेल क्षेत्र के विशेष संदर्भ में)

प्रा. हर्षल गोरख बच्छाव,

सहाय्यक प्राध्यापक,

कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, येवला, तहसिल
येवला, जिला नासिक

*****

किसी भी भौगोलिक क्षेत्र के सर्व मनुष्य सर्वप्रकार के भेदभावों का परित्याग कर, स्वयं प्रेम और एकता के भाव—सूत्र में गुंफित होकर, एक विशिष्ट सामूहिक व्यक्तित्व की स्पष्ट कल्पना करें और फिर उसे ‘राष्ट्र’ के रूप में साकार करें, तभी एक जीवन्त, अखंडित व सच्चे राष्ट्र का निर्माण होता है। एक राष्ट्र की भौगोलिक सीमाओं में बहुसंख्य लोगों द्वारा बोली और समझी जाने वाली भाषा को ही व्यवहार के स्तर पर राष्ट्रभाषा कहा जाता है। हिंदी देश के उत्तरी, उत्तर-पश्चिमी और मध्यवर्ती प्रांतों में सर्वग्राह्य भाषा है। देश के और बहुत बड़े भू-भाग में इस भाषा को समझने वालों की संख्या पर्याप्त से अधिक है। यह सही है कि दक्षिण भारत के काफी हिस्सों और पूर्वी भारत में हिंदी बोलने-समझने वालों की संख्या अपेक्षाकृत कम है। अतः न केवल सिद्धान्त, बल्कि व्यवहार में भी हिंदी ही देश की राष्ट्रभाषा कहलाने की हकदार है।

निम्नांकित क्षेत्रों में हिंदी का प्रयोग —

१. प्रशिक्षण पाठ्यक्रमों में हिंदी का प्रयोग —

प्रशिक्षण पाठ्यक्रमों में हिंदी माध्यम का प्रयोग करने से हिंदी का प्रचार एवं प्रसार बढ़ेगा। परंतु यह भी इतना ही सच है कि प्रशिक्षण पाठ्यक्रमों में हिंदी माध्यम का प्रयोग करना बायें हाथ का खेल नहीं है। क्योंकि शरीर विज्ञान, रसायन विज्ञान, जीव विज्ञान, गृह विज्ञान, मनोविज्ञान, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र और

"The Higher Education is that which does not merely give us information but makes our life in harmony with all existence".

-Rabindranath Tagore.

Education is recognized as one of the life of the critical elements of the national development effort and higher education in particular is of vital importance for the nation. Indian higher education landscape is changing rapidly. Demographic bulge, expanding school education and rising aspirations has put considerable pressure for expansion of higher education due to the country's rapid economic growth, rising incomes outward orientation and growing optimism.

The role of higher education in promoting and facilitating the flow of knowledge and learning to society is universally recognized. Higher education institution through their contact with student volunteers, external organizations acts as valuable repositories of talent, creativity and enthusiasm. It helps in building trust and mutual understanding by engaging public with its activities.

Publisher & Owner

Archana Rajendra Ghodke

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126

(Maharashtra) Mob.09850203295

E-mail: vidyawarta@gmail.com

www.vidyawarta.com

ISSN-2319 9318

www.vidyawarta.com

Impact Factor – 3.452

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2018

SPECIAL ISSUE-XXXVII

Indian Literature and Society

भारतीय साहित्य और समाज

भारतीय साहित्य आणि समाज

Guest Editor :

Dr. D. F. Shirude

Principal

M.G.V's S.P.H. Arts, Science &
Commerce College, Nampur,
Tal. Baglan, Dist.-Nashik

Executive Editor :

Prof.C. R. Patil (English)

Prof.R. P. Thakare (Hindi)

Prof.Sunil Jadhav (Marathi)

Chief Editor :

Dr. Dhanraj Dhangar

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal List No. 40705 & 44117
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

51	'अन्या से अनन्या' में स्त्री-विमर्श	प्रा.अनिता कुंभार्डे, डॉ.अनिता नेरे	201
52	हिंदी के आँचिल उपन्यासों में अभिव्यक्त नारी चेतना	प्रा. योगिता उशिर	205
53	आज के जन जीवन में साहित्य और पत्रकारिता का महत्व	प्रा.सौ.सुरेखा भामरे	209
54	माचवी बोली के लोकसाहित्य, लोक जीवन की सांस्कृतिक पृष्ठभूमि	डॉ.शोभा ढाणकीकर	215
55	वीसवी शताब्दी के अंतिम दशक कि लेखिकाओं कि कहानियों में सामाजिक चेतना	प्रा. ममता पंजाबी	218
56	हिंदी पत्रकारिता और साहित्य: स्वरूप एवं विवेचन	डॉ.नवनाथ गाडेकर	222
57	'अग्निगर्भ' में भारतीय सामाजिक चित्र	डॉ.चेतनकुमार मोदी	225
58	जनसंचार माध्यमों में हिंदी का महत्व	डॉ.परमेश्वर काकडे	229
59	भारतीय साहित्य की अवधारणा: एक विचार	डॉ.जितेंद्रकुमार चौधरी	232
60	निर्मला पुतुल:अभिव्यक्ति का यथार्थ	प्रा.कृष्णदेव तिवारी	236
61	'रश्मिर्थी' में कर्ण चरित्रांकन	डॉ.पूनम बोरसे	241
62	कोरकू जनजाति की भाषा, संस्कृति और समाज का अध्ययन	प्रा.पन्नालाल धुर्वे	245
63	'विष्णुविराट के नवगीतों में ग्राम विमर्श'	प्रा.व्ही.जी.राठोड	249
64	'गोदान' के नारी-पात्रों में भारतीयता	डॉ.रुक्मणी पटेल	253
65	समकालीन हिंदी कहानी साहित्य में महानगर विमर्श (कमलेश्वर के कहानियों के संदर्भ में)	डॉ. संजय दवंगे	258
66	भारतीय साहित्य कि अवधारणा	डॉ. मनिष पटेल	261
67	भारतीय साहित्य और समाज	डॉ. मुकेश वसावा	264
मराठी विभाग			
68	साहित्यातील जात, लिंग, वर्ग, वर्णाच्या भेदभावाचे प्रतिबिंब	डॉ.नवनाथ गोरे	268
69	महाराष्ट्रीयन समाज आणि मराठी साहित्य	डॉ.राहुल पाटील	271
70	दलित साहित्यातील सामाजिकता	प्रा.ए.जी.नेरकर	278
71	साहित्याची सामाजिकता	डॉ.स्नेहल मराठे	281
72	भाषा, समाज आणि संस्कृति	प्रा.गणेश अहिरे	284
73	समन्वयशील दत्त संप्रदायाचे वाङ्मयीन योगदान	डॉ.रविंद्र बेम्बरे	287
74	लोकहितवादींच्या निबंधातील सामाजिकता	प्रा.योगेश शेळके	291
75	समकालीन फॅशन आणि उपयोजित मराठी साहित्य	प्रा.गजानन भामरे	294
76	भारतीय कविता आणि सामाजिक स्थित्यंतरे	प्रा. विद्या सुर्वे -बोरसे	297
77	भारतीय साहित्यातील दलित साहित्याचे स्वरूप	प्रा.एस.जी.कन्नोर	301

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Nashik

Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

'रश्मिरथी' में कर्ण का चरित्रांकन

प्रा. डॉ. पूनम बोरसे

अध्यक्षा, हिंदी विभाग,

कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, हरसूल

तहसिल- त्र्यंबकेश्वर, जिला-नासिक

महारथी कर्ण महाभारत का विशिष्ट एवं प्रभावशाली चरित्र है। महाभारत के अंतर्गत महर्षि व्यास ने आदिपर्व से लेकर स्वर्गारोहण पर्व तक के अनेक अध्यायों में कर्ण का चरित्रांकन किया है। कवि ने कर्ण का चरित्र जितना गुणग्राही के रूप में अंकित किया है, उतनी ही उनके चरित्र में कमजोरियाँ भी दिखायी हैं। अर्थात् महाभारतीय कर्ण का चरित्र गुण-दोषों से समन्वित है। महर्षि व्यास ने कर्ण चरित्र के सूक्ष्म से सूक्ष्म पहलुओं का अंकन किया है। कर्ण कौरव-पक्ष के प्रबल समर्थक एवं महारथी के रूप में विख्यात थे। उनकी दानशीलता तो बेमिसाल थी। महाभारतकार ने उनके जन्म से लेकर मृत्यु तक की घटनाओं का आद्यंत उल्लेख करते हुए उन्हें आदर्श मित्र, अद्वितीय दाता, शूर योद्धा, कूटनीतिज्ञ और आत्मप्रशंसक आदि रूपों में चित्रित करते हुए, उनके चरित्र के कतिपय दुर्बल पक्षों का भी उद्घाटन विविध प्रसंगों द्वारा किया है। दरअसल कर्ण के अनुपम गुण जहाँ एक ओर पाठकों को अपनी ओर आकर्षित करते हैं, वहाँ दूसरी ओर चरित्रगत दोष भी उन्हें विस्मित कर देते हैं। तात्पर्य, महाभारतीय कर्ण का चरित्र गुण-दोषों से युक्त होने के कारण दैवी कम, मानवीय अधिक लगता है।

कविवर रामधारी सिंह घटिनकरड द्वारा प्रणीत रश्मिरथी महाभारत के प्रमुख पात्र कर्ण के जीवन पर आधारित प्रबंध काव्य है। वास्तव में महाभारतकार ने कर्ण के पौरुष एवं शौर्य तथा उनके गुण और कर्म की उपेक्षा की थी। लेकिन दिनकर जी ने कर्ण-चरित्र के उज्ज्वल पक्षों को प्रकाश में लाकर उपेक्षित कर्ण को पुनः गौरव प्रदान किया है। रश्मिरथी काव्य का नामकरण भी कवि ने कर्ण को पुण्य प्रताप का केंद्र मानकर श्रद्धाभाव से किया है। रश्मिरथी रथ का स्वामी अर्थात् (पुण्य के रथ पर सवार) सूर्यपुत्र कर्ण अपनी जाति, वंश, गोत्र आदि की मर्यादा से पूज्य नहीं बने, किंतु अपनी धर्मनिष्ठा, दानशीलता, तितिक्षा, अटूट मैत्री-भावना एवं शौर्य आदि महान गुणों के कारण समाज में अपना स्वतंत्र स्थान बनाया था। स्पष्ट है कि, दिनकर जी ने कर्ण के इन्हीं श्रेष्ठ गुणों को दृष्टि में रखकर उन्हें नायक के रूप में प्रतिष्ठित किया है। वास्तव में कर्ण हजारों वर्षों से हमारे सामने उपेक्षित एवं कलंकित मानवता के मूक प्रतीक बनकर रहे थे। कर्ण को नायक बनाकर उन्हें दलितों एवं पीड़ितों के प्रतिनिधि के रूप में नवाजा है। आलोच्य काव्य की भूमिका में कवि का मंतव्य है- चर्ण-चरित्र के उद्धार की चिंता इस बात का प्रमाण है कि, हमारे समाज में मानवीय गुणों की पहचान बढ़नेवाली है। कुल एवं जाति का अहंकार विदा हो रहा है। कर्ण चरित्र का उद्धार एक तरह से नई मानवता की स्थापना का ही प्रयास है। रश्मिरथी के अध्ययन के पश्चात् कर्ण-चरित्र की कुछ विशेषताएँ हमारा ध्यान आकृष्ट करती हैं, जो इस प्रकार हैं -

शूर तथा पराक्रमी योद्धा -

महाबली कर्ण के पराक्रम और शौर्य का परिचय महाभारत के प्रायः प्रत्येक युद्ध-प्रसंग से हो जाता है। वे कौरव-पक्ष के वीरों में अर्जुन के समान महान धनुर्धर थे। कर्ण के शौर्य एवं वीरता का वर्णन महर्षि व्यास ने स्थान-स्थान पर किया है; परंतु उनका समुचा चरित्रांकन करते समय कर्ण पर अन्याय ही किया है। वास्तव में महाभारत में अनेक स्थलों पर कर्ण एक आदर्श योद्धा के रूप में अंकित है और उनकी वीरता एवं उदम्य उत्साह का चित्रण है। रश्मिरथी में

भी कर्ण की वीरता उत्कर्ष पर पहुँची है। इस काव्य में कर्ण वीरता और पुरुषार्थ के प्रतीक रूप में अंकित हैं। छश्मिरथीड के प्रथम एवं अंतिम दो सर्गों में कर्ण की वीरता एवं शौर्य-प्रदर्शन दिखाई देता है। प्रथमतः छंगभूमि-प्रसंग में शस्त्र-कौशल के समय कर्ण की दर्पोक्ति में उनके वीरत्व का परिचय हो जाता है। वे अपने पुरुषार्थ के बल पर अर्जुन को ललकारते हैं-

'हो छिपा जहाँ भी पार्थ सुने, अब हाथ समेटे लेता हूँ,

सबके समक्ष द्वैरथ रण की, मैं उसे चुनौती देता हूँ।' (रश्मिरथी पृ. १३१)

कर्ण के दर्शन युद्धवीर के रूप में भी होते हैं। भीष्म के रणांगन में उतरते ही वे अपने शौर्य-प्रदर्शन को उतावले हो उठते हैं। युद्ध-भूमि में तो वे शत्रु-सेना पर दावानल की तरह टूट पड़ते हैं। उनकी शूरता की अंतिम परीक्षा कुरुक्षेत्र युद्ध में होती है। सेनापति कर्ण युद्धरूपी सागर को मथकर विजयश्री पाना चाहते हैं। यथा-

'भुजा की था लेना चाहता हूँ, हिमालय को उठाना चाहता हूँ।

समर के सिंधु को मथकर शरों से, धरा हूँ चाहता श्री को करों से।' (रश्मिरथी-पृ. १४२)

इस प्रकार कर्ण के चरित्रांकन में वीरता का आदर्श उपस्थित कर कवि ने उनके चरित्र के साथ न्याय किया है।

अद्वितीय दानवीर -

महाभारत में कर्ण की दानशीलता की मुक्त कंठ से प्रशंसा की गई है और उन्हें अद्वितीय दाता के रूप में प्रस्तुत किया है। छश्मिरथीड में दिनकर जी ने कर्ण की दानवीरता के प्रसंगों को उठाकर कर्ण-चरित्र को सर्वोच्च शिखर पर पहुँचाया है। आलोच्य काव्य के चतुर्थ सर्ग में कर्ण को दान का अमोघ व्रतधारी के रूप में अंकित किया है। क्योंकि उनका दान शिवि, दधीचि, हरिश्चंद्र, ईसा मसीह, गाँधी तथा मंसूर की परंपरा का है। कवि ने महादानी कर्ण के ध्वज-कुण्डल दान प्रसंग को महाभारत के अनुसार ही चित्रित किया है। याचक बनकर आए हुए देवराज इंद्र को वे कहते हैं- 'पृथ्वी डोल सकती है, आकाश के तारे छिन्न-भिन्न हो सकते हैं, समर भूमि में वीरों का हृदय डोल सकता है, लेकिन कर्ण का वचन किसी भी अवस्था में भंग नहीं हो सकता। छ देवराज इंद्र कर्ण के सम्मुख जाकर दान मांगने के लिए हिचकिचाहट का अनुभव करते हैं। इंद्र के द्वारा कवच-कुण्डल मांगने पर कर्ण उनको सहर्ष दान देकर गौरव का अनुभव करते हैं। यथा-

'धन्य हमारा सुयश आपको खींच मही पर लाया,

स्वर्ग भीख मांगने आज सच ही मिट्टी पर आया।' (रश्मिरथी पृ. ६२)

दानी कर्ण की कीर्ति सुनकर कुंती भी अपने पुत्रों का जीवन-दान मांगने उनके पास आती है, तब अर्जुन को छोड़कर शेष चार पाण्डवों का अभयदान देकर कुंती को भी धन्य कराते हैं। भगवान कृष्ण ने भी कर्ण के दान और त्याग प्रशंसा करते हुए कहा था कि, कर्ण की दानशीलता की महिमा युगों-युगों तक शाश्वत रहेगी। इस प्रकार छश्मिरथीड में कर्ण की दानवीरता को पराकाष्ठा पर पहुँचाकर कवि ने उन्हें श्रेष्ठ दानियों की कोटि में रखा है।

आदर्श मित्र -

महाभारत में कर्ण की मित्रता के कई प्रसंग हैं। छआदिपर्व के छंगभूमि प्रसंग में छद्योग पर्व के अंतर्गत धृष्ण-कर्ण संवाद में धृकुंती-कर्ण संवाद में तथा धभीष्मपर्व में धभीष्म-कर्ण संवाद के समय कर्ण की मित्रता का परिचय मिलता है। छश्मिरथीड में दिनकर जी ने कर्ण की मित्रता का परंपरागत रूपसे अर्थात् महाभारतीय प्रसंगों के अनुकूल चित्रण किया है। दुर्योधन द्वारा जब उन्हें अंगदेश का राजा घोषित किया जाता है, तब वे कृतज्ञ होकर उस सम्मान का बदला अपना बलिदान देकर करना चाहते हैं। कर्ण की मित्रता का परिचय हमें धृष्ण-कर्ण संवाद में भी मिलता है। महाभारतीय युद्ध से पूर्व कृष्ण के लाख समझाने पर तथा नाना प्रकार के प्रलोभन देने पर भी वे मैत्री की

अवहेलना नहीं करते, बल्कि मित्र के प्रति अपनी निष्ठा व्यक्त करते हैं। भीष्म ने भी उन्हें भ्रमजाल में डालने का प्रयत्न किया, कुंती ने भी उन्हें पाण्डव-पक्ष में आने के लिए अपने मातृत्व और वात्सल्य से भरमाने की कोशिश की थी, परंतु कर्ण दुर्योधन का साथ किसी भी कीमत पर छोड़ना नहीं चाहते। वे कहते हैं -

'मित्रता बड़ा अनमोल रत्न, कब इसे तोल सकता है धन ?

धरती की तो है क्या बिसात ? आ जाए अगर वैकुंठ हाथ,

उनको भी न्योछावर कर दूँ, कुरुपति के चरणों धर दूँ।' (रश्मिरथी पृ. ४५)

गुरु-भक्त -

कर्ण की गुरु-भक्ति भी बेमिसाल है। महाभारत की तरह रश्मिरथीड में भी गुरु के प्रति कर्ण की अपार श्रद्धा और निष्ठा व्यक्त हुई है। कर्ण की गुरु-भक्ति का परिचय उस प्रसंग में मिलता है, जब वे ब्राह्मण वेश में परशुराम के पास अस्त्रविद्या ग्रहण करने गये थे। गुरु-आश्रम में एक दिन परशुराम कर्ण की जंघा पर सिर रख कर विश्राम कर रहे थे। गुरु की निद्रा भंग न हो इसलिए विषकीट के काटने पर खून की धारा बह निकलती है, पर वे सारा दर्द सह लेते हैं। उनके क्षत्रिय होने का भेद खुलने पर गुरु के कोप-भाजन बनते हैं और गुरु का शाप भी शिरोधार्य मान लेते हैं। शाप देने के बाद परशुराम उन्हें यह वरदान देते हैं-

'अच्छा लो वह भी कि विश्व में तुम महान कहलाओगे,

भारत का इतिहास कीर्ति से और धवल कर जाओगे।' (रश्मिरथी-२४)

इस प्रकार इस प्रसंग में कर्ण की ब्राह्मण-भक्ती और गुरु-भक्ति स्पष्ट हुई है।

जातिवाद के आलोचक -

'रश्मिरथी' में कर्ण को दलित वर्ग का प्रतिनिधि बनाकर प्रस्तुत किया है। आलोच्य काव्य में कर्ण केवल महाभारत के पात्र नहीं रह जाते, बल्कि दलितों के नेता बनकर उभरते हैं। कवि ने उनको उपेक्षित तथा पीड़ितों का प्रतिनिधि माना है। कवि का तर्क है कि, कर्ण को सर्वथा अपमान और अवहेलना मिलती रही है। जो आदर - सम्मान कुलीन होने के कारण अर्जुन को मिला, वही स्थान समान वीरता-संपन्न कर्ण को अस्पृश्य होने कारण नहीं मिल सका। दिनकर जी ने कर्ण के माध्यम से कलंकित उपेक्षित मानवता की मूकता को वाणी दी है। यथा-

'मैं उनका आदर्श कहीं जा व्यथा न खोल सकेंगे,

पूछेगा जग, किंतु पिता का नाम न बोल सकेंगे।' (रश्मिरथी पृ. ६७)

रश्मिरथीड के कर्ण जातिवाद के कट्टर आलोचक हैं। वे जाति-पांति के खिलाफ संघर्ष करते दिखाई देते हैं। उन्हें अपने जाति-गोत्र का नहीं, बल्कि पौरुष का अभिमान है। रंगभूमि प्रसंग में अस्त्र-कौशल के समय कृपाचार्य द्वारा कर्ण को जाति का परिचय देने को कहा जाता है, तब वे जाति पूछनेवालों को चुनौती भरा जवाब देते हैं-

'जाति जाति रटते, जिनकी पूँजी केवल पाषंड,

मैं क्या जानूँ जाति ? जाति है ये मेरे भुजदंड।' (रश्मिरथी पृ. ४)

इस प्रकार 'रश्मिरथी' में कवि ने कर्ण को दलितों के उद्धारक के रूप में प्रस्तुत किया है। कर्ण अपने पराक्रम तथा योग्यता के आधार पर जाति-पांति की कारा तोड़ना चाहते हैं, बशर्ते कि उन्हें क्रांति क्यों न करनी पड़े।

नारी के प्रति उदार :

'महाभारत' में कर्ण नारी के प्रति अनुदार है। 'द्यूत-सभा प्रसंग' में द्रौपदी के संबंध में उभय उदगार निकालते हैं। अपनी माता कुंती को भी कटु शब्दों द्वारा प्रताड़ित करते हैं। लेकिन रश्मिरथीड में कर्ण को कवि ने नारी के प्रति उदारचेता बताया है। इतना ही नहीं नारी के प्रति आदर और सम्मान की भावना रखते हैं। रश्मिरथीड के सप्तम सर्ग में

दुर्योधन द्वारा द्रौपदी का अपमान कर्ण के पश्चाताप का विषय बनाकर कवि ने कर्ण-चरित्र का उन्नयन किया है। अनुज-वधू को संरक्षण नहीं दिया और दुर्योधन के पाप-कर्मों का समर्थन किया, इसलिए कर्ण खेद प्रकट करते हैं। यथा -

'वधू जन को नहीं रक्षण दिया क्यों ?

समर्थन पाप का उस दिन किया क्यों ? ' (रश्मिरथी पृ. १७९)

उपर्युक्त विवेचन का निष्कर्ष यह है कि, महाराथी कर्ण का मिथकीय चरित्र परंपरा से भारतीय जन-मानस में रुढ़ हो चुका था, जिसका उपयोग दिनकर जी ने रश्मिरथी में किया है। कर्ण को प्रबंध काव्य का नायक बनाकर कवि ने उनके चरित्र के माध्यम से युगीन समस्याओं का अंकन किया है। कर्ण-चरित्र के दुर्बल पक्षों एवं कलंकित प्रसंगों को वर्जित कर कवि ने रश्मिरथी में कर्ण-चरित्र के उज्ज्वल पक्षों को उभारा है। इस काव्य में कर्ण जातिवाद का विरोधक, दलितों का नेता एवं प्रतिनिधि, अद्वितीय दाता, आदर्श मित्र, गुरु-भक्त, शूर योद्धा एवं नारी जाति के प्रति सदाशयता दिखानेवाले आदि रूपों में चित्रित है। मानवतावादी दृष्टि रखते हुए कवि ने कर्ण को आदर्श मानव सिद्ध करने का प्रयास किया है। तात्पर्य, आलोच्य प्रबंध काव्य में कवि ने कर्ण-चरित्र को आज के युग की दृष्टि से प्रासंगिक बनाकर विविध आयामों से सुसज्जित कर उसे युगीन चेतना का वाहक बनाया है। वाकई, नई मानवता की स्थापना का कवि का यह प्रयास सराहनीय है।

संदर्भ ग्रंथ -

- १) महाभारत परिचय - गीता प्रेस गोरखपुर
- २) रश्मिरथी - रामधारी सिंह दिनकर, सं.सं. १९५७ ई.
- ३) महाभारत का आधुनिक हिंदी प्रबंध काव्यों पर प्रभाव - डॉ. विनय
- ४) महाभारत की कथाओं पर आधारित हिंदी काव्य - डॉ. राघव प्रसाद पाण्डेय
- ५) स्वातंत्र्योत्तर हिंदी काव्य में महाभारत के पात्र - डॉ. जे. आर. बोरसे
- ६) दिनकर के काव्य - लालधर त्रिपाठी
- ७) दिनकर का रचना संसार - छोटेलाल दीक्षित

दिसंबर 2018 - जनवरी 2019

द्वैमासिक

द्वैमासिक
राष्ट्रवाणी

महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा, पुणे.

हिंदी पढ़ो, आगे बढ़ो और भारत जोड़ो.

अनुक्रमणिका

दिसंबर -2018 : जनवरी - 2019

1. अपनी ओर से - शिक्षण महर्षि चिपळूणकर - प्रा. सु. मो. शाह 2
2. सुनीता जैन के उपन्यासों में लोक संस्कृति - डॉ. इंद्रदेव सिंह 6
3. गुप्त जी के काव्य में नारी विषयक धारणा - डॉ. पूनम बोर्से 10
4. महादेवी वर्मा के रेखाचित्र - डॉ. विनायक कुरणे 15
5. कुमारी महिलाओं की दास्तान - 'कुमारिकाएँ' उपन्यास - डॉ. बेबी खिलारे 19
6. स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कविता में जनवादी चेतना - डॉ. रामकृष्ण बदने 22
7. महादेवी और इंदिरा संत के काव्य में 'आँसू' - डॉ. अंजली चौधरी 26
8. उपन्यासकार 'अज्ञेय'- 'शेखर: एक जीवनी' के विशेष... - डॉ. विजय गाडे 29
9. रामचरित मानस में सूक्तियों का सौंदर्य - डॉ. तेजपाल चौधरी 33
10. गीत से नवगीत की ओर - एक विमर्श - श्री ब्रजेश श्रीवास्तव 38
11. दिनकर के साहित्य में नारी विमर्श - डॉ. संजय गडपायले 43
12. हिंदी प्रश्नों के चक्रव्यूह में - श्री दर्शन सिंह रावत 46

* * * *

गुप्त जी के काव्य में नारी विषयक धारणा

डॉ. पूनम बोरसे

कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय,

हरसुल, ता. त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक-422204 (महाराष्ट्र)

मैथिलीशरण गुप्त द्विवेदी युग के यशस्वी, लोकप्रिय और शीर्षस्थ कृती कवि हैं। वे केवल द्विवेदी युग के ही नहीं अपितु आधुनिक हिंदी साहित्य की राष्ट्रीय-सांस्कृतिक चेतना के प्रतिनिधि भी हैं। उनकी प्रायः सभी रचनाएँ राष्ट्रीयता से ओतप्रोत हैं। भारतीय संस्कृति के उद्गायकों एवं व्याख्याताओं में गुप्त जी का स्थान सर्वोपरि है। रवीन्द्रनाथ ठाकुर और महावीर प्रसाद द्विवेदी जी के लेखों से प्रभावित होकर उन्होंने पुराणों तथा इतिहास की उपेक्षित नारियों को काव्य में स्थान देकर उनका गौरव किया है। वास्तव में द्विवेदी युग राष्ट्रीय जागरण का युग था। राष्ट्र को जगाने की आवश्यकता कतिपय समाज सुधारकों एवं ब्रह्म समाज, आर्य समाज और प्रार्थना समाज जैसी स्वायत्तशासी संस्थाओं ने महसूस की थी। राष्ट्रीय जागरण के इसी युग में गुप्त जी का हिंदी काव्य जगत् में पदार्पण हुआ। गुप्त जी अपने साहित्यिक गुरु महावीर प्रसाद द्विवेदी और महात्मा गांधी के विचारों से सर्वाधिक प्रभावित थे। साहित्य सृजन के साथ नारी को भी काव्य में प्रतिष्ठा दिलाने की प्रेरणा गुप्त जी को जो उदात्तता और गरिमा राष्ट्रकवि मैथिलीशरण गुप्त ने अपने काव्य में प्रदान की वह विश्व के शायद ही किसी कवि ने प्रदान की हो। नारी के महत्व को स्थापित करने की दृष्टि से आधुनिक युग में गुप्त जी

का योगदान उल्लेखनीय है। नारी के प्रति उनकी धारणा मर्यादावादी और भारतीय संस्कृति के अनुरूप है।

नारी जागरण के आधुनिक युग में नारियाँ भी घर की चारदीवारी से बाहर आकर पुरुषों के समान स्वातंत्र्य के राजपथ पर आगे बढ़ने के लिए होड़ लेने लगी थी। हमारे युग में आज नारी उन्नति की जिस सीढ़ी पर चढ़ी हुई है, वहाँ तक पहुँचाने का श्रेय समाज सुधारकों, विचारकों और गुप्त जी जैसे संवेदनशील कवियों को है। गुप्तजी का नारी विषयक दृष्टिकोण, नवीन और उदार है। वे कालिदास की तरह नारी को 'पुरुष की सखी' तथा जयशंकर प्रसाद के सदृश्य 'नारी तुम केवल श्रद्धा हो' मानते थे। वे पारिवारिक जीवन के आख्याता हैं और उनकी मान्यता है कि परिवार का अस्तित्व नारी के बिना संभव नहीं है। अतः वे नारी को समाज जीवन का महत्वपूर्ण अंग मानते हैं। उनको अपने परिवार तथा समाज में निर्लह नारी दिखाई पड़ी और उसकी करुणा से द्रवित हो उठे। उन्होंने नारी उत्थान का बीड़ा उठाया और नारी प्रधान काव्यों की रचना की। इनमें नारी के प्रति उच्च और सदाशयता की भावना आद्यंत विद्यमान है। विशेषतः गुप्त जी ने अपने काव्य में उपेक्षित नारियों का स्थान दिया है। 'शकुंतला', 'सेरंध्री', 'शक्ति', 'साकेत', 'यशोधरा', 'हिडिंबा', 'विष्णुप्रिया', और

‘रत्नावली’ आदि नायिका प्रधान काव्यों में - उर्मिला, कैकेयी, सीता, मांडवी, कुंती, द्रौपदी, उत्तरा, हिडिंबा, विष्णुप्रिया और रत्नावली आदि सभी आदर्श नारियों के उज्ज्वल पक्ष हमारे सामने रखे हैं।

गुप्त जी की नारी भावना की अभिव्यक्ति प्रबंध काव्यों में व्यापक रूप में हुई है। उनकी पहली रचना ‘रंग में भंग’ में नववधू के त्याग और वीरत्व की कहानी है। ‘जयद्रथ-वध’ की नायिका उत्तरा क्षत्राणी के रूप में अभिमन्यू का युद्ध के लिए प्रेरित करती है और उनकी मृत्यु पर मर्मभेदी विलाप करती है। ‘शकुंतला’ में नारी सम्मान का भाव दृष्टिगोचर होता है, जो धीरे-धीरे व्यापक होता गया है। ‘पंचवटी’ में नारी का सबला रूप अंकित है। ‘सैरंध्री’ में नारी असहाय होकर भी आत्मसम्मान नहीं त्यागती, उसे धर्म द्वारा रक्षित होने का विश्वास है। कीचक द्वारा छेड़े जाने पर वह कहती है -

“पापी जन का पाप, उसी का भक्षक होगा,
मेरा तो ध्रुव कर्म सहायक रक्षक होगा।”

(सैरंध्री पृ.28)

‘सैरंध्री’ खंडकाव्य की सैरंध्री दृढ़ चरित्रवाली नारी है। विराट राजा की सभा में उसका तेजस्वी रूप दिखाई देता है। ‘बंक सहार’ की कुंती भी तेजस्वी नारी है। वह राजधर्म का पालन करने और दूसरे के कष्ट को अपना बनाने का आदर्श प्रस्तुत करती है। बकासुर के भोजन के लिए अपने पुत्र को भेजकर वह त्याग का आदर्श ही प्रस्तुत नहीं करती, बल्कि राज्य व्यवस्था को भी झकझोर डालती है।

कवि गुप्त जी की नारी विषयक अवधारणा ‘साकेत’, ‘यशोधरा’, ‘द्वापर’ और ‘विष्णुप्रिया’ आदि में व्यापक रूप में अभिव्यक्त हुई है। ‘साकेत’ गुप्त जी का स्त्री प्रधान महाकाव्य है, जिसमें उपेक्षिता उर्मिला के चरित्र को उन ऊँचाइयों पर प्रतिष्ठित किया है, जिसकी वह अधिकारिणी थी। इस कृति में उर्मिला के साथ ही कैकेयी, मांडवी और श्रुतिकीर्ति भी सजीव हो उठी हैं। ‘साकेत’ में नारी के महत्वपूर्ण रूपों की चर्चा की गई है और सभी रूपों को सम्मान भी दिया गया है। कन्या रूप में नारी - सीता, उर्मिला, मांडवी और श्रुतिकीर्ति आदि पिता गृह में पूज्य भाव ग्रहण करती हुई समुचित आदर प्राप्त कर रही हैं। ऐसे ही नारी माता के रूप में कहीं कौशल्या एवं सुमित्रा बनकर राम, लक्ष्मण, भरत आदि को शुभाशीर्वाद देकर उनसे चरण वंदना करा रही है, तो कहीं कैकेयी बनकर संपन्न राज परिवार में षड्यंत्र रचते हुए भी अपना दोष स्वीकार करती हुई संपूर्ण साकेतवासियों से ‘सौ बार धन्य वह एक लाल की माई’ आदि शब्दों में सामूहिक प्रतिष्ठा प्राप्त कर चुकी है। गुप्त जी ने साकेत में कैकेयी के चरित्र को सर्वथा नवीन अवधारणा करके नारी जाति के चरित्र पर लगे कलंक को धोने का स्तुत्य प्रयास किया है। कवि ने कैकेयी को पश्चाताप की आग में जलाकर उसके चरित्र को कंचन बना दिया है। चित्रकूट की सभा में वह कहती है - “छीने न मातृपद किंतु भरत का मुझसे/ हे राम दुहाई कर और क्या तुझसे।” वाकई, गुप्त जी ने नारी के उस रूप को अपने काव्य का विषय बनाया है, जो भारतीय

संस्कृति की गौरवशाली परंपरा के अनुरूप होने के साथ-साथ देश-काल की माँग के भी अनुरूप है। उनके काव्य में नारी सती-साध्वी, पतिव्रता, स्वाभिमानिनी, शक्तिस्रोता और उदात्त भावों की वाहिका के रूप में चित्रित है। 'साकेत' में अंकित सुमित्रा का चरित्र क्षात्रतेज और माँ के त्याग का आदर्श प्रस्तुत करता है। कौशल्या, राम के वनगमन प्रस्ताव से इतना अधिक विचलित हो जाती है, कि कैकेयी के आदेश त्यागने की भीख तक माँगने लगती है। 'साकेत' में कवि ने उर्मिला के आत्मविश्वास को उभारने का प्रयास किया है। वह अपने स्वाभिमान के प्रति मुखर एवं कर्तव्य के प्रति सजग है। मांडवी एक आदर्श कुलवधू और पतिव्रता नारी के रूप में नारी जाति के गौरव को बढ़ाती है। चित्रकूट में सीता की दिनचर्या आधुनिक नारी का जीवनादर्श है।

'यशोधरा' गुप्त जी का दूसरा स्त्री-प्रधान प्रबंध काव्य है। इस काव्य की नायिका यशोधरा के माध्यम से कवि ने संपूर्ण नारी जाति की पीड़ा को इन शब्दों में वाणी दी है:-

“अबला जीवन हाय !

तुम्हारी यही कहानी,

आँचल में है दूध

और आँखों में पानी।”

(यशोधरा पृ.47)

यशोधरा का विरहिणी और पतिव्रता नारी का रूप इस काव्य में निखरा है। यशोधरा के पति गौतम नारी को सिद्धि मार्ग की बाधा समझते थे, इसी

से यशोधरा को सोती छोड़कर चुपचाप सिद्धि साधन करने चले गए। गौतम के जाने के पश्चात उसे सारे ऐश्वर्य निरर्थक लगते हैं। वह अपने पुत्र के जीवन को व्यवस्थित करने में लग जाती है। उसकी मात्र यही कामना है -

“चार चूडियाँ ही हाथों में पड़ी रहें चिरकाल,
मेरी मलिन गूड्डी में भी है राहुल-सा लाल।”

यशोधरा की इस उक्ति में उसके सात्विक रूप की झलक है। उसके मन में एक ओर विवशता है, दूसरी ओर स्वाभिमान। वह स्वभाव से मानिनी है। उसके मानिनी रूप के समक्ष गौतम को भी झुकना पड़ता है। वे यशोधरा के मान की रक्षा करते हैं और कहते हैं -

“दीन न हो गोपे, सुनो हीन नहीं नारी कभी,

भूत दया भूति वह मन से, शरीर से,

क्षीण हुआ वन में क्षुधा से मैं विशेष जब

मुझको बचाया मातृ जाति ने ही खीर से।”

(यशोधरा पृ.127)

'यशोधरा' में नारी का मातृ रूप भी प्रकट हुआ है। यशोधरा और राहुल के वार्तालाप में स्नेह, वात्सल्य और ममता का सुंदर समन्वय है।

यशोधरा और उर्मिला के चरित्र का विकास 'विष्णुप्रिया' की नायिका विष्णुप्रिया में दिखाई देता है। यशोधरा और उर्मिला तो राजघरानों की नारियाँ हैं, परंतु चैतन्य की पत्नी विष्णुप्रिया तो अत्यंत सामान्य वर्ग की गृहिणी है। वह भी पतिद्वारा परित्यक्ता नारी है। उसे भी चैतन्य महाप्रभु वैसे ही सोती हुई अवस्था

में छोड़कर चले गए थे, जैसे गौतम यशोधरा को। लेकिन यशोधरा और विष्णुप्रिया में अंतर यह है कि यशोधरा पुत्रवती थी और विष्णुप्रिया पुत्रहीना, यशोधरा राजरानी थी, और विष्णुप्रिया एक साधारण स्त्री। इसलिए विष्णुप्रिया का एकाकी जीवन अधिक संकटपूर्ण है। यशोधरा के आसपास पूरा संसार था। सास, ससुर, पुत्र, वैभव; परंतु विष्णुप्रिया निरीह और विपन्न है, उसके साथ या तो विधवा सास है, या चारों और फैली दरिद्रता। उसका जीवन अभावों से ग्रस्त है। वह पतिद्वारा परित्यक्ता है, किंतु उसे अपनी सास की सेवा भी करनी है, इसलिए चैतन्य के चले जाने के बाद उसका आहत मन बिलखता है और वह रोने-बिलखने को नारी की नियति मानती है -

“रो-रोकर मरना ही नारी लिखा लाई है”

(विष्णुप्रिया)

गुप्त जी ने नारी के आहत नारीत्व से जागृत उसके स्वाभिमान, दर्प और मानवी रूप को दिखाया है। चैतन्य के संन्यासी होने का वृत्तांत सुनकर उसका नारीत्व आहत होता है और वह कहती है -

“अबला के भय से भाग गए वे

उससे भी निर्बल निकल।

नारी निकले तो असती हैं,

नर यती कहा कर चल निकले।”

(विष्णुप्रिया पृ.41)

इस प्रकार विष्णुप्रिया के चरित्र में नारी का उत्कर्ष देखा जा सकता है।

गुप्त जी ने परंपरागत नारी चरित्रों को नवीन

जीवन विधि में डाल कर प्रस्तुत किया है और अनेक उपेक्षिताओं का उद्धार कर उन्हें अपनी काव्य कृतियों में समुचित स्थान दिया है। इतिहास-पुराणों की उपेक्षित नारियों के साथ पीड़ित-शोषित नारियों को भी काव्य का विषय बनाया है। अब तक उन्होंने उर्मिला, यशोधरा आदि ख्यातनाम नारी पात्रों के प्रति संवेदना दिखाई थी, किंतु ‘द्वापर’ में विधृता जैसी सामान्य नारी में भी महानता प्रदर्शित की है। ‘द्वापर’ की यह नारी उपेक्षिता ही नहीं पुरुष द्वारा निरादृता, परित्यक्ता, परपीड़िता है। नारी के इसी रूप को गुप्त जी ने ‘द्वापर’ में स्थान दिया है। ‘द्वापर’ की विधृता का आक्रोश इस तरह व्यक्त हुआ है -

“नर के बाँटे क्या नारी की

नग्न मूर्ति ही आई?

माँ, बेटा या बहिन हाथ,

क्या संग नहीं वह लाई?”

(द्वापर पृ.70)

कविवर गुप्त जी ने अपने मुक्तक काव्यों में भी नारी के उज्ज्वल पक्ष का चित्रण किया है। उनके ‘भारत-भारती’ काव्य में आर्य नारियों का भव्य चित्रण है। यथा -

“है प्रीति और पवित्रता की

मूर्ति-सी वे नारियाँ,

हैं गेह में वे शक्ति रूपा,

देह में सुकुमारियाँ।”

(भारत-भारती पृ.57)

उनके ‘स्वदेश संगीत’ काव्य में कवि ने

भारतमाता को ही नारी का रूप दिया है। 'मंगल घट' में द्रौपदी संधि का विरोध करती है। 'पत्रावली' में जोधपुर की महारानी की वीरता और गर्व का वर्णन है। 'तिलोत्तमा' में इंद्राणी के सौंदर्य और दुःख का निरूपण हुआ है। 'अनघ' में माता अपने व्रत पर अटल रहने का संदेश देती है।

इस प्रकार मैथिलीशरण गुप्त जी ने अपने संपूर्ण काव्य के माध्यम से नारी की महत्ता प्रतिष्ठित की है। उपेक्षित नारियों को तो अपने काव्य में अमर किया ही है, उनका स्तर ऊँचा उठाकर गौरवशाली बनाया है। उनके काव्य में नारी व्यक्ति और समाज की महत्वपूर्ण इकाई के रूप में सामने आई जो भारतीय संस्कृति के अनुरूप था। उनकी नारी भावना का केवल आध्यात्मिक पक्ष नहीं है। वे सामाजिक जीवन से उद्बुद्ध कवि थे, अतः उनकी नारी भावना का सामाजिक पक्ष भी है। समग्रतः नारी के महत्व को स्थापित करने, उसे समाज में उचित स्थान दिलाने, उसके विभिन्न रूपों को जानने तथा उसे अपनी गहरी संवेदना देने की दृष्टि से अपने युग में गुप्त जी का स्थान सर्वोपरि है। डॉ. कमला सिंह के शब्दों में "गुप्त जी ने नारी जाति की समस्याओं, विसंगतियों तथा विडंबनाओं को विस्तार के साथ चित्रित करके उसके कर्तव्य बोध को जीवनमूल्यों तथा जीवनादर्श के साथ बाँधने का श्लाघनीय कार्य किया है। पौराणिक तथा ऐतिहासिक नारी के चरित्र को आधुनिक परिवेश में ढाल कर कवि ने जिस नए चरित्र की अवतारणा की, उसमें आधुनिक नारी का कल्याण निहित है। सदियों

से मानसिक रूप से गुलाम नारी को वर्तमान स्थिति से मुक्ति दिलाने के लिए कवि ने जहाँ पुरुष वर्ग को उसका कर्तव्यबोध कराया, वही हीन भावना से ग्रस्त नारी के मन में आत्मविश्वास भी जगाया है।" कुल मिलाकर नारी के प्रति गुप्त जी का दृष्टिकोण व्यापक है, जिसमें प्राचीन और आधुनिक विचारों का समन्वय है। उन्होंने नारी को समाज जीवन का महत्वपूर्ण अंग माना है। वर्तमान सदी में नारी विषयक अनेक समस्याएँ बरकरार हैं। नारी की संपूर्ण आजादी के संदर्भ में गुप्त जी के नारी पात्र आज भी प्रासंगिक हैं। उनके काव्य के सभी नारी पात्र कवि के नारी विषयक विचारों के वाहक हैं। उन पात्रों द्वारा राष्ट्रकवि का नारी को दिया गया सांस्कृतिक संदेश जितना उस समय प्रासंगिक था, उतना आज भी है।

संदर्भ -

1. मैथिलीशरण गुप्त ग्रंथावली-(खंड-8) डॉ. कृष्णदत्त पालीवाल।
2. मैथिलीशरण गुप्त 'व्यक्ति और काव्य' - डॉ. कमलाकांत पाठक।
3. मैथिलीशरण गुप्त - सं. डॉ. लक्ष्मीसागर वाष्ण्य।
4. मैथिलीशरण गुप्त के काव्य में नारी भावना - डॉ. मधुबाला रोहतगी।
5. राष्ट्रकवि का स्त्री विमर्श - डॉ. प्रभाकर श्रोत्रिय
6. मैथिलीशरण गुप्त काव्य संदर्भ कोश - संपा. डॉ. नगेंद्र
7. सम्मेलन पत्रिका (राष्ट्रकवि गुप्त विशेषांक) 1986
8. नागरी प्रचारिणी पत्रिका (मैथिलीशरण गुप्त विशेषांक) 1986।

* * * *

महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा, पुणे

संक्षिप्त परिचय एवं प्रवृत्तियाँ

राष्ट्रभाषा हिंदी का प्रचार, प्रसार, प्रशिक्षण तथा उसके द्वारा एकात्मता,

‘आंतरभारती’ सर्वभाषा समभाव का प्रचार करने वाली एक बड़ी संस्था।

इस संस्था की नीति है कि राज्य में राज्यभाषा: मातृभाषा का और अंतर्राज्यीय, केंद्रीय व्यवहार, राष्ट्रीय-सांस्कृतिक एकात्मता के लिए राष्ट्रभाषा हिंदी का प्रयोग करना।

स्थापना

: राष्ट्रपिता महात्मा गांधी की प्रेरणा से 22 मई 1937

पूर्व अध्यक्ष

: स्व. शंकरराव देव, स्व. दत्तो वामन पोतदार, स्व. एस. एम. जोशी,
स्व. डॉ. मोहन धारिया, प्रा. सु. मो. शाह.

विद्यमान अध्यक्ष

: मा. श्री. उल्हासदादा पवार

विभाग

: पुणे, नागपुर, औरंगाबाद, मुंबई, नाशिक (धुळे), कोल्हापुर

परीक्षाएँ

: प्रचार, साहित्यिक, प्रयोजनमूलक-व्यावसायिक तथा संस्कार परीक्षाएँ

परीक्षा केंद्र

: महाराष्ट्र एवं गोवा में-2500; * अधिकृत शिक्षक प्रचारक: 6500

विद्यार्थी संख्या

: प्रति वर्ष लगभग 2.5 लाख

विद्यालय

: * पारंपारिक: पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक एवं माध्यमिक

: * हिंदी प्रचार विद्यालय: रा. भा. बालबोधिनी से रा. भा. प्रबोध तक

महाविद्यालय

: * रा. भा. प्रवीण, पंडित, पद्म एवं अनुवाद : प्रबोध, प्रवीण, पंडित

मुद्रणालय

: हिंदी-मराठी मुद्रण

प्रकाशन

: पाठ्यपुस्तकें, कोश, मौलिक एवं अनुदित साहित्य।

पुस्तक भांडार

: केंद्रीय और विभागीय स्थानों पर : हिंदी-मराठी पुस्तकें

ग्रंथालय

: केंद्रीय, विभागीय एवं जिला ग्रंथालय: सभी स्तर की पुस्तकें

प्रशिक्षण

: शिविर, कार्यशालाएँ, व्याख्यानमालाएँ

संमेलन

: साहित्यिक, आंतरभारती, स्नेहमिलन

ज्ञानदा

: साहित्यिक मंच: संगोष्ठी, रचना प्रस्तुति, समारोह, परिसंवाद, कवि संमेलन,

पुस्तक लोकार्पण, व्याख्यान, अभिनंदन आदि साहित्यिक गतिविधियाँ

प्रतियोगिताएँ

: वक्तृत्व, निबंध, कथाकथन, गीत, एकांकी मंचन,

एक-बहुपात्रीय अभिनय समूहगान, लोकनृत्य आदि।

पत्रिका

: राष्ट्रवाणी: साहित्यिक द्वैमासिक; ‘समाचार’ मासिक पत्रिका

भवन

: पुणे, पुणे कैम्प, मुंबई (दादर), नागपुर, औरंगाबाद, धुळे, नांदेड, सेलू

डॉ. वीणा मनचंदा

कार्याध्यक्षा

शे. आ. जगताप

सचिव

Role of Statistics in Research of Social Sciences

Devanand Kashinathji Mandavdhare

Assistant Professor in Economics

MGV's Arts, Science & Commerce College Harsul,

Tal. Trambakeshwar, Dist. Nashik

Email Id: dkmeco1982@gmail.com / Mobile No. 9823680937

Abstract:

Statistics is a mathematical science involving the collection, interpretation, measurement, enumerations or estimation analysis, and presentation of natural or social phenomena, through application of various tools and technique the raw data becomes meaningful and generates the information's for decision making purpose. It is the systematic arrangement of data and information exhibits their inner relation between the things. Statistics plays a vital role in every fields of human activity and has important role in determining the existing position of per capita income, unemployment, population growth rate, housing, schooling medical facilities etc. in a country, by which the decision making and development plans of the government becomes concentric. Now statistics holds a central position in almost every field of research like Industry, Commerce, Trade, Physics, Chemistry, Economics, Mathematics, Biology, Botany, Psychology, Astronomy, management of decision making etc.

Through this research article, I have tried to discuss about the role and use of Statistics in various sociological and applied fields, also discusses the integration and co-ordination of statistical tools with the computer technology, which makes the calculation and interpretation data in very efficient and effective manner. Computer technology has becomes as lifeline of statistical tools and software's.

Key Words: Statistics, Statistical tools & techniques, Social Sciences Research, Computer

Introduction:

Statistics is a mathematical science involving the collection, interpretation, measurement, enumerations or estimation analysis, and presentation of natural or social phenomena, through application of various tools and technique the raw data becomes meaningful and generates the information's for decision making purpose. It is the systematic arrangement of data and information exhibits their inner relation between the things. Statistics plays a vital role in every fields of human activity and has important role in determining the existing position of per capita income, unemployment, population growth rate, housing, schooling medical facilities etc. in a country, by which the decision making and development plans of the government becomes concentric. Now statistics holds a central position in almost every field of research like Industry, Commerce, Trade, Physics, Chemistry, Economics, Mathematics, Biology, Botany, Psychology, Astronomy, management of decision making etc.

Research Objectives:

1. To discuss the role of Statistics in research of Social Sciences.
2. To discuss the use of Statistical tools and techniques in research of Social Sciences with the help of computer technology.

Research Methodology:

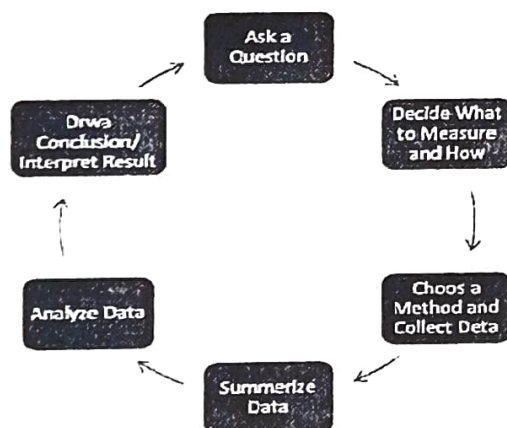
- Types of research - Analytical Research

Data collection –

Secondary data from various authors books, journals and different web sites based on statistical tools and techniques.

The study is based on secondary data collected from various sources such as various authors books, journals and different web sites based on information of statistical tools and techniques.

Statistics is a particularly useful branch of mathematics that is not only studied theoretically by advanced mathematicians but one that is used by researchers in many fields to organize, analyze, and summarize data. Statistical methods and analyses are often used to communicate research findings and to support hypotheses and give credibility to research methodology and conclusions. It is important for researchers to understand statistics so that they can be informed, evaluate the credibility and usefulness of information, and make appropriate decisions. The information in the steps listed below can be used when planning and conducting your research. It can also be used to evaluate the research of others when completing your literature review.

Step 1: Ask a Question

This step is related to our Research Problem or Research Question.

Step 2: What to Measure and How

Measurement generally refers to the assigning of numbers to indicate different values of variables. If our research involved determining if there was a relationship between height and weight of boys, it would make sense to measure the height and weight of boys using a scale. But if you were attempting to determine if there is a correlation between self-esteem and achievement of fifth grade girls, what scale could we use? We would look at grades, scores on a IQ test, how well each girl created a project. How can such abstract concepts like intelligence or self-esteem be measured? We can use following measure

1. Individual Achievement Test.
2. Wide Range Achievement Test.
3. Psycho educational Measures.
4. Psycho-social/Health Measures

5. Physiotherapy Database of Measures
6. Measures of Personality and Social Psychological Attitudes
7. Communication Research Measures
8. Happiness Measures.

Step 3: Collecting Data

Once we have decided what types of data we need for your study, we can determine whether our data can be gathered from existing sources/databases or whether we need to collect new information through other means. Even when using existing data, it is important to know how the data was collected so that the limitations of the generalizability of results may be determined and the proper analyses may be performed.

The researcher should be able to select and defend an appropriate method of data collection.

1. Collecting Data/Sampling Error
2. Survey Design
3. The Survey System
4. Survey Monkey Design Software
5. Sample Size Formula and Calculator
6. Sampling (Probability vs. Non Probability Sampling)

Step 4: Summarizing and Displaying Data

1. Measures of Central Tendency indicate what is typical of the average subject.

Time Series

2. Measures of Variance indicate the distribution of the data around the center.

Standard Deviation and Variation

3. Correlation refers to the degree to which two variable move in sync with one another.

Co-efficient of Correlation

#Scatter plots and Correlation

Graphical Displays are powerful tools for teaching and persuasion. A picture is really worth a thousand words as many people understand pictures better than a lecture.

#Handling All That Data – Tools for Displaying Data

#Statistical Graphs

#Statistical Software

Step 5: Analyzing Data and Interpreting Results

Hypothesis Testing-Hypothesis testing is the use of statistics to determine the probability that a given hypothesis is true. At the beginning of our research project, we no doubt started with an idea we thought it might be true.

Eg. Perhaps we think that the oral polio vaccine causes HIV. This is our hypothesis. No matter how much data we collect, there is always a chance that someone might contract HIV due to "chance" (all other reasons besides the vaccine). So in order to gather support for our claim, we have to first nullify the idea that the phenomenon occurred due to chance. In hypothesis testing, we look to reject or fail to reject the null hypothesis. Rejecting the null hypothesis gives credibility to your hypothesis being true, but at this point more research

would probably still be in order. Failing to reject the null hypothesis does not mean the null hypothesis is true. It simply means that there is not enough data to prefer one hypothesis over the other. There are lots of software applications that can do the test for us and display the results in top notch fashion.

Conclusion:

Statistics and statistical analyses have become a key feature of research in social science. Statistics is employed in economics, psychology, political science, sociology and anthropology. There is a debate regarding the uses and value of statistical methods in social science, especially in political Statistics in the social sciences science, with some statistician questioning the policy conclusions of political partisans who overestimate the interpretive power that non-robust statistical methods such as simple and multiple linear regression allow. Indeed, an important axiom that social scientists cite, but often forget, is that "correlation does not imply causation."

The use of statistics has become so widespread in the social sciences that many Universities such as Harvard, have developed institutes focusing on "quantitative social science." Harvard's Institute for Quantitative Social Science focuses mainly on fields like political science that incorporate the advanced causal statistical models that Bayesian methods provide. However, some experts in causality feel that these claims of causal statistics are overstated.

References:

- 1 Niraj R. Hatekar, Principles of Econometrics An Introduction, Sage Texts Publisher, Mumbai (2010)
- 2 S. C. Gupta, Fundamentals of Statistics, Himalaya Publishing House Pvt. Ltd., Delhi (2016)
- 3 P. C. Vainketesh, Essential of Research Methodology, Mark Publisher, Jaypur(2012)
- 4 Yogesh Kumar Singh, Fundamentals of Research Methodology and Statistics, New Age International Publisher Pvt. Ltd., New Delhi (2006)
- 5 Wikipedia

Problems and Prospects of GST in India

Mr. Devanand Kashinathji Mandavdhare

Assistant Professor in Economics

MGV's Arts, Science & Commerce College Harsul,

Tal. Trambakeshwar, Dist. Nashik

Email ID: dkmeco1982@gmail.com, Mobile No. 9823680937

Abstract:

After 17 years of a marathon journey of the most crucial tax reform in the country, entailing rounds of debates, discussions, meetings, consultations and disagreements, the Goods and Services Tax (GST) came into effect in India on July 1, 2017. The journey started in 2000 during the Atal Bihari Vajpayee government with the setting up of a committee to suggest a GST model, followed by the formation of a task force under the chairmanship of Vijay Kelkar in 2003. There has been no looking back since then and the Central government has been working consistently along with the state governments to ensure its earliest implementation. With the implementation of GST, India joins the league of over 160 odd countries, including Germany, Italy, UK, South Korea, Japan, Canada, Australia, Russia, China, Singapore and Malaysia, which have introduced a GST / VAT regime. France was the first country to implement a GST regime way back in 1954 to address the problem of tax evasion. The introduction of GST in India is a big step in the direction of improving the country's image in the world.

Through this research article, I have tried to discuss about the Problems and Prospects to implements the Goods and Service Tax in India

Key Words: Central Government, Goods and Service Tax, Indirect Tax, State Government and Value Added Tax.

Introduction:

GST is a destination-based single tax on the supply of goods and services from the manufacturer to the consumer, which has replaced multiple indirect taxes levied by the Central and state governments, thereby converting the country into a unified market. Among other benefits, GST is expected to improve the ease of doing business in tax compliance, reduce the tax burden by eliminating tax-on-tax, improve tax administration, mitigate tax evasion, broaden the organized segment of the economy and boost tax revenues for the exchequer. It has also lowered the taxes paid for industrial products from an earlier average rate of 25-28 per cent to 18 per cent now. GST seeks to replace 17 indirect taxes (8 Central + 9 state levels) and 23 Cesses of the Centre and states, eliminating the need for filing multiple returns and assessments and rationalizing the tax treatment of goods and services along the supply chain from producers to consumers. GST comprises of Central GST (CGST) and the State GST (SGST), subsuming levies previously charged by the Centre and state governments respectively.

Indirect Taxes Subsumed by GST

Sr. No.	Central Government	State Governments
1	Central Excise Duty	State VAT
2	Duties of Excise (Medicinal and Toilet Preparation)	Central Sales Tax
3	Additional Duties of Excise (Goods of Special Importance)	Luxury Tax
4	Additional Duties of Excise (Textiles and Textiles Products)	Entry Tax (all forms)
5	Additional Duties of Customs (CVD)	Entertainment and Amusement tax (except when levied by local bodies)
6	Special Additional Duty of Customs (SAD)	Taxes on Advertisements
7	Service Tax	Purchase Tax
8	Central Surcharges and Cesses so far as they relate to supply of goods & services	Taxes on Lotteries, betting and gambling
9	--	State surcharges and Cesses so far as they relate to supply of goods & services

Research Objectives:

1. To discuss the Problems in implementation of GST in India.
2. To discuss the Prospects of GST in India after it's Implementation.

Research Methodology:

- Types of research - Analytical Research

Data collection –

Secondary data from various authors books, journals and different web sites related to the information of GST

The study is based on secondary data collected from various sources such as various authors' books, journals and different web sites related to the information of GST, CGST, SGST, IGST and UTGST etc.

Problems with GST

1. Administration issue

GST is subsumed of various types Indirect Taxes where revenue will be divided between the Central and State Government. But there may occur various problems in this case regarding the matter of authority- who will control the system? Who will decide the Tax rate and how will

the administration work? On the basis of the discussion of the first paper we can suppose that there will be separate Tax management both for the Centre and each State level. The administration of the State GST will be under the control of State while Central GST will be under the Central Government.

2. Tax Awareness among the stakeholders

When GST implemented in Canada in 1990, Canadian Government "Department of Finance" spent \$11.6 million on print, radio and television media for awareness of people on the matter of GST that how it will work. A video was exposed by satellite in cable television stations across the country. Around \$5 million was spent on operating costs for GST by the Communication Groups within the department. They provided the service of toll-free hotline which attended 6,000 calls per day. In 1990-1991, Excise and Customs Department have also spent \$ 10.6 million on GST, and another \$9.2 million for printing and mailing materials for the explanation of how the new Tax will work. Total expenditure on GST was \$ 85 million. In 1989, Proctor & Gamble was the largest private-sector advertiser, which spent \$ 56.7 million on the advertisement of GST. India is a developing country and more than 60% Goods and service tax in India: problems and prospects people lives in rural areas. The (Central and State Government) have to spend a large amount of money for the awareness of people on the matter of GST.

3. Political issue

Presently VAT is levied by 29 States and 7 Union Territories of India. Every State has authority to decide the Tax rate and to control the Tax system as per their convenient. If it is handed over to the Central Government, they will control the Tax rate along with the Tax system. It is a matter of great concern, but the question arises why all the States hand over their right to the Union Government.

4. Inflation

Australia has implemented GST on 1st July 2000. Critics have argued that it is a regressive Tax; means a person with higher income will pay lower Tax compared to those are earning the lower income. Due to the reduction in federal Sales Tax and some fuel Taxes, State banking Tax that was implemented when the GST was introduced. Australia is a conservative nation as India. Before implementation of GST, the consumer has purchased goods in bulk and stored. When GST Tax came into effect, consumer consumption and economic growth declined in the first fiscal quarter of 2001. First time in last decade, Australian economy recorded negative economic growth. The Government was also criticized by small-scale industry due to the excess

of administrative responsibilities. This study has focused on the problems associated with GST which may arise here also. The Government will have to control consumer consumption and economic growth of the country so that the country will not face the same problem like Australia.

Prospects of GST

1. India and GST

India has federal structure. Union Government has planned for a dual GST model where Central Goods and Services Tax (CGST) and a State Goods and Services Tax (SGST) will be levied on the Taxable value of goods plus services.

2. Benefit to industry

The GST is expected to be complimentary to the user of the supply chain of goods and services which include from beginning to ending the whole industry, Agriculture and trade via a comprehensive Tax regime. This is expected to generate the higher amount of revenue for the industry as well as business prospects as Tax burden goes down.

3. Benefit to exports

The cost of manufactured goods and services will decrease with the comprehensive reduction of input cost of major Central and State Taxes in GST. This will create a competitive environment of goods and services of India, in the international market.

4. Benefit to Consumer

The management of GST should be transparent and rationalized so that consumers will get benefits from lowering the Tax burden on goods and services consumed by them.

5. Reduction in Cost

As per the Government report of India "Task Force on Goods and Services Tax: Thirteenth Finance Commission" 2009, shows that the implementation of the GST will result in a sharp decline in the prices of cotton textiles (by 6.44 percent), wool, silk & synthetic fibre textiles (by 11.4 percent), and textile products including wearing apparel (by 17.45 percent). To the extent, the contribution of expenditure on clothing in the total overheads on consumption is relatively higher than in the case of the rich, the poor will be benefited more from deduction in prices. To some extent it will also help to solve the burning question poverty. Implementation of GST will increase the actual returns of land, labour and capital.

Conclusion:

In the light of the above discussion, I have recommended that GST system is more beneficial for the Government as well as stakeholders from the management and analysis point of view. We believe that CGST must have the authority to collecting Tax and SGST should be given the power to take the decision regarding Tax rate. In case, if there is any change in the Tax rate it should be decided through democratic consent so that there are minimum chances of political interference. GST is also helpful in avoiding Tax evasion, improved Tax collection and compliances. It reduces the cost of goods and services to some extent and creates a supportive environment for the facilitation of international trade, thereby helping in revenue generation leading to the increase in the GDP of the country. Similarly, it will also be helpful in lowering the Tax burden on the various segments of the economy. Industries, dealers, retailers and the agriculture sector as a whole will benefit from GST. It is found that in countries where GST has been implemented had positive impact on their economies. It can be looked as simplification of Taxes in country and avoiding unnecessary complexities.

My observation is in support of GST system, experience of other countries strengthen the belief that it will be a milestone in the development of Taxation in India. As for challenges are concern it is between State and Central Government proportion in Taxes majorly, but directly or indirectly it is adding wealth to nation only. It has great prospects in favour of the nation.

RESEARCH JOURNEY

References:

- 1 Agrawal A. (2011), India's Goods and Services Tax – A Primer, STCI Primary Dealer Ltd, Delhi
- 2 Modi A. (2009), Report of the Task Force on Goods & Services Tax. New Delhi, Thirteenth Finance Commission.
- 3 Patel J. K. (2011), Goods and Service Tax - An Introductory Study. Golden Research Thoughts, Delhi
- 4 Rao M. G., & Vaillancourt F., (1994), Inter State Tax Disharmony in India: A Comparative Perspective. Oxford University Press, Mumbai
- 5 YOJANA Journal, Issue August 2017, Publication of Government of India.
- 6 <http://www.gstindia.com/basics-of-gst-implementation-in-india>
- 7 Wikipedia GST

Impact Factor – 3.452

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

April-May-June-2018

Vol. 5 Issue 2

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce College,

Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
University Grants Commission
quality higher education for all

[Home](#) [About Us](#) [Organization](#) [Commission](#) [Universities](#) [Colleges](#) [Publications](#)

UGC Approved List of Journals

You searched for **research journey**

[Home](#)

Total Journals : 2

Show 25 entries

Search:

View	Sl.No.	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
View	1	40705	Research Journey International E Research Journal	Swatidhan Pub. Yevla		23487143
View	2	44117	Research Journey	Swatidhan International Publication		23487143

Showing 1 to 2 of 2 entries

Previous [1](#) Next

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Study of UGC "College with Potential for Excellence", (CPE- Phase I) Granted College Libraries in Maharashtra - Netra K. Bhat & Dr. Parag Paradkar		05
2	Waste Management -A case study of Nashik city (Maharashtra) Chintaman Nigale, Dr. Suresh Shelar & Sudhakar Borase		15
3	Socio-Economic development of Scheduled Castes and Government of Maharashtra's Dalit Vasti Sudhar Yojana - Prof. Laxman Baisane & Dr. Arvind Shelar		25
4	Manifestations of Organized Crime in the form of Money Laundering: An Analysis. - Dr Neha Awsathi		30
5	Modin's Journey from Self-Identity to Self-Destruction in Ayi Kwei Armah's <i>Why Are We So Blest?</i> - Mrs. Madhuri Bite & Dr. Pradnya Ghorpade		36
6	Conducting Employability Skills through the Magic of Team Building Mr. Tejesh D. Beldar		41
7	The Diasporic Experience and Identity Crisis: A Study of Jhumpa Lahiri's 'The Namesake' - Smt. Sarala Sanap		45
8	Gender Disparity in Literacy in Nashik District of Maharashtra - Dr. Sanjay Pagar		50
9	Digital Literacy: Role of Librarian - Mr. Nilesh B. Saste		59
10	एक और गायब – रेत समाधी - डॉ. रेखा गाजरे, राजाराम तायडे		64
11	'औरत तीन तस्वीरे' : स्त्री विमर्श के वैचारिक आंदोलन का यथार्थ - प्रा. नयन भादुले-राजमाने		67
12	'रश्मिरथी' खंड काव्य – अन्याय के प्रति आक्रोश का स्वर - डॉ. अमोल दंडवते		70
13	निर्मला पुतुल कि कविताओं में स्त्री विमर्श - डॉ. कल्पना पाटील		75
14	महाराष्ट्रातील ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील चित्रकथी समाजाच्या महिला लोकप्रतिनिधींचा विश्लेषणात्मक अभ्यास - डॉ. पी. एस. अमृतकर व प्रा. अरुण वनारसे		79
15	नांदेड जिल्ह्यातील सीमांत व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचा अभ्यास - प्रा. ज्ञानेश्वर पुपलवाड		82
16	स्वच्छ भारत मिशन योजनेचे तात्त्विक अधिष्ठान - डॉ. पंडित लावंड		86
17	ग्रामीण राजकीय अभिजनांचे बदलते स्वरूप - डॉ. राजकुमार सुरवसे		92
18	सह्याद्री विभागातील आदिवासींच्या मागासलेपणाची कारणमीमांसा - डॉ. सुरेश देशमुख		96
19	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक आणि औद्योगिकीकरण विषयक विचार - प्रा. शशिकांत खेमनर		104
20	उच्च प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांची अध्यापन क्षमता आणि अभिवृत्तीचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनावर होणारा परिणाम - डॉ. मोहन खताळ, डॉ. शा. गो. बुटे व दीपा वाघमोडे		108
21	डी.डी. कोसंबी – भारतीय इतिहासातील महामेरू - डॉ. वसंत देसले		116
22	ग्रंथांचे सान्निध्य : एक वरदान प्रा. केतन देवरे		119
23	लोकपरंपरा, लोककला, आणि लोकरूढी: एक सामाजिक अनुबंध - प्रा. नामदेव गावित		123
24	ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या अध्यायाचे काव्य सौंदर्य - डॉ. सौ. शुभांगी परांजपे		128
25	'उत्तर भारतातील संत कवयित्री : एक परिचय' - डॉ. प्रमोद भगवान पडवळ		131

The Diasporic Experience and Identity Crisis : A Study of Jhumpa Lahiri's 'The Namesake'

Smt. Sarala Kisan Sanap

Associate Professor (English)
Arts, Science and Commerce College, Harsul
Tal-Traymbakeshwar, Dist-Nashik

Abstract :

The crisis of identity has always enjoyed a defining significance in the thematic framework of Indian Novels in English, particularly in contemporary fiction. The protagonist as an alienated human being facing identity crisis is a recurrent figure in contemporary Indian Novels published in recent times. The question of identity has always been a complex one for those who are culturally displaced. Despite great scientific and technological advancements in recent times, the contemporary human being finds himself in a tragic psychological dilemma. The migration of people to foreign lands for a variety of reasons and the close and frequent interaction among the people belonging to diverse cultural background has resulted in the emergence of the hybrid identity. The term 'Diaspora' is one of the key terms in the socio-literary discourse of contemporary times. Words and concepts never remain static. They evolve in time to acquire expanded meanings. Today the term has become an umbrella term for all the immigrants. It refers to the violent and obligatory migration of people from their homeland to other regions. It refers not only to classic cases such as Jews, Hebrews and Greeks but to people from other wider categories also. The term has begun to refer to a set of wide ranging experiences and identities and is about to lose its original connotation today. To the immigrant it signals frequent interaction between two cultures- which are entirely different and distinct to each other. This interaction results in identity crisis. The immigrants carry with them a profound feeling of attachment with their homeland. Though they are physically away from their homeland, their souls are continually found to be torn. Diasporic literature in English, published in recent times deals with the experiences of the immigrants, portraying the feeling of rootlessness, and alienation leading to identity crisis. Jhumpa Lahiri's 'The Namesake' tries to map the identity politics of an Indian family in the United States of America. The novel depicts how their culture clash with the settler country. The present paper attempts to explore diaspora experience and identity crisis depicted in Jhumpa Lahiri's 'The Namesake'.

Keywords: diaspora, identity crisis, alienation, rootlessness, immigrant

The study of Indian Diaspora is complex and therefore cannot be bracketed under any exclusive or conventional discipline. It is multi-disciplinary in nature. The term 'Diaspora' is a heavily loaded term, originally derived from the Greek meaning, 'to disperse' or 'to scatter'. From its primary agricultural connotation, this term has now been extended to refer to a movement across the globe. The contemporary period has witnessed the production of a number of literary texts by Diasporic Indian writers which aim at recreating "India of the mind." The diasporic experiences are inevitably linked to culture, history, past traditions, customs and practices of individuals. They retain a conscious or subconscious attachment to traditions, customs, values, and religion of the ancestral home. They are caught between the two value worlds and two distinct cultures. In the

present times, diasporic movements have contributed to the growth of diasporic literature which aims at depicting the nuances of the experiences of the diasporic individuals. The term Indo-Diasporans stand for all those Indians who have migrated to different countries across the globe for different reasons. The contemporary writers like Bharati Mukherjee, Kiran Desai, and Jhumpa Lahiri to name a few, provide an inside view of the problems faced by the displaced people in their adopted homes.

Jhumpa Lahiri has become one of the most outstanding and evocative voices in the American literary panorama. Born in London to Bengali parents, Jhumpa Lahiri grew up in Rhode-Island in the United States. She has travelled several times to India, where her parents were born and raised. She is a graduate of Barnard College, where she received a B.A. in English Literature, and M.A. in Creative writing and M.A. in Comparative Studies in Literature and Arts. She also received a Ph.D in Renaissance Studies. Her debut collection of short stories, "Interpreter of Maladies" (1999), achieved international recognition and made her recipient of a number of awards and honors among which the prestigious 2000 Pulitzer Prize for Fiction.

Diasporic Indian writers in English in contemporary times have explored their sense of displacement in their writings. They have put more interest in dealing with the experiences of the immigrants on foreign lands, rootlessness and search for own identity. These writers are not only depicting geographical dislocation but also socio-cultural displacement. The immigrants have to go through a complex process of alienation, loss of native identity followed by a gradual integration into mainstream. The immigrants from India to the West experience identity crisis in their foreign countries and struggle hard to constitute their true identity.

Published in 2003, 'The Namesake' is Lahiri's first novel, in which she narrates the story of two generations of a Bengali family and their respective attitudes towards issues of culture and identity. The story of the novel revolves around Ashoke and Ashima Ganguly- the first generation immigrant couple and their children Gogol and Sonia- who belong to the second generation. Lahiri has portrayed Gogol as someone who is confused about his identity. Theorist Erick Erickson has coined the term 'identity crisis' and believed that it was one of the most important conflicts people face in development. Identity is something that shifts and grows throughout life as people confront new challenges and tackle different experiences. According to him an identity crisis is a time of intense analysis and exploration of different ways of looking at oneself. Those who have made a strong commitment to an identity tend to be happier and healthier than those who have not. Those with a status of identity diffusion tend to feel out of place in the world and don't pursue a sense of identity. In today's rapidly changing world identity crises have become very common. These conflicts are certainly not confined to the teenage years; people find them at various points through life, particularly at points of great changes. The Oxford English Dictionary defines the term 'identity' as "the fact of being who or what a person or thing is". So it is natural that identity is divided by certain factors such as culture, nationality, language, religion, parentage and so on. Gogol as depicted by Jhumpa Lahiri is a character who is always confused about his identity. He is both Indian and American. Although he doesn't think of India as his country, he looks at himself as an American. He thinks of India as a 'foreign country' far away from home, both physically and psychologically. He struggles to reconcile with his dual culture. On one hand, he is fascinated with the free happy lifestyles of his American girlfriend, Maxine. On the other hand he feels a sense of obligation towards his parents. The problem encountered by Gogol is a problem of every immigrant child- to secure an identity in the midst of diverse cultures. Initially, Gogol tries to keep himself

away from his parents and Indian culture and to adopt an American culture. He attempts to escape from Indian culture by denouncing his cultural roots and changing his name.

The novel begins as Ashoke and Ashima leave Calcutta and settle in Cambridge, Massachusetts. Like many professional Indians, Ashoke too leaves his homeland India and comes to America in pursuit of higher studies with a prospect of settling down “with security and respect” (105). After staying in America for a couple of years, Ashoke comes back to India and marries Ashima, who absolutely has no idea or dream of settling in America away from her home and parents. The initial part of the novel portrays Ashoke and Ashima’s diasporic experience in America, living eight thousand miles away from India, Ashima finds it extremely difficult, to adjust and adapt herself, to the distinct culture and lifestyle of the United States. The novel begins with a flashlight on Ashoke and Ashima, expecting a baby in America. Ashima’s emotional attachment to Calcutta is extremely intense and therefore she cannot escape herself from the memories of her own place. Here in her case, displacement from India to United States is not merely geographical dislocation, rather it is socio-cultural and more specifically psychological dislocation. Ashima often feels upset and homesick, as ‘home’ is a mystic place of desire ‘for all the immigrants’. Ashima is really afraid of thinking about ‘motherhood in a foreign land’. It is natural as Ashima was born and raised in a typical Bengali Indian family. According to Salman Akhtar (1995): Immigration from one country to another is a complex psychological process with lasting effects on an individual’s identity. The dynamic shifts resulting from an admixture of ‘cultural shock’ and mourning over the losses inherent in migration, gradually give way to a psycho structural change and the emergence of a hybrid identity. (Akhtar p.105) According to Ashima, being a foreigner is “a perpetual wait, a constant burden...a parenthesis in what had once been an ordinary life, only to discover that previous life as vanished replaced by something more complicated and demanding.” Ashima and Ashoke seem to have surrendered themselves to the country of adoption, without taking a risk of exercising choices. The novel is a reiteration of what could and does happen to diasporic individuals. In this context one is reminded of Gaur’s observation that “Being in a foreign country means, walking a tight rope, high above the ground, without the net afforded to a person by the country, where he has his family, colleagues and friends and where he can easily say what he has to say in a language he has known from childhood.”

Ashima gives birth to a son in desolate New York City hospital room .The couple explains to the doctor that members of a Bengali culture are given two names: one that is a pet name (only to be used by family and close friends) and one that is used by the rest of the society. Ashoke and Ashima believe that good name will earn a good fortune for their children. Ashima and Ashoke’s endless wait, for the letter containing the prospective name of the child, reflects the bond of love, affection and respect, that exists for their near and dear ones and till then the boy is given a pet name, Gogol, for the benefit of the hospital record. Ashima readily approves it as the name Gogol stands not only for her son’s life but also for her husband’s life. Ashoke’s choosing a name ‘Gogol’ for his son is a tribute to his favourite Russian author Nikolai Vasilievich Gogol in his gratitude to him as his book ‘The Short Stories of Nikolai Gogol’ had become instrumental to save him from a major railway accident in India.

While the first generation immigrant Bengali Indians are happy with names given by their parents, the second generation takes it apologetically and skeptically with the idea that “human beings should be allowed to name themselves when they turn eighteen.” The second generation immigrants like Gogol, Sonia and Moushumi are name-maniacs. Gogol has a feeling that his name is a “lifelong unhappiness” and it prompts him “a reason for seeking the change” from Gogol to

Nikhil in the Court of Law. Gogol hates his name. "He hates having to tell people that it doesn't mean anything in Indian". He hates that his name is both absurd and obscure that it has nothing to do with who he is, that it is neither Indian, nor American but of all things Russian." One of the major issues pertaining to the Indian diaspora is how to preserve Indian cultural identity in the midst of the multiple and diverse order of today. The first generation characters have a strong attachment to their homeland, but to the second generation, the adopted country becomes their homeland and therefore it is natural that they try to identify themselves with it. The couple wants to raise their children according to traditional Bengali culture and values, however, Gogol and Sonia grow up relating to the surrounding American culture. Consequently, Gogol has an identity dilemma, as the duality of culture, threatens his identity as is reflected in his personal relationships. The cultural differences between Gogol and his parents are vast. He experiences an emotional turbulence, is torn by mixed feelings of love and hatred for India and is not able to catch up with the western culture. Though, Gogol is a westernized immigrant, he is not completely cut off from his roots and identity. His refusal to recognize his relations with the past and the gaps of his present condition make him a stranger to himself. Although, Gogol attempts to escape from his past by denouncing his cultural roots and changing his name, he is someone now connected to his roots. Gogol thinks that by changing his name as Nikhil he would get rid of his past, but his parents still call him by his original name. This shows that a simple name change does not alter the fabric of a person. The hour of personal grief unites him to his family and makes him accept their ways. With the death of his father, Gogol is drawn back 'home' which is a larger part of who he is. In order to begin to mourn his father, he can no longer flee from his Bengali identity.

On a final trip home, to spend the holidays with his family, before Ashima lets the house go, Gogol returns to his room for one final walk though. In his room he finds the copy of "The Collected Tales of Nikolai Gogol" in a box. He finds an inscription from his father, one he had not seen before. It reads, For Gogol Ganguly,

'The man who gave you this name, from the man who gave you your name' June 7, 1995

Gogol reads the book his father gave to him so many years ago, in a way, embracing Gogol for the first time. Thus Gogol has begun to find his way into a third space of identity, no longer resisting his name given to him as a symbolic gesture from his father. Ashima and Gogol realize that it is difficult to spend their coming days in the United States. Ashima decides to divide her time every year in both at Calcutta and US. Gogol also feels estranged in Paris and his identity crisis intensifies.

At the end, Gogol eventually gets rid of his dilemmas and confusions. The entire novel turns out to be a spiritual journey of a man in search of his own identity. Gogol hardly encounters a moment where his self and surrounding culture is not in a conflict. However he learns to accept life as it is. Gogol, by the time the novel reaches its conclusion, is not overtly delighted but as his namesake, finally returns to the only place he has to go back. Last page of the novel describes Gogol's self contentment. He reinvents his name, his identity, his namesake. He realizes that the only way for an immigrant to get rid of identity crisis is to accept that dual identity.

Thus Jhumpa Lahiri has beautifully portrayed multiple experiences of immigrants focusing on the identity crisis they face in the foreign land. She effectively constructs and brings alive the picture of the unknown world that is as much a land of opportunities as it is of conflicts and confusion. Lahiri delves deep to explain the 'psyche' of her characters who live in the west but with parents born and raised in India.

References:

- Akhtar, Salman. (1995) A third individuation: Immigration, identity and the psychoanalytic process. *Journal of the Psychoanalytic Association*.43:1051-1084
- Batra, Jagdish. *Jhumpa Lahiri's The Namesake: A Critical Study*. New Delhi: Prestige Books, 2010
- Erickson E.H.(1970) "*Identity Crisis*" New York: Norton 1975
- Erickson E.H. (1970) "Reflections on the dissent of contemporary youth" *International Journal of Psychoanalysis*.
- Gaur, Rashmi. "Nine Sketches Interpreting Human Maladies: An Assessment of Jhumpa Lahiri's '*Interpreter of Maladies*'" *Jhumpa Lahiri: The Master Storyteller*.Ed.Suman Bala.New Delhi: Khosla Publishing House, 2002.
- Lahiri, Jhumpa, *The Namesake*. New Delhi: Harper Collins, 2003.Print.
- Review of 'The Namesake' by Aditya Sinha "*The Malady of Naming*" in Hindustan Times, Sept.28, 2003
- Sarangi, J. (edited) *On the Alien Shore: A Study of Jhumpa Lahiri and Bharati Mukherjee*.New Delhi: Gnosis Publications,2010.
- Sarangi.J. (edited) *Diasporic Literature in English* .Kolkata: Books Way,2010.

Web Resources:

- Anand, Pradeep. "The Indian Diaspora and an Indian in Cowboy Country." <http://seeta.com/documents/DepictingtheDiasporaHarvardUniversityPradeepAnand070424.pdf>2007.web15March.2016.
- Cultural Dislocation and Changing identities in Jhumpa Lahiri's novel 'The Namesake' 'Retrieved from <https://www.litinfo.ge/vol-6-iss-1/singh.pdf>.10March.2016.
- Politics of In-between Spaces: Diasporic Travails in Jhumpa Lahiri's Fiction. Asiatic: IIUM Journal of English Language and Literature,9(1)137-145.Retrieved from <http://journals.iium.edu.my/asiatic/index.php/AJELL/article/view/583>.18April2017.

वस्तू व सेवा कराचे फायदे: एक दृष्टीक्षेप

प्रा. देवानंद काशिनाथजी मांडवधरे

सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र

महात्मा गांधी विद्यामंदिर संचलित,

कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय हरसूल, ता. ज्यंक्वेश्वर, जि. नाशिक

मोबाइल नंबर ९८२३६८०९३७ Email ID. dkmeco1982@gmail.com

प्रस्तावना:

तत्काल १७ वर्षांच्या दिर्घ लढाईनंतर १ जुलै २०१७ ला मध्यरात्रीपासून वस्तू व सेवा कर संपूर्ण देशामध्ये लागू करण्यात आला आहे. या करप्रणालीमुळे देशातले अनेक गुंतागुंतीचे कर मोडीत निघाले असून त्याचा थेट फायदा देशातल्या १.३ अब्ज जनतेला होणार आहे. तसेच सेवाशुल्क, खरेदी शुल्क, विक्रीकर, मुल्यवर्धित कर इत्यादी महत्वपूर्ण करांचे रूपांतर जीएसटी करप्रणालीमध्ये झालेले आहे. देशाच्या कर रचनेतील हा बदल स्वातंत्र्यानंतरचा सर्वात मोठा बदल असून याचा प्रभाव अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक क्षेत्रावर पडणार आहे. संपूर्ण देशात अप्रत्यक्ष कराची एकच पारदर्शक पध्दत हा वस्तू व सेवा कर प्रणालीचा मूळ गाभा आहे.

वस्तू व सेवा कर ही एक वैशिष्ट्यपूर्ण करपध्दती आहे. अनेक प्रगत राष्ट्रांमध्ये ही करप्रणाली लागू आहे व तीची समाधानकारक वाटचाल सुरू आहे. भारतातील जीएसटी करप्रणाली द्विस्तरीय स्वरूपाची आहे. म्हणजेच जीएसटी मध्ये एकाच व्यवहारात दोन प्रकारचे कर भरावे लागतात त्यातील एक भाग केंद्र सरकारला CGST म्हणून आणि दुसरा भाग राज्यसरकारला SGST म्हणून प्राप्त होतो.

जीएसटीच्या अमलवजावणीमुळे केंद्र सरकारच्या ७ तर राज्य सरकारच्या ११ प्रकारच्या विविध करांची जागा जीएसटीने घेतली आहे. सध्या केंद्र व राज्य या दोन्ही सरकारांकडून करवसूली केली जात आहे. केंद्र सरकारचा सेंट्रल जीएसटी (CGST), राज्य सरकारचा स्टेट जीएसटी (SGST), या दोघांखेरीज एका राज्यातून दुस-या राज्यात मालाची खरेदी-विक्री करण्यासाठी इंटीग्रेटेड जीएसटी (IGST), व संघराज्यांसाठी युनियन टॅरीटोरी (UTGST) अशा प्रकारची कर वसूलीची यंत्रणा आहे.

शोधनिबंधाची उद्दीष्ट्ये:

- वस्तू व सेवा करप्रणालीच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- वस्तू व सेवा करप्रणालीच्या फायद्यांची चर्चा करणे.

संशोधन पध्दती व साधनसामग्रीचे संकलन:

प्रस्तुतच्या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक सामाजिक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. हा शोधनिबंध पूर्णतः मुलभूत व दुय्यम स्वरूपाच्या साधनसामग्रीवर आधारित आहे. या शोधनिबंधासाठी वस्तू व सेवा कराविषयीच्या माहितीवर आधारित वेगवेगळ्या लेखकांच्या ग्रंथांचा, विविध मासिकांमधिल व संशोधन पत्रिकेतील शोधनिबंधांचा, वेगवेगळ्या वर्तमानपत्रातील लेखांचा तसेच इंटरनेट वरील वेगवेगळ्या वेबसाईडचा संदर्भ म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे.

जीएसटीचे फायदे:

- कर भरणे सरल झाले आहे. कर भरण्याच्या व आकारण्याच्या पध्दतीत सहजता व सुलभता आली आहे.

- देशाच्या जीडीपी मध्ये वाढ होईल व त्यामुळे देशाचा आर्थिक विकास मध्य करण्यास मदत होईल .
- कर न भरणे किंवा कगची चोरी करणे याचे प्रमाण कमी होईल .
- संपूर्ण देशात वस्तू व सेवा खरेदी करण्यासाठी एक कर एकाच दराने द्यावा लागेल त्यामुळे देशात एकाच किंमतीला एकसारखी वस्तू खरेदी करता येईल .
- सर्व व्यवहार इलेक्ट्रॉनिक व संगणकीकृत पद्धतीने ऑनलाईन होणार असल्यामुळे व्यवहार पारदर्शक व जलद गतीने होतील .
- जीएसटी अंतर्गत विविध प्रकारच्या वस्तूंचे वर्गिकरण सोप्या व माध्या पद्धतीने करण्यात आलेले असल्यामुळे कर लावतांना कोणत्याही वस्तूचे वर्गिकरण वादग्रस्त ठरणार नाही .
- जीएसटी हा कर वस्तू व सेवांवर सारख्याच पद्धतीने लावला जाणार असल्यामुळे वस्तूवर वेगळे कर व सेवेवर वेगळे कर लावले जाणार नाही .
- अगोदरच्या करप्रणालीमध्ये कंपनी कर वाचविण्यासाठी आपली उत्पादने राज्यातल्या राज्यातच विकत असत . राज्याबाहेर उत्पादने विकल्यास केंद्रीय विक्री कर व प्रवेश कर लावले जात असत, कारण हे कर उत्पादनाच्या वेळेस किंवा व्यवहाराच्या वेळेस लावले जात नसत . याचा असा परिणाम होईल की, चांगली उत्पादने जी देशाच्या एका विशिष्ट भागातच मिळत होती ती देशात सर्वत्र मिळायला लागतील . त्यामुळे कंपन्यांच्या बाजारपेठाही सर्वत्र वाढतील आणि त्यासोबतच ग्राहकांना वस्तूची निवड करतांना अधिक पर्याय सुध्दा उपलब्ध होतील .
- वस्तू आणि सेवा ज्यावेळेस एकत्र पुरविल्या जातील तेव्हा त्यासाठी एकच जीएसटी लावला जाईल . त्यामुळे वस्तूची विक्री की सेवेची हा वाद निर्माण होणार नाही .
- या कर प्रणालीमध्ये गिटेल क्षेत्रासाठी लिझ रेंटल व ईन्व्हेंटरी खर्च कमी होईल .
- या कर प्रणालीमध्ये वेळोवेळी भरलेल्या जीएसटीसाठी पुरवठासाखळी मधिल घटकांना क्रेडीट देणे सोपे होईल .

जीएसटीमुळे वरील लाभ मिळत असले तरी त्याच्यादेखील काही मर्यादा आहेत . जीएसटीमध्ये एखादा व्यक्ती वेगवेगळ्या राज्यात आपला व्यवसाय करित असेल तर त्याला प्रत्येक राज्यात जीएसटीची एक नोंदणी करावी लागेल . एखादी कंपनी जर अनेक प्रकारचे व्यवसाय करित असेल तर सर्व व्यवसायांसाठी जीएसटीची वेगवेगळी नोंदणी करावी लागेल . जीएसटी कायदयानुसार एखादी कंपनी जर आपल्या कोणत्याही शाखेला किंवा उप-कंपनीला वस्तू किंवा सेवा पाठवित असेल तर त्यावर कर लागेल . वस्तू किंवा सेवा प्राप्त करणारी शाखा किंवा उप-कंपनी या कराच्या परताव्यासाठी नंतर मात्र दावा करू शकेल . जीएसटी कायदयानुसार पुरवठादाराने सरकारला कर नाही दिला तर संबंधीत कच्च्या मालाचा किंवा सेवेचा उपयोग करणारा निर्माता कर परताव्याचा दावा करू शकणार नाही . तसेच ई-वे वीलची रूपये ५०,००० ही मर्यादा खूप कमी आहे ती वाढविण्याची गरज आहे .

निष्कर्ष:

वस्तू व सेवा कर भारतातील अप्रत्यक्ष कराच्या क्षेत्रातील सुधारणांचे एक ऐतिहासिक पाऊल आहे . केंद्र व राज्य सरकारच्या अनेक करांचे एकत्रीकरण केल्यामुळे तसेच कराच्या आधीच्या टप्प्यावर वजावट लागू केल्यामुळे दुहेरी कर आकारणीचा होणारा दुष्परिणाम कमी होऊन संपूर्ण देशासाठी एकत्रित कर पद्धतीचा मार्ग मोकळा झाला आहे . ग्राहकांचा विशेष फायदा म्हणजे सध्या असलेले एकंदरीत २५% ते ३०% एवढे कराचे ओझे कमी झालेले आहे . तसेच वस्तू व सेवा करामुळे देशातील उत्पादने स्थानिक व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्पर्धा करू शकतील . ही करप्रणाली तिच्या पारदर्शकतेमुळे प्रशासकिय अमलबजावणीस सोपी आहे . जीएसटीमुळे देशाच्या आर्थिक प्रगतीस त्वरीत प्रोत्साहन मिळेल . व्यापारातील

वाढ, कर आधाराचा विस्तार व कर अनुपालन यामुळे केंद्र व राज्य सरकारांच्या कर महसुलातही वाढ होणार आहे.

संदर्भ:

- १ . Patel J. K., Goods and Service Tax - An Introductory Study. Golden Research Thoughts, Delhi (2011)
- २ . शर्मा उमेश, जी एस टी आपल्यासाठी, साकेत प्रकाशन प्रा. ली. पुणे, (२०१७)
- ३ . कामथे प्रविण, पाटील मेघना, जी एस टी वस्तू आणि सेवा कर कायदा एक परिचय, साई ज्योती प्रकाशन नागपूर, (२०१७)
- ४ . YOJANA Journal, Issue August 2017, Publication of Government of India.
- ५ . Research Article: Goods and service tax in India: problems and prospects, Asian Journal Of Management Research, Volume 6, Issue 3, March 2016.
- ६ . संपादकीय अग्रलेख, लोकसत्ता वृत्तपत्र, ३० मार्च २०१७
- ७ . लेख अर्थसत्ता, लोकसत्ता वृत्तपत्र, ११ नोव्हेंबर २०१७
- ८ . Wikipedia GST
- ९ . gst.gov.in

December - 2017

E-ISSN: 2321-4953

IRFA'S UNIRESEARCH

Multidisciplinary International E-Research Journal

Vol.- IX

Issue - VI

Indexed in DRJI & Indian Citation Index Double Blind Peer Reviewed Journal
UGC Approved List No. 63005 *Cosmos Impact Factor - 3.020 [2015]*

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
University Grants Commission
quality higher education for all

[Home](#) [About Us](#) [Organization](#) [Commission](#) [Universities](#) [Colleges](#) [Publication](#)

UGC Approved List of Journals

You searched for uniresearch

Total Journals : 1

[Home](#)

Show 25

entries

Search:

View	SLNo	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
	1	63005	Uniresearch- Multidisciplinary International E-Research Journal	International Research Fellows Association	23214953	

Showing 1 to 1 of 1 entries

Previous [1](#) Next

[For Students](#)

[For Faculty](#)

[More](#)

Chief Editor :

Dr. Dhanraj Dhangar,
Deptt. of Marathi,
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist. Nashik.[M.S.] India
Email: ghanrajdhanger@gmail.com
Mob. 7775982534

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details, visit us on www.uniresearch.net.in

INDEX

No.	Title of the paper	Name of the Author	Page No.
1	Life and Mission of Mahatma Phule	- Dr. M. S. Pagare	04
2	Impact of Social Media on Society	- Dr. Rajendra Dhande	19
3	Ethanobotanical Studies on <i>Grewia hirsute</i> Vahl. among the Ethnic people of Nizamabad and Kamareddy Districts, Telangana State	- Shivraj Bembrekar and Vijigiri Dinesh	24
4	A Study of Demonetisation and it's Impact on ndian Household investment Patterns	- Harshada Aurangabadkar & Dr. Anil Dongare	27
5	Co-Operative Movement in Maharashtra : An Overview	- Dr. Vijay Mistary	33
6	An Analytical Study of Influencing Attributes for Customer Satisfaction in the Context of Online Shopping in Pune City	- Rahul Wagh, & Dr. Anil Dongre	37
7	A Geographical Study of General land use Pattern in Dongarwadi Village	- Dr. Prakash Raut	43
8	Content Analysis of Journal of Intellectual Property Rights	- Dr. Chandramani Gajbhiye	46
9	The Importance of English Language	- Archana Tiwari	57
10	इक्कीसवी सदी के कुछ उपन्यासों में नारी विमर्श	- प्रा. एम. डी. नायकू	60
11	माता प्रसाद का नाटक 'अछूत का बेटा' में दलित चिंतन	- डॉ. आनंद बक्षी	66
12	अनामिका के स्त्रीवादी चिंतन का संबोधन	- डॉ. रेखा गाजरे	70
13	इक्कीसवी सदी के उपन्यासों में अभिव्यक्त समाज और सामाजिक जीवन	- डॉ. सुनील कुलकर्णी, डॉ. प्रीति सोनी	78
14	रामधारी सिंह दिनकर के काव्य में नारी विमर्श	- डॉ. पूनम बोरसे	82
15	सुनीता जैन की कविता में नारी विमर्श	- प्रियंका महाजन	87
16	भारतभूषण अग्रवाल कृत 'वसीयत' कविता की संरचना	- डॉ. गीता दोडमणी	92
17	पर्यावरणीय सरोकार की कविताएँ	- डॉ. रेखा गाजरे	96
18	मृणाल पांडे की कहानियों में महानगरीय जीवन	- प्रा. योगिता उशीर	103
19	हिंदी गज़ल और दुष्यंतकुमार	- प्रा. विष्णू राठोड	106
20	सुनीता जैन का काव्य : सामाजिक विघटन की त्रासदी	- प्रियंका महाजन	109
21	गज़लकार दुष्यंत कुमार की गज़लों में व्यंग्य की तेज-तर्रार धार	- प्रा. विजय लोहार	112
22	समकालीन हिंदी कविता में संवेदना	- डॉ. साहेबराव गायकवाड	116
23	आदिवासी : संवेदना एक सृजन	- डॉ. शैलजा जायसवाल	121
24	बंजारा लोकगीतातील रसाविष्कार	- प्रा. तुकाराम चव्हाण	123
25	नव्वदोत्तर स्त्रीवादी कादंबरी (काही निवडक लेखिकांच्या संदर्भात)	- प्रा. नीता तोरणे	127
26	वर्तमान शिक्षणपद्धतीचे बाजारीकरण: एक समस्या शोध व बोध	- डॉ. हरिदास आखरे	134
27	भारतीय लोकसाहित्य : एक दृष्टीक्षेप	- प्रा. विनोद भालेराव	137
28	लीळाचरित्रातील चरित्र नायक रेखाटणारा शिष्य : म्हाईभट	- डॉ. माधुरी पाटील	141
29	संतांचे सामाजिक सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन कार्य	- डॉ. शीला गाडे	144

रामधारी सिंह दिनकर के काव्य में नारी-विमर्श

डॉ. पूनम बोरसे

अध्यक्षा, हिंदी विभाग, कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, हरसूल
 तहसिल- त्र्यंबकेश्वर, जिला-नासिक

हिंदी साहित्य के आधुनिक कवियों में रामधारी सिंह 'दिनकर' जी राष्ट्रीय तथा प्रगतिवादी काव्यधारा के प्रतिनिधि, युगदृष्टा और बहुमुखी प्रतिभा के साहित्यकार के रूप में विख्यात हैं। उनकी कविताओं में युग-चेतना का पूर्ण रूप से निर्वहण हुआ है। दिनकर जी एक महाकवि होने के साथ-साथ एक उच्च कोटि के विचारक भी हैं, जिन्होंने अपने युग की समस्याओं और मानव-जीवन की चिरंतन समस्याओं पर मौलिक रूप से विचार किए हैं। वास्तव में दिनकर जी की विचारधारा किसी एक राजनीतिक या दार्शनिक परंपरा की अनुवर्तिनी नहीं है। मानव-जीवन के सभी क्षेत्रों पर कवि ने निर्भीक होकर अपने विचार व्यक्त किए हैं। उनकी सामाजिक चेतना अत्यंत प्रखर है। अर्थात् समाजवाद में आस्था होने के कारण उनकी सामाजिक चेतना दलित-पीडित के साथ, नारी के प्रति संवेदना के रूप में अभिव्यक्त हुई है।

कविवर दिनकर जी ने समय-समय पर अपनी नारी संबंधी अवधारणाओं को अपने संपूर्ण साहित्य के माध्यम से पूर्ण स्पष्टता से अभिव्यक्त करने का प्रयास किया है। उनकी नारी विषयक धारणा के संबंध में डॉ. ज्ञान अस्थाना का मंतव्य है- "दिनकर ने नारी को किशोरी-बाला, रुपा, प्रियसी, पत्नी, पतिता, देवी, कल्याणी-गृहिणी, माता आदि रूपों में देखने का प्रयत्न किया है। उन्होंने बार-बार इस बात पर बल दिया है कि जब समाज में निवृत्तिवादी विचारधाराएँ प्रबल रहीं, नारी का सम्मान घटा और जब-जब प्रवृत्तिवाद का जोर रहा, नारी की प्रतिष्ठा बढ़ी है।" दिनकर जी के नारी विषयक विचार 'रेणुका', 'रसवंती', 'नील कुसुम', 'सीपी और शंख' नामक काव्य संग्रहों की अनेकानेक स्फुट कविताओं के साथ 'रश्मिरथी' और 'उर्वशी' जैसे प्रबंध काव्यों में विस्तार से निरूपित हुए हैं। अध्ययन-अनुशीलन की सुविधा के लिए दिनकर जी की नारी विषयक धारणा तथा विचारों को दो भागों में विभक्त किया जा सकता है - (१) स्फुट तथा मुक्तक कविताओं में नारी संबंधी विचार, (२) प्रबंध काव्यों में नारी विषयक धारणा।

स्फुट कविताओं में दिनकर जी के नारी संबंधी विचार -

दिनकर जी की नारी विषयक धारणा की दृष्टि से उनकी प्रथम काव्य रचना 'रेणुका' की 'राजा-रानी' तथा, 'विधवा' आदि कविताएँ उल्लेखनीय हैं, जिसमें नारी के प्रति कवि का दृष्टिकोण संवेदनापूर्ण रहा है। 'राजा-रानी' कविता में पुरुष और नारी के संबंधों की चर्चा के साथ नारी की विवशता और त्याग का बड़ा ही मनोहारी वर्णन है। इसमें राजा और रानी को 'वसंत' और 'वर्षा' के प्रतीक के माध्यम से नर और नारियों की वृत्तियों पर प्रकाश डाला है। जैसे-

"राजा वसंत, वर्षा ऋतुओं की रानी,

लेकिन दोनों की कितनी भिन्न कहानी।" - (रेणुका पृ. ४१)

इस कविता में नारी का अबला रूप है। नारी के प्रति कवि के मन में अपार श्रद्धा है इसलिए नारी की करुण दशा से विगलित होकर वे लिखते हैं -

"लेखनी लिखे, मन में जो निहित व्यथा है, रानी की सब दिन गीली यही कथा है।

त्रेता के राजा क्षमा करें यदि बोलें, राजा-रानी की युग से यही प्रथा है।"

- (रेणुका पृ. ४२)

'विधवा' कविता में कवि ने विधवा नारी का करुण चित्र प्रस्तुत करते हुए समाज की इस भीषण प्रथा के प्रति व्यंग्य किया है।

'रसवंती' काव्य संग्रह की अधिकांश कविताएँ शृंगार और उसके प्रमुख आलंबन नारी से संबंधित हैं। इनमें 'गीत', 'अगीत', 'प्रीति', 'दाह की कोयल', 'रास की मुरली', 'सावन में', 'प्रतीक्षा', 'बालिका से वधू', 'पुरुष-प्रिया' आदि कविताएँ शृंगारिक हैं। इसके साथ रसवंती में नारी संबंधी दो कविताएँ हैं। प्रथम कविता में कवि ने नारी को प्रेरणा और शक्ति माना है। वह ज्ञानी और कलाकर की प्रेरणा है। पुरुष ने इसी नारी के लिए कभी शिव-धनुष तोड़ा, मत्स्य-भेदन किया, कनक-मृग के पीछे दौड़ा, तो कभी कामिनी की एक मुस्कान पर ऋषियों ने सिद्धियाँ लुटा दी। कवि की दृष्टि से मनुष्य के विचारों का उदात्तीकरण नारी के सौंदर्य और प्रेरणा से होता है। यथा-

"दृष्टि तुमने फेरी जिस ओर, गई खिल कमल-पंक्ति अम्लान,

हिंस्र मानव के कर से त्रस्त शिथिल, गिर गए धनुष्य औ बाण।" (रेणुका पृ.३७)

'रसवंती' की 'नारी' नामक दूसरी कविता में कवि की नारी विषयक दृष्टि सामाजिक परिपार्श्व में व्यक्त हुई है। इसमें नारी के तीनों रूपों-आधुनिका, रक्षणिता और माता-रूप की अभिव्यक्ति हुई है। इसी कविता के दूसरे खण्ड में भारतीय नारी के उस रक्षणिता और अबला रूप का चित्रण हुआ है, जिसकी करुण दशा को देख कर कवि लिखते हैं-

"जी करता है, अपना पौरुष, इज्जत इसे उड़ा दूँ,

या कि जगा दूँ, उसके भीतर की उस लाल शिखा को

आँखों में जिसके जलने से दिशा काँप जायेगी।" (रेणुका पृ.४९)

कविता के तीसरे खण्ड में सद्यःमाता का चित्र प्रस्तुत करते हुए कवि का मन मातृत्व की गरिमा से भर गया है। दिनकर जी का अटूट विश्वास है कि, नारी की पूर्णता माँ बनने में है। यथा-

"नारी की पूर्णता पुत्र को स्वानुरूप करने में,

करते हैं साकार पुत्र ही माता के सपने को।" (रेणुका पृ.५१)

'रसवंती' में प्रकाशित 'पुरुष प्रिया' नामक कविता में कवि नारी के सौंदर्य का वर्णन करते हैं, जिसे देख कर पुरुष अपने समस्त पौरुष को भूल जाता है। इसी प्रकार 'बालिका से वधू' रचना में कवि ने यौवन की देहरी पर पाँव रखनेवाली किशोरी का सौंदर्यांकन किया है।

'नील कुसुम' में संग्रहित 'अर्धनारीश्वर', 'नग्नता', 'नर्तकी' आदि कविताएँ सामाजिक तथा विचार प्रधान हैं। इन कविताओं में दिनकर जी आधुनिक नारी के भिन्न-भिन्न स्वभावों की चर्चा करते हैं। इसके साथ 'सीपी और शंख' ग्रंथ की 'कवि और प्रेमी', 'काढ़ लो दोनों नयन मेरे', 'प्रेम', 'नारी', 'मानिनी' आदि कविताओं में प्रेम तथा नारी की शृंगारिकता की भावना है। इस कृति में कवि ने नारी के गौरव का गान भी किया है। इन्हें नारी में सभी गुण दिखाई देते हैं। नारी के गुणों का वर्णन करते हुए वे लिखते हैं -

"वह नारी है, केवल उसके ही पास बंधु,

सौंदर्य, शांति, कविता, तीनों का मिश्रण है।" (सीपी और शंख, पृ.४०)

तात्पर्य, कवि दिनकर जी ने अपनी स्फुट कविताओं में नारी के विभिन्न रूपों का जो चित्रण प्रस्तुत किया है, उसमें भिन्न-भिन्न परिस्थितियों में उसके हृदय में उत्पन्न होनेवाली भावनाओं का निरूपण

किया है। अपने सभी रूपों में यथा- प्रेमिका, पत्नी, गृहिणी और माता आदि में नारी पुरुष के लिए प्रेरणादायी सिद्ध हुई है।

प्रबंध काव्यों में नारी विषयक धारणा -

'रश्मिरथी' में कवि ने 'कुंती-कर्ण भेंट प्रसंग' में कुंती के चरित्र के माध्यम से आधुनिक ममतामयी तथा पीड़िता नारी का दुःख प्रस्तुत किया है। 'रश्मिरथी' की कुंती एक अभागीन नारी है। जब वह कुमारी थी तब कर्ण का जन्म हुआ था। इस रहस्य को कर्ण-भेंट के समय वह अपना अपराध स्वीकार करती हुई नारी जीवन की विडंबना और पराधीनता को व्यक्त करती है-

"बेटा, धरती पर बड़ी दीन है नारी,

अबला होती, सचमुच योषिता कुमारी।

है कठिन बंद करना समाज के मुख को

सिर उठा न पा सकती पतिता निज सुख को।" (रश्मिरथी पृ. ७९)

इन पंक्तियों में कुंती ने भारतीय नारी की दीन-हीन अवस्था और पराधीनता का लेखा-जोखा प्रस्तुत किया है। कुंती के माध्यम से कवि ने कुंवारी माता की समस्या को उठाया है। आज हमारे समाज में कुंवारी माताओं की नियति यही है कि वे जीवन भर चीख-पुकार एवं उपेक्षा से भरा जीवन व्यतीत करती हैं। कवि ने कुंती के माध्यम से कुंवारी माता की अंतर्व्यथा को व्यक्त किया है।

भारतीय ज्ञानपीठ पुरस्कार से सम्मानित कृति 'उर्वशी' में दिनकर जी के नारी संबंधी विचार परिपक्व एवं सुव्यवस्थित रूप में व्यक्त हुए हैं। ऐसा प्रतीत होता है कि, नारी के समस्त रूप और गुणों से कवि परिचित हैं और उनका स्पष्ट वर्णन ही इस काव्य कृति का मुख्य उद्देश्य है। 'उर्वशी' की भूमिका में दिनकर जी लिखते हैं- "नारी के भीतर एक और नारी है, जब शरीर की धारा, उछालते-उछालते, उसे मन के समुद्र में फेंक देती है, जब दैहिक चेतना के परे, वह प्रेम की दुर्गम समाधि में पहुँच कर निस्पंद हो जाती है।" नारी का यह विशेष स्वरूप है और इसको वही पहचान सकता है, जिसने नारी के शरीर के सुंदर आवरण को विदीर्ण कर उसकी आत्मा में प्रवेश पाने में सफलता पाई हो। दरअसल, 'उर्वशी' का कवि नारी की आत्मा में प्रवेश करने में समर्थ रहे हैं और उसके वास्तविक रूप को निरूपित करने में भी सफल हुए हैं।

'उर्वशी' में कवि द्वारा व्यंजित नारी के विविध रूप इस प्रकार हैं - (१) नारी का उच्छृंखल-रूप, (२) नारी का प्रेमिका-रूप, (३) नारा का पत्नी-रूप, (४) नारी का मातृ-रूप। (५) नारी का गृहिणी-रूप।

१) नारी का उच्छृंखल-रूप -

इसके अंतर्गत अप्सराओं की मनोवृत्ति का वर्णन मिलता है। ये अप्सराएँ अपूर्व सुंदरी, मनमोहिनी, मुक्त एवं स्वच्छंद प्रेम की जीवित प्रतिमाएँ एवं कामदेव के मन की कामनाएँ हैं। इन्हें किसी प्रकार का बंधन स्वीकार नहीं है। इनका जन्म सब के मन में मोद भरने के लिए हुआ है। 'उर्वशी' के प्रथम अंक में मेनका, रंभा, सहजय्या आपस में बातें करती हुई अपने स्वच्छंद रूप की चर्चा करती हैं। यथा-

"जनमी हम किस लिए ? मोद सबके मत में भरने को,

किसी एक को नहीं मुग्ध, जीवन अर्पित करने को।" (उर्वशी पृ. १०)

२) नारी का प्रेमिका-रूप -

'उर्वशी' के तृतीय अंक में प्रेम, प्रेमी और प्रेमिका की अपूर्व व्याख्या की गयी है। प्रेमी महाराज पुरुरवा और प्रेमिका है उर्वशी। 'उर्वशी' में उर्वशी का पूर्ण मानवी और प्रेमिका का रूप स्थान-स्थान पर

वर्णित हुआ है। वह पुरुरवा के गुणों से आकर्षित होकर हृदय समर्पित कर देती है। पुरुरवा उर्वशी से प्रेम करता है, लेकिन उसका मन आलिंगन से निकल कर कहीं दूर चला जाता है। उर्वशी जैसी चतुर नारी इस रहस्य को समझ लेती है। वह पूर्ण आनंद की आकांक्षी है, इसलिए पुरुरवा से कहती है -

"तन से मुझको कसे हुए अपने दृढ आलिंगन में,
 मनसे, किंतु विषण्ण दूर तुम कहाँ चले जाते हो।
 बरसा कर पीयूष प्रेम का, आँखों से आँखों में,
 मुझे देखते हुए कहाँ तुम जाकर खो जाते हो।" (उर्वशी पृ. ३५)

३) नारी का पत्नी-रूप -

नारी जब किसी एक व्यक्ति को अपना सर्वस्व समर्पण करके आजीवन उसी के साथ बंध जाती है, तब उसका रूप पत्नी का हो जाता है। 'उर्वशी' में दो पत्नियाँ चित्रित की गयी हैं। पहली है औशीनरी जो महाराजा पुरुरवा की पत्नी है और दूसरी है सुकन्या, जो महर्षि च्यवन की धर्मपत्नी है। दोनों के जीवन में बड़ा अंतर है। औशीनरी दुःखी और पति द्वारा परित्यक्ता है, जबकि सुकन्या अपने पति की प्रिय सहचरी है। 'उर्वशी' के दूसरे अंक में औशीनरी का दुखी जीवन दिखाया है। औशीनरी पति-प्रेम से वंचिता है। पति के विछोह पर वह गुप्त जी की यशोधरा की तरह रोती है। उसका आक्रोश और क्रोध उपालंभ बनकर उर्वशी पर फूट पड़ता है। यथा-

"हाय ! मरण तक जी कर मुझको हलाहल पीना है,
 जानें, इस गणिका का मैंने कल क्या अहित किया था।" (उर्वशी पृ. २२)

उर्वशी में चित्रित दूसरी नारी है सुकन्या। वह एक आदर्श पत्नी है। सुकन्या में पत्नी-रूप के साथ ही सती-साध्वी के स्वरूप के दर्शन होते हैं। वह पति को ही आनंद धाम मानती है। उसे गृहस्थी में ही सुख और संतोष प्राप्त है। उसे अपने पति महर्षि च्यवन पर गर्व है। यथा -

"चित्रलेखे ! मुझको अपने महर्षि भर्ता पर,
 ग्लानि नहीं, निस्सीम गर्व है।" (उर्वशी पृ. ८२)

४) नारी का मातृ-रूप -

दिनकर जी ने नारी-रूपों के अंतर्गत सर्वाधिक महत्ता एवं श्रेष्ठता मातृ-रूप को ही प्रदान की है। मातृत्व की गरिमा का उल्लेख उर्वशी में सर्वत्र दृष्टव्य है। नारी के माता रूप की श्रेष्ठता मेनका और रंभा जैसी अप्सराएँ भी स्वीकार करती हैं। 'उर्वशी' में माता-रूप में तीन पात्र मिलते हैं- उर्वशी, औशीनरी और सुकन्या। इनमें जननी के रूप में केवल उर्वशी ही प्रस्तुत की है। आयु उसका पुत्र है, जिस पर तीनों नारियों - उर्वशी, सुकन्या और औशीनरी की वत्सलता फूट पड़ती है। उर्वशी अपने मातृत्व पर गर्व करते हुए कहती है-

"बेटी नहीं हुई तो क्या ! अब माँ तो हूँ मानव की,
 नहीं देखती, रत्नमयी को कैसा लाल दिया है।" (उर्वशी पृ. १२०)

सुकन्या और औशीनरी भी मातृत्व की समर्थक हैं, जब वे आयु को देखती हैं, तब उनका मातृत्व उमड़ पड़ता है।

५) नारी का गृहिणी-रूप -

'उर्वशी' में गृहिणी का स्वरूप औशीनरी और सुकन्या के माध्यम से व्यक्त हुआ है। औशीनरी वह शांत संतोष पूर्ण गृहिणी है, जो पति के प्रत्येक कार्य को यहाँ तक कि उसके परनारी के संग विहार को

भी सहन कर लेती है। पति की सहचरी बनने की इच्छा उसमें नहीं है। वह उसकी अनुचरी बनकर ही संतुष्ट हो जाती है। उसके संयम की पराकाष्ठा है। वह मदनिका से कहती है-

"गृहिणी जाती हार दौव संपूर्ण समर्पण करके,

जयिनी रहती बनी अप्सरा ललक पुरुष में भरके।

जीत गयी अप्सरा, सखी ! मैं नारी बनकर हारी ! " (उर्वशी पृ. २५)

इस प्रकार दिनकर जी ने अपनी स्फुट कविताओं के साथ-साथ प्रबंध काव्यों में नारी के विविध रूपों का जो विमर्श किया है, वह भारतीय परंपरा के अनुकूल है। कविवर दिनकर द्वारा आलेखित नारी के विविध रूपों का परिचय प्राप्त करने के पश्चात् यह निष्कर्ष निकलता है कि, दिनकर जी ने नारी के विविध रूपों को अपनाते हुए अपनी संपूर्ण श्रद्धा एवं आस्था उसके मातृत्व में ही व्यक्त की है। नारी के विभिन्न रूपों में यथा - प्रेमिका, पत्नी, गृहिणी एवं माता आदि में नारी पुरुष के लिए उपयोगी सिद्ध होती है। वास्तव में नारी के संपर्क में आने पर ही पुरुष के जीवन में सुश्रृंखलता आती है। तात्पर्य कवि का यह नारी विषयक विमर्श भारतीय आदर्श और संस्कृति के अनुरूप है।

संदर्भ ग्रंथ -

- १) मूल ग्रंथ - रेणुका, रसवंती, नील कुसुम सीपी और शंख, रश्मिरथी, उर्वशी।
- २) सहायक ग्रंथ -
  - १) दिनकर - काव्य-कला और दर्शन - डॉ. प्रतिमा जैन
  - २) उर्वशी - संवेदना और शिल्प - डॉ. टीकाराम शर्मा
  - ३) रामधारी सिंह दिनकर के साहित्य में जीवन-मूल्य - डॉ. शोभा सूर्यवंशी
  - ४) समीक्षा (दिनकर स्मृति अंक) सं. डॉ. गोपालराय, स. १९७५ ई.

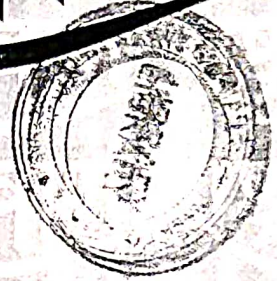
ISSN 2319-6785

वर्ष 29 अंक - 5

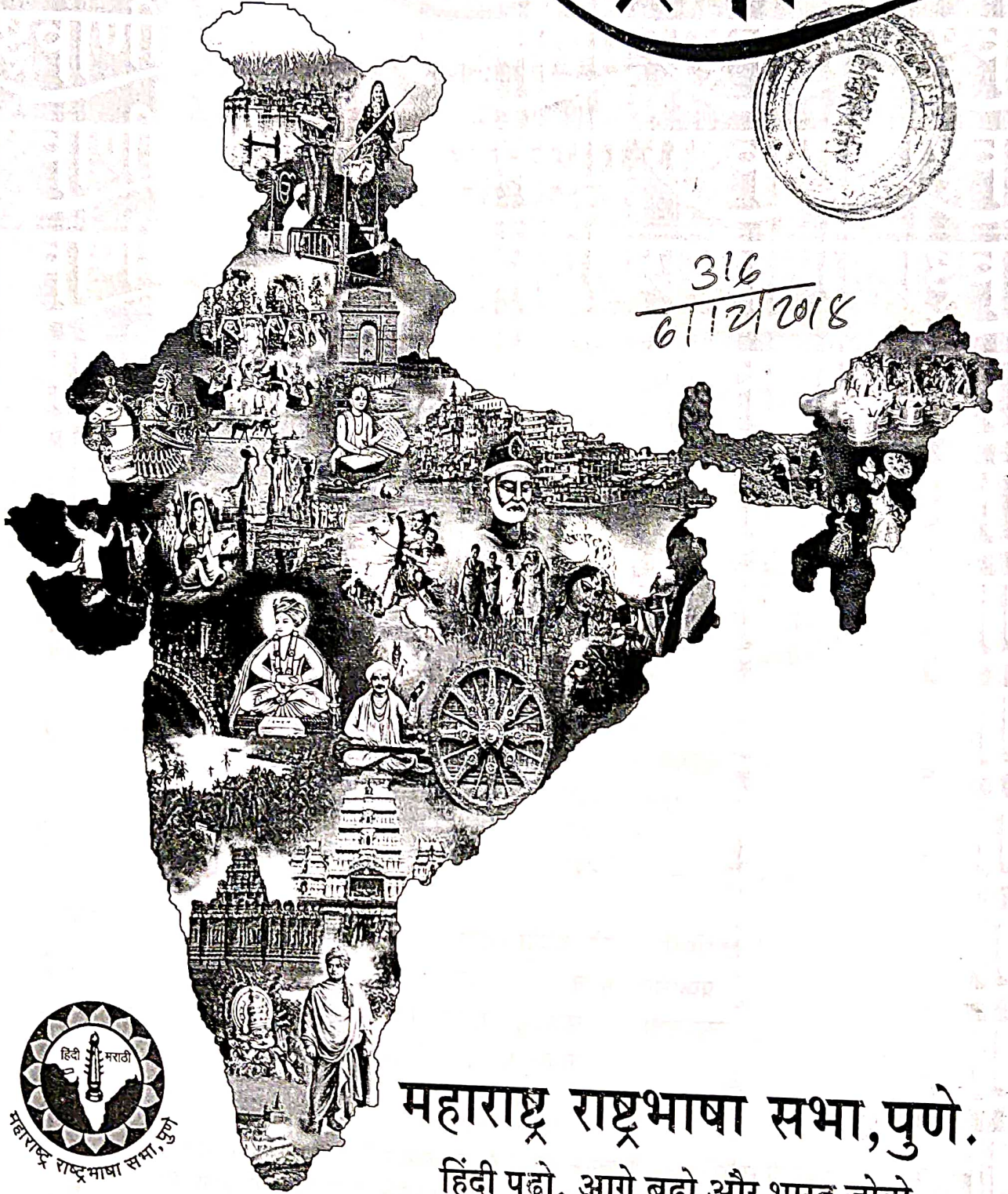
दिसंबर 2017 - जनवरी 2018

द्वैमासिक

राष्ट्रवाणी

316
6/12/2018

महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा, पुणे.

हिंदी पढ़ो, आगे बढ़ो और भारत जोड़ो.

अनुक्रमणिका

दिसंबर 2017- जनवरी 2018

316
6/12/2018

1. अपनी ओर से -बालरंग में रंगा साहित्यकार सुधाकर प्रभु प्रा. सु. मो. शाह	2
2. उत्तरे कोई न आवई	डॉ. विश्वास पाटील 6
3. हिंदी पत्रकारिता की भाषा और दशा	डॉ. शारदा पाण्डेय 9
4. दलित साहित्य का विकास	डॉ. पूनम बोरसे 15
5. कविता - विसर्जन	डॉ. गजानन चव्हाण 20
6. नारी और मन्नू भंडारी की कहानियाँ	डॉ. विनायक बापू कुरणे 21
7. 'संरचना' पत्रिका की लघुकथाओं में संवेदनशीलता	डॉ. अशोक घोरपडे 25
8. कविता - बच्चे	डॉ. गजानन चव्हाण 29
9. पत्रकारिता का भारतीय आसमान	श्री बलराम 30
10. कविता - रसवर्षा , प्रकृति	डॉ. कांति लोधी 40
11. हिंदी का विकसनशील स्वरूप	डॉ. सविता सबनीस 41
12. वर्हाडी बोली : साहित्यिक एवं सांस्कृतिक स्थिति	श्री विजय सागर 46

* * * *

दलित साहित्य का विकास

डॉ. पूनम बोरसे

अध्यक्ष, हिंदी विभाग, कला, विज्ञान एवं वाणिज्य
महाविद्यालय, हरसुल 422204

ता. त्र्यंबकेश्वर जि. नाशिक

दलित साहित्य में हिंदुओं की वर्ण व्यवस्था से उत्पन्न सामाजिक विषमता, भेद-भाव, अपमान जनक व्यवहार, उत्पीड़न और शोषण के विरुद्ध प्रतिकार की रोषपूर्ण अभिव्यक्ति है, जो रंग, वर्ण, नस्ल, जाति, धर्म, और लिंग में असमानता के विरुद्ध संघर्ष करने की प्रेरणा देता है। इसी प्रकार दलित साहित्य सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, आर्थिक और शैक्षणिक क्षेत्रों में समता का समर्थक है और स्वतंत्रता, समता, न्याय, बंधुता, लोकतंत्र और सर्व धर्म सद्भाव का पोषक भी है।

भारतीय साहित्य में दलित साहित्य सिर्फ आधुनिक काल में ही नहीं, भारतीय साहित्य के आरंभ से ही जीवन के इस पक्ष की अभिव्यक्ति होती रही है। संस्कृत, पालि और प्राकृत साहित्य में भी दलित जीवन केंद्रित रचनाएँ विद्यमान हैं और आधुनिक भारतीय भाषाओं के आदि, मध्य और आधुनिक काल में भी इन रचनाओं की प्रचुरता है। आधुनिक भारतीय दलित साहित्य प्रमुखतः गौतम बुद्ध, महात्मा ज्योतिबा फुले और डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर के विचारों से प्रभावित है। हालाँकि कतिपय दलित लेखक मार्क्सवाद से भी प्रभावित हैं। आधुनिक संदर्भों में भारतीय दलित साहित्य का आरंभ महाराष्ट्र में मराठी भाषा में होता है। विशेषतः मराठी दलित साहित्य का वाहक 'प्रबुद्ध वाहक' पत्रिका बनी जो सन 1960 ई. के

आसपास शुरू हुई। इसी वर्ष दलित साहित्य की पहचान बनानेवाली 'अस्मिता' और 'अस्मितादर्श' पत्रिकाएँ भी प्रकाश में आईं। मराठी दलित साहित्य के प्रारंभिक लेखकों में अन्नाभाऊ साठे तथा नारायण सुर्वे के नाम सर्वप्रथम हैं। मराठी के दलित साहित्यिक आंदोलन ने अन्य भारतीय भाषाओं को प्रभावित किया। सन 1980 ई. के बाद अन्य भारतीय भाषाओं जैसे कन्नड, गुजराती, हिंदी, पंजाबी, तमिल, तेलुगु आदि में भी दलित साहित्य की गूँज फैल चुकी थी। मराठी में 'दलित साहित्य' आधुनिक काल में ही प्रचलित हुआ और इस साहित्यिक आंदोलन की वैचारिक प्रेरणा डॉ. भीमराव आंबेडकर एवं महात्मा फुले आदि के विचारों तथा उनके द्वारा चलाए गए सामाजिक-राजनीतिक आंदोलनों से मिली। लेकिन परंपरा रूप में मराठी दलित साहित्य ने स्वयं को मराठी भक्त कवियों, विशेष रूप से चोखा मेला, जो 14 वीं शती के प्रमुख संत कवि से जोड़ा। साथ ही भक्त नामदेव, एकनाथ, समर्थ रामदास आदि की परंपरा को मराठी दलित साहित्य ने अपनाया। मराठी के आधुनिक दलित लेखकों में शरण कुमार लिंबाले, केशव मेश्राम, नामदेव ढसाल, अरुण कांबले आदि उल्लेखनीय रचनाकार हैं। गुजराती साहित्य में प्रमुख दलित हस्ताक्षर हैं - प्रवीण गढवी, हरीश मंगलम्, राजू सोलंकी, दलपत चौहान, जयंत परमार, मोहन परमार आदि। कन्नड भाषा के दलित लेखकों में सिद्धा लिंगप्पया, मोगली गणेश ; तमिल

अमृतलाल नागर, भैरवप्रसाद गुप्त आदि ने 'दलित जीवन' को केंद्र में रखकर रचनाएँ की हैं।

स्वतंत्रता पूर्व काल में कई दलित साहित्यकारों ने भी दलित साहित्य को आगे बढ़ाने में सहयोग दिया, जिनमें बिहारीलाल हरित, बुद्ध संघ प्रेमी, जैसराम गौतम, चंद्रिका प्रसाद, गया प्रसाद प्रशांत, स्वामी बोधानंद, बदलूराम, संत रामन्यायी, गोकरनलाल, नंदलाल जैसवा, छेदीलाल साथी आदि ने काव्य के साथ-साथ अन्य विधाओं में भी दलित साहित्य लिखा।

2. स्वाधीनता कालीन दलित साहित्य :

स्वतंत्रता के बाद दलित साहित्य का सृजन अनेक विधाओं में सृजित किया गया। अर्थात् स्वाधीनता के बाद दलितों को उच्च शिक्षा मिली। डॉ. आंबेडकर जी की प्रेरणा से दलितों में जागरण के साथ ही आत्मविश्वास पैदा हुआ है। इसलिए दलित साहित्य सन 1980 ई. के बाद अनेक विधाओं में सृजित किया गया। यहाँ दलित साहित्य की कुछ प्रमुख विधाओं और उनके रचनाकारों का परिचय संक्षेप में प्रस्तुत है-

(क) दलित काव्य :

स्वतंत्र भारत में कई प्रगतिवादी कवियों की रचनाओं में दलित भावनाओं की अभिव्यक्ति हुई है। इनमें बालकृष्ण शर्मा 'नवीन' की 'जूठे पत्ते' ; रांगेय राघव की 'अजेय खंडहर' ; शिवमंगल सिंह सुमन की 'प्रलय सृजन' ; नरेंद्र शर्मा की 'रोटियों की जंजीर' ; रामेश्वर शुक्ल 'अंचल' की 'मंजिल' ; रामविलास शर्मा की 'सदियों के सोए जाग उठे' और नागार्जुन, शमशेर बहादुर सिंह, त्रिलोचन, मुक्तिबोध, केदारनाथ अग्रवाल, धूमिल आदि की तमाम ऐसी कविताएँ हैं, जिनमें दलित मुक्ति के लिए क्रांतिकारी स्वर गुंजरित

हुए हैं। नागार्जुन की 'हरिजन गाथा' और धूमिल की 'मोचीराम' तो इस धारा की बहुचर्चित कविताएँ हैं। स्वाधीनता काल में प्रबंध कविता में भी दलित परंपरा के इतिहास प्रसिद्ध नायक-नायिकाओं को लेकर खंडकाव्य तथा महाकाव्य का सृजन हुआ है। आलोच्य युगीन दलित अस्मिता के प्रतीकों 'बुद्ध', 'एकलव्य', 'शंबूक', 'शबरी', 'बिरसा', 'मुंडा' एवं डॉ. आंबेडकर को विषय बनाकर अनेक रचनाएँ हुईं। इनमें रामकुमार वर्मा का 'एकलव्य' ; दिनकर का 'रश्मिर्श्री' ; जगदीश गुप्त तथा नरेश मेहता कृत 'शबरी' ; बिरारीलाल हरित का 'भीमायण' ; गोकरनलाल वरुणाकर एवं माताप्रसाद सागर का 'भीमेचरितमानस' आदि उल्लेखनीय हैं।

स्वयं दलित कवियों द्वारा पिछले दो-तीन दशकों में जो रचनाएँ रची गई हैं, उनमें आक्रोश के स्वर प्रबल हैं। इन कवियों ने -ओमप्रकाश वाल्मीकि, प्रेमशंकर, सोहनपाल सुमनाक्षर, सुशीला टाकभौरे, लालचंद राही, पुरुषोत्तम सत्यप्रेमी, कालीचरण स्नेही, कंवल भारती, श्यामसिंह शशि, बुद्ध संघ प्रेमी, नैमिशराय, डॉ. दयानंद बटोही, श्यौराज सिंह बेचैन, डॉ. कुसुम वियोगी, पारसनाथ, बिपिन बिहारी, डॉ. शांति यादव, ओमप्रकाश मेहरा, गौरीशंकर नागदंश, सुदेश तनुवर, चिरंजीलाल कटारिया, सुरजपाल चौहान, बाबूलाल मधुकर, असंग घोष, हरिकृष्ण संतोषी, रणजीत सिंह, विनोद कुमार उइके, श्यामलाल शर्मा, शत्रुघ्न कुमार, हेमलता माहीश्वर, बुद्धशरण हंस, गुरुप्रसाद मदन आदि ने अनेक दलित कविताएँ लिखी हैं।

ख) दलित आत्मकथा :

मराठी में रची गई दलित आत्मकथाओं से

आत्मकथा विधा को साहित्यिक विधा के रूप में विशिष्ट पहचान मिली है। मराठी भाषा की दलित आत्मकथाओं से प्रेरणा पाकर हिंदी में भी दलित आत्मकथा लेखन का आरंभ और विकास हुआ। हिंदी में करीब दो दशक पहले भगवान दास की सामाजिक आत्मकथा 'मैं भंगी हूँ' प्रकाशित हुई थी। सृजनात्मक दलित आत्मकथा लेखन में जिन समकालीन दलित लेखकों ने कुछ प्रयास किए उनमें ओमप्रकाश वाल्मीकि की 'जूठन', मोहनदास नैमिशराय की 'अपने अपने पिंजरे', 'सूजरपाल चौहान की 'तिरस्कृत', माताप्रसाद की 'झोपड़ी से राजभवन तक', कौशल्या बैसंत्री की 'दोहरा अभिशाप', डी. आर जीटव की 'मेरा सफर', श्यौराज सिंह बेचैन की 'बचपन मेरे कंधो पर' आदि उल्लेखनीय हैं। इन सभी लेखकों ने अपनी-अपनी आत्मकथा के माध्यम से दलित चेतना की धारदार शब्दों में वकालत की है।

ग) दलित कहानी :

हिंदी कथा साहित्य में दलित जीवन को केंद्र में रखकर अनेक रचनाएँ लिखी गईं। प्रेमचंद की 'सदगति', 'पूस की रात', 'कफन', 'ठाकुर का कुआँ', 'जुर्माना' में दलित जीवन की वास्तविकताओं की अभिव्यक्ति हुई है। प्रेमचंद के बाद पांडेय बेचन शर्मा, आचार्य चतुरसेन शास्त्री, रांगेय राघव, अमृतराय, भैरवप्रसाद गुप्त, रामदरश मिश्र, भीष्म सहानी, अमृतलाल नागर आदि की कहानियों में दलित समस्या किसी-न-किसी रूप में उभर कर सामने आई है।

हिंदी दलित साहित्य की पहली कहानी कौन-सी है ? यह अपने आप में शोध का विषय है। दलित कथा साहित्य पर शोध करनेवाली डॉ. रजत रानी के

अनुसार सतीश द्वारा रचित हिंदी की पहली दलित कहानी 'वचनबद्ध' है, जो अप्रैल 1975 ई. में प्रकाशित हुई थी। इसके बाद मोहनदास नैमिशराय, ओमप्रकाश वाल्मीकि, रामनिहोर विमल आदि की कहानियाँ प्रकाशित हुईं। सही मायने में देखा जाए तो सन 1980 ई. के बाद से हिंदी दलित साहित्य में कहानी लेखन के प्रति सजगता दिखाई देती है। सन 1990 ई. के बाद फुटकर कहानियों के अलावा अनेक कहानीकारों के कहानीसंग्रह प्रकाशित हुए, जिनमें मोहनदास नैमिशराय का 'आवाजें', ओमप्रकाश वाल्मीकि का 'सलाम', डॉ. दयानंद बटोही का 'सुरंग', कावेरी का 'द्रोणाचार्य एक नहीं', डॉ. ठाकुर प्रसाद सही का 'साग और अन्य कहानियाँ', सत्यप्रकाश का 'चंद्रमौलि का रक्तबीज', कुसुम वियोगी का 'चार इंच की कलम', स्वरूपचंद का 'दलित अंतर्द्वंद', डॉ. शत्रुघ्न कुमार का 'हिस्से की रोटी', बुद्धशरण हंस का 'तीन महाप्राणी', डॉ. सुशीला टाकभौरे का 'अनुभूत के घरे' आदि उल्लेखनीय हैं।

इन कहानी संग्रहों के अलावा कुछ संपादित कहानी संग्रह भी प्रकाशित हुए। इन संपादित कहानी संग्रहों में - डॉ. कुसुम वियोगी द्वारा संपादित 'समकालीन दलित कहानियाँ', 'चर्चित दलित कहानियाँ', डॉ. एन. सिंह द्वारा संपादित 'काले हाशिए पर', रमणिका गुप्ता द्वारा संपादित 'दूसरी दुनिया का यथार्थ', डॉ. रजत रानी द्वारा संपादित 'हाशिये से बाहर' आदि विशेष रूप से उल्लेखनीय कथासंग्रह हैं। नए कहानीकारों में रत्नकुमार सांभारिया, पारसनाथ, रामनिहोर विमल, प्रेम कपाडिया, डॉ. पुरुषोत्तम सत्यप्रेमी, डॉ. कुसुम मेघवाल, रजनी तिलक, अरुणकुमार और विश्वजीत

आदि के नाम बहुचर्चित हैं ।

घ) दलित उपन्यास :

प्रसिद्ध दलित लेखक डॉ. जयप्रकाश कर्दम का उपन्यास 'छप्पर' हिंदी का पहला दलित उपन्यास है, जिसमें दलित जीवन का यथार्थ अंकित हुआ है। इसके उपरान्त रमणिका गुप्ता के लघु उपन्यासों 'सीता' और 'मौसी' में भी दलित चरित्रों की जीवनगाथा चित्रित हुई है। अन्य दलित उपन्यासकारों में डॉ. रामजीलाल सहायक का 'बंधन मुक्ति', डॉ. धर्मवीर का 'पहला खत', प्रेम कपाडिया का 'मिट्टी की सौगंध', सत्य प्रकाश का 'जस-तस भई सबेर', मोहनदास नैमिशराय का 'मुक्ति पर्व', परदेशी राम वर्मा का 'तीसरी सुहागिन', श्रवण कुमार का 'प्रेमयात्रा', राणा प्रताप का 'भूमिपुत्र', बाबूलाल मधुकर का 'पूर्ण सत्य', हरिकिशन संतोषी का 'दूध का कर्ज', अरुण कुमार का 'दीपशिखा', कावेरी का 'काली रेत', आनंद स्वरूप का 'भ्रमर शहीद', गुरुचरण सिंह का 'कोयना की धार' आदि उल्लेखनीय है ।

च) दलित नाटक :

नाटक तथा एकांकी रचना में माताप्रसाद कृत 'अछूत का बेटा', 'धर्म के नाम पर धोखा', 'वीरांगना झलकारी बाई', 'वीरांगना उदादेवी पासी', 'प्रतिशोध', 'धर्म परिवर्तन', 'अंतहीन बेड़ियाँ' आदि उल्लेख्य हैं। मोहनदास नैमिशराय का चर्चित नाटक 'हैलो कामरेड' कई बार मंचित हो चुका है। अन्य दलित नाटककारों में - भीमसेन संतोष का 'कर्मयोगी', लाल सिंह यादव का 'शंबूकवध', मिश्रीलाल मीन का 'एकलव्य', कर्मशील भारती का 'मान सम्मान', डॉ. एन. सिंह का 'कठौती में गंगा', विनोदकुमार का

"
'संवाद के पीछे' और आचार्य गुरुप्रसाद का 'भूख' आदि नाटक भी दलित नाटकों की श्रेणी में आते हैं। अन्य एकांकी नाटककारों में - मनोजकुमार, शिवनाथ बोधि, कर्मशील भारती, कंवल भारती आदि प्रमुख हैं।

छ) दलित समीक्षा :

दलित चिंतन, आलोचना एवं 'दलित विमर्श' को लेकर पिछले दशक में हिंदी में अनेक शोध ग्रंथ, आलेख संग्रह और समालोचना ग्रंथ प्रकाशित हो चुके हैं। दलित साहित्य पर कई पत्रिकाओं ने विशेषांक निकाले हैं। हिंदी में 'दलित विमर्श' इस संकल्पना को स्थापित करने का श्रेय 'हंस' के संपादक डॉ. राजेंद्र यादव को देना होगा। 'हंस' पत्रिका के दलित विशेषांक से 'दलित विमर्श' की संकल्पना को अधिक बल मिला। दलित आलोचना के क्षेत्र में डॉ. धर्मवीर, डॉ. तुलसीदास, डॉ. चमनलाल, पुरुषोत्तम सत्यप्रेमी, डॉ. विमल थोरात, डॉ. जवरीमल पारीख, श्यौराज सिंह बेचैन आदि के नाम उल्लेखनीय हैं। डॉ. चमनलाल द्वारा संपादित पुस्तकों में - 'भारतीय साहित्य में दलित व स्त्रीलेखन', 'दलित और अश्वेत साहित्य', 'दलित साहित्य एक मूल्यांकन' आदि प्रमुख हैं। डॉ. धर्मवीर ने कबीर विषयक अपनी पुस्तकों के माध्यम से दलित साहित्य विषयक चिंतन का एक पक्ष प्रस्तुत किया है। अन्य दलित समीक्षा ग्रंथों में डॉ. विजयकुमार संदेश द्वारा संपादित 'दलित चेतना और स्त्री विमर्श', श्यौराज सिंह बेचैन द्वारा संपादित - 'दलित प्रक्रिया', डॉ. पुरुषोत्तम सत्यप्रेमी द्वारा लिखित - 'दलित इतिहास रचना और विचार', कंवल भारती द्वारा लिखित 'दलित विमर्श की भूमिका', रमणिका गुप्त की 'दलित चेतना', जयप्रकाश कर्दम की 'दलित साहित्य'

और कन्हैयालाल चंचरिक की पुस्तक 'भारत में दलित आंदोलन एक मूल्यांकन' आदि ग्रंथ दलित समीक्षा से संबंधित हैं। दलित साहित्य पर कई पत्रिकाओं ने विशेषांक निकाले हैं, जिनमें 'हंस', 'सारिका', 'संचेतना', 'दलित वार्षिकी', 'आजकल', 'अपेक्षा' आदि प्रमुख हैं। कई विश्वविद्यालयों में अनेक छात्र दलित साहित्य पर शोध कार्य कर रहे हैं।

कुल मिलाकर बीसवीं सदी के आरंभ से लेकर आजतक हिंदी में 'दलित विमर्श' के साथ-साथ दलित साहित्य का लेखन भी विकास की ओर अग्रसर है। 21 वीं सदी में हिंदी साहित्य के इतिहास का जब पुनर्लेखन होगा, तब दलित साहित्य को निश्चय ही उसमें उचित स्थान मिलेगा, इसमें संदेह नहीं है।

संदर्भ ग्रंथ :

1. दलित चेतना और स्त्री विमर्श - सं. डॉ. विजयकुमार 'संदेश'
2. दलित साहित्य का मूल्यांकन - प्रो. चमनलाल
3. दलित साहित्य का स्त्रीवादी स्वर - विमल थोरात
4. दलित विमर्श - डॉ. नरसिंहदास वणकर
5. भारत में दलित आंदोलन - एक मूल्यांकन - कन्हैयालाल चंचरीक
6. विमर्श के विविध आयाम - डॉ. अर्जुन चव्हाण

* * * *

विसर्जन

नदी यानी माता,
पानी न भी हो उसके पास
रेती तो रहती है देने के लिए
यह खोज की है मानव के सपूतों ने।
इतने गहरे गढ़े खोद दिए हैं पात्र में
कि कुँएँ तक लज्जित हैं।
अब पानी जमा होता भी है कभी तो
युवक डूब मरते हैं,
और पानी न हो तो
धँसती हुई रेती के नीचे
बच्चे दबकर मरते हैं।

हमने तैयारी की है,
कहते हैं - रेती के कण बनने में
अनंत समय लगता है,
पर हमें जल्दी पड़ी है चतुर्दशी की,
वह हर माह चली आती है
'बाप्पा जल्दी आइए, बाप्पा जल्दी आइए' को
प्रतिसाद देते हुए।

हे मंद स्मित करने वाले गणपति बाप्पा,
रेती की निकासी करने वाले
माफियों पर ट्रैक्टर दौड़ाने वालों का
भविष्य बताने के लिए
क्या आपकी आवश्यकता है?

- डॉ. गजानन चव्हाण
3, नताशा, डी.पी.रोड,
औंध, पुणे - 411067

महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा, पुणे

संक्षिप्त परिचय एवं प्रवृत्तियाँ

राष्ट्रभाषा हिंदी का प्रचार, प्रसार, प्रशिक्षण तथा उसके द्वारा एकात्मता, 'आंतरभारती' सर्वभाषा समभाव का प्रचार करने वाली एक बड़ी संस्था। इस संस्था की नीति है कि राज्य में राज्यभाषा: मातृभाषा का और अंतर्राज्यीय, केंद्रीय व्यवहार, राष्ट्रीय-सांस्कृतिक एकात्मता के लिए राष्ट्रभाषा हिंदी का प्रयोग करना।

स्थापना	: राष्ट्रपिता महात्मा गांधी की प्रेरणा से 22 मई 1937
पूर्व अध्यक्ष	: स्व. शंकरराव देव, स्व. दत्तो वामन पोतदार, स्व. एस. एम. जोशी, स्व. डॉ. मोहन धारिया, प्रा. सु. मो. शाह.
विद्यमान अध्यक्ष	: मा. श्री. उल्हासदादा पवार
विभाग	: पुणे, नागपुर, औरंगाबाद, मुंबई, नाशिक (धुळे), कोल्हापुर
परीक्षाएँ	: प्रचार, साहित्यिक, प्रयोजनमूलक-व्यावसायिक तथा संस्कार परीक्षाएँ
परीक्षा केंद्र	: महाराष्ट्र एवं गोवा में-2500; * अधिकृत शिक्षक प्रचारक: 6500
विद्यार्थी संख्या	: प्रति वर्ष लगभग 2.5 लाख
विद्यालय	: * पारंपारिक: पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक एवं माध्यमिक : * हिंदी प्रचार विद्यालय: रा. भा. बालबोधिनी से रा. भा. प्रबोध तक : * रा. भा. प्रवीण, पंडित, पद्म एवं अनुवाद : प्रबोध, प्रवीण, पंडित
महाविद्यालय	: हिंदी-मराठी मुद्रण
मुद्रणालय	: पाठ्यपुस्तकें, कोश, मौलिक एवं अनुदित साहित्य ।
प्रकाशन	: केंद्रीय और विभागीय स्थानों पर : हिंदी-मराठी पुस्तकें
पुस्तक भांडार	: केंद्रीय, विभागीय एवं जिला ग्रंथालय: सभी स्तर की पुस्तकें
ग्रंथालय	: शिविर, कार्यशालाएँ, व्याख्यानमालाएँ
प्रशिक्षण	: साहित्यिक, आंतरभारती, स्नेहमिलन
संमेलन	: साहित्यिक मंच: संगोष्ठी, रचना प्रस्तुति, समारोह, परिसंवाद, कवि संमेलन, पुस्तक लोकार्पण, व्याख्यान, अभिनंदन आदि साहित्यिक गतिविधियाँ
ज्ञानदा	: वक्तृत्व, निबंध, कथाकथन, गीत, एकांकी मंचन, एक-बहुपात्रीय अभिनय समूहगान, लोकनृत्य आदि ।
प्रतियोगिताएँ	: राष्ट्रवाणी: साहित्यिक द्वैमासिक; 'समाचार' मासिक पत्रिका
पत्रिका	: पुणे, पुणे कैम्प, मुंबई (दादर), नागपुर, औरंगाबाद, धुळे, नांदेड, सेलू
भवन	

डॉ. वीणा मनचंदा
कार्याध्यक्षा

शे. आ. जगताप
सचिव

राष्ट्रवाणी राष्ट्रवाणी राष्ट्रवाणी राष्ट्रवाणी राष्ट्रवाणी
राष्ट्रवाणी राष्ट्रवाणी राष्ट्रवाणी राष्ट्रवाणी राष्ट्रवाणी

महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा, पुणे

316
6/12/2018

राष्ट्रवाणी राष्ट्रवाणी राष्ट्रवाणी राष्ट्रवाणी राष्ट्रवाणी

Impact Factor – 3.452

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January - 2017
SPECIAL ISSUE-XI

प्रसार माध्यमे आणि साहित्य व्यवहार

Guest Editor

Dr. Motiram Deshmukh

Principal,

MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Dr. P. K. Shewale

Vice Principal,

MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Chief Editor

Mr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E-Research Journal

Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 3.009, (GIF) - 0.676 (2013)

Special Issue 11 : प्रसार माध्यमे आणि साहित्य व्यवहार

ISSN :

2348-7143

January

2017

Impact Factor - 3.452

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-2017

SPECIAL ISSUE-XI

प्रसार माध्यमे आणि साहित्य व्यवहार

Guest Editor

Dr. Motiram Deshmukh

Principal,

MGV'S Arts, Science & Commerce College,

Harsul, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Chief Editor

Mr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce College,

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Dr. P. K. Shewale

Vice Principal,

MGV'S Arts, Science & Commerce College,

Harsul, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 500/-

अनुक्रमणिका

अ. नं.	शोध निबंधाचे शीर्षक	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
1	संपादकीय	डॉ. मोतीराम देशमुख	04
2	वदलती प्रसारमाध्यमे आणि साहित्यव्यवहार	डॉ. अतुल चौर, प्रा. चंद्रशेखर घुगे	05
3	नियतकालिकांची कार्ये	डॉ. प्रकाश शेवाळे	08
4	मराठी भाषेचे संवर्धन आणि प्रसारमाध्यमे	प्रा. संतोष लोहे	10
5	दलित नियतकालिके आणि दलित साहित्यचळवळ	प्रा. नाना झगडे	14
6	नभोनाट्य लेखनतंत्र	प्रा. रवींद्र पगार	17
7	नभोवाणी वातमीपत्रे	प्रा. गोमनाथ पावडे	20
8	प्रसारमाध्यमे आणि साहित्यव्यवहार	प्राचार्य डॉ. उज्ज्वला देवरे	24
9	कादंबरी आणि मिनेमा	डॉ. गीतांजली चिने	29
10	कादंबरी व मिनेमा	प्रा. वर्षा गोमनाथ शेवाळे	32
11	नटरंग एक नेटक्रे आणि देखणे माध्यमांतर	डॉ. वामुदेव सोमाजी वने	35
12	साहित्याची भाषा व मिनेमाची भाषा	प्रा. तुकाराम भवर	39
13	प्रसारमाध्यमातील बदलते सामाजिक पर्यावरण	डॉ. बालाजी धारुळे	43
14	प्रसारमाध्यमे आणि साहित्यव्यवहार	प्रा. लीना शेंडे	47
15	वर्तमान पत्रे : प्रभावी प्रसार माध्यम.....	डॉ. भारुसाहेब गमे	51
16	वृत्तपत्र व्यवहारात भाषेचे महत्व.....	युवराज भामरे	55
17	वृत्तपत्रे लोकशाहीचा चौथा स्तंभ	प्रा. छाया शिंदे	59
18	फेसबुक आणि मराठी साहित्य.....	डॉ. विद्या सुर्वे - वोरसे	63
19	कलाकृतीचे माध्यमांतर	डॉ. राजेंद्र थोरात	69
20	साहित्य, सिनेमा आणि पटकथालेखन	डॉ. पिंगळे किरण	75
21	प्रसार माध्यमातील लेखक : ह. मो. मराठे	डॉ. राजेंद्र देवरे	79
22	जनसंचार माध्यमों में हिंदी	डॉ. पूनम वोरसे	83
23	Freedom of Press in India	Prof. Vardhaman Ahiwale	88
24	The Principles of Social Media Censorship	Dr. Vivek V. Jawale	93
25	Use of Multimedia in English Language Teaching ...	Prof. Pranjali B. Vidyasagar	98

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -

❖ Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Nashik

Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

जनसंचार माध्यमों में हिंदी

डॉ. पूनम बोरसे, अध्यक्ष, हिंदी विभाग
कला, विज्ञान, एवं वाणिज्य महाविद्यालय, हरसूल
तहसिल- त्र्यंबकेश्वर, जि. नाशिक

हिंदी के विविध रूप -

प्रकृति ने मनुष्य को भाषा दी है। भाषा के माध्यम से वह अपने भावों तथा विचारों का आदान प्रदान करता है। आज विश्व में कुल मिलाकर तीन हजार से अधिक भाषाएँ बोली जाती हैं। भारतवर्ष बहुभाषा-भाषी देश है, जहाँ लगभग सोलह सौ बावन्न भाषाएँ बोलचाल में तथा विचार-विनिमय में काम लायी जाती हैं। लेकिन इनमें हिंदी ही एकमात्र ऐसी समर्थ भाषा है, जो भारत के विशाल भू-भागों में बोली और समझी जाती है। अर्थात् भारत की अस्सी प्रांतगत जनता हिंदी में अपने भावों तथा विचारों का आदान - प्रदान करती है। आज हिंदी दस प्रांतों की जनभाषा और राजभाषा है। लेकिन सभी राज्यों में हिंदी का एक रूप नहीं मिलता। राष्ट्रभाषा हिंदी का प्रयोग हम आवश्यकता के अनुसार अनेक रूपों में करते हैं। अर्थात् उसके नाना रूप प्रचलित हैं। जैसे वह बोली भाषा, साहित्य की भाषा और व्यवहार की भाषा के रूप में प्रयुक्त होती है। आम जनता के बीच आपसी बातचीत या बोलचाल में हिंदी का प्रयोग अधिक है। साहित्य भाषा का रूप मुख्यतया साहित्य रचना और पत्र-पत्रिकाओं में होता है। यह हिंदी का मानक रूप है। १४ सितंबर, सन १९४९ को भारतीय संविधान ने हिंदी को राजभाषा के रूप में मान्यता दी है। अर्थात् हिंदी का प्रयोग सरकार के सभी कार्यालयों, न्यायालयों, संसद तथा विधान मंडलों में होता है। हिंदी के इस रूप को 'प्रयोजनमूलक' या 'व्यावहारिक' हिंदी भी कहा जाता है। हिंदी भारत की जनभाषा, राष्ट्रभाषा और राजभाषा के साथ संपर्क भाषा और संचार भाषा भी है। आज अंग्रेजी के साथ-साथ समाज, राजनीति, धर्म, व्यापार और पर्यटन आदि क्षेत्रों में हिंदी 'कॉन्टेक्ट लैंग्वेज' के रूप में काम आ रही है। इतना ही नहीं संचार माध्यमों की भाषा के रूप में भी इस्तेमाल हो रही है।

संचार भाषा हिंदी -

आज हिंदी जनसंचार माध्यमों की भाषा होने के कारण संचार भाषा के नाम से भी पहचानी जाती है। 'संचार' शब्द अंग्रेजी के 'communication' शब्द का पर्यायवाची है। अर्थात् 'communication' उस प्रक्रिया को कहा जाता है, जिसके द्वारा किसी भाव, विचार, सूचना या जानकारी को हम दूसरों तक संप्रोषित करते हैं। अतः 'संचार' शब्द का अर्थ हुआ-किसी भाव, विचार या सूचना को शब्द या प्रतिकों द्वारा एक स्थान से दूसरे स्थान तक पहुंचाना। इस काम के लिए माध्यमों के रूप में - रेडियो, दूरदर्शन, टेलिफोन, फिल्म, पत्र-पत्रिकाएँ, कम्प्यूटर टेपरिकॉर्डर, और कैसेट आदि सभी आते हैं। आज अंग्रेजी के साथ-साथ हिंदी भी इन संचार माध्यमों की भाषा है। इसी कारण आज उसका क्षेत्र इतना व्यापक और विस्तृत हो चुका है, कि अब वह जन-जीवन तथा समाज के हर क्षेत्र की भाषा बन गई है।

जनसंचार माध्यमों में हिंदी -

वर्तमान युग में संचार के सभी साधनों और माध्यमों में हिंदी का प्रयोग हो रहा है। अर्थात् जनसंचार के इन माध्यमों की भाषा हिंदी बन चुकी है और बनती जा रही है। संचार के इन सभी साधनों या माध्यमों में मानक

भाषा या राजभाषा हिंदी को ही अपनाया जा रहा है। संचार के इन समस्त माध्यमों को हम सांवधा के लिए निम्न भागा में विभाजित कर सकते हैं -

अ) दृश्य संचार माध्यम - इस माध्यम के अंतर्गत दूरदर्शन, फिल्म तथा वीडियो आदि आते हैं। इन माध्यमों में आँखों तथा कानों को विशेष भूमिका हुआ करती है।

ब) श्रव्य संचार माध्यम - संचार के इस माध्यम के अंतर्गत रेडियो, दूरदर्शन, टेलिफोन, वायरलेस, मोबाइल आदि आते हैं। संचार के इन माध्यमों में श्रव्य अर्थात् कानों की महत्वपूर्ण भूमिका होती है।

क) शब्द संचार माध्यम - संचार के इस माध्यम के अंतर्गत समाचार पत्र, पत्र-पत्रिकाएँ, पुस्तकें, टेलीप्रिंटर, तथा फेक्स आदि आते हैं। शब्द संचार माध्यम में आँखों की महत्वपूर्ण भूमिका होती है।

उपयुक्त प्रमुख संचार माध्यमों में प्रयुक्त हिंदी भाषा का विवरण संक्षेप में प्रस्तुत है -

'आकाशवाणी' (रेडियो) में हिंदी -

रेडियो अर्थात् आकाशवाणी एक ऐसा संचार माध्यम है, जो ध्वनि पर आधारित है। ध्वनि के द्वारा हम अपने विचार दूसरों तक पहुँचा सकते हैं। रेडियो की एक विशेषता यह है कि, रेडियो से प्रसारित कार्यक्रम को निम्नलिखित व्यक्ति भी समझ सकता है। समाचार पत्रों का प्रसार शहरों तक ही सीमित है, जबकि रेडियो ग्रामीण इलाकों में भी सुलभ है।

इटली के प्रसिद्ध वैज्ञानिक मारकोनी ने रेडियो का आविष्कार किया था। भारत में रेडियो की स्थापना सन १९२७ में हुई थी। सन १९३६ में रेडियो का नाम 'ऑल इंडिया रेडियो' पड़ा। स्वतंत्रता के बाद इसका 'आकाशवाणी' नाम पड़ा। दूरदर्शन के प्रसारण के पूर्व भारत में रेडियो सबसे प्रभावशाली सूचना माध्यम था। हिंदी के प्रचार-प्रसार में रेडियो की महत्वपूर्ण भूमिका रही है। रेडियो के माध्यम से ध्वनि-नाटकों को नवजीवन प्राप्त हुआ। रेडियो के अन्य हिंदी कार्यक्रमों के अंतर्गत संगीत, भेंटवाताएँ, पॉपचर्चा, रेडियो नाटक, लोकसंगीत, शास्त्रीय संगीत, खेती और गृहस्थी के कार्यक्रम, विविध भारती के कार्यक्रम, समाचार बुलेटिन आदि का प्रसारण किया जाता है। आज दूरदर्शन का अत्यधिक प्रचार-प्रसार होने के बावजूद भी ग्रामीण परिक्षेत्र में रेडियो का महत्व बरकरार है।

दूरदर्शन में हिंदी -

दृश्य-श्रव्य जनसंचार माध्यमों में दूरदर्शन अब एक सशक्त और लोकप्रिय साधन बन चुका है। घर-घर में अपनी पहुँच के कारण दूरदर्शन ने रेडियो और फिल्मों की लोकप्रियता से आगे निकलकर अपनी अलग पहचान बनायी है। दूरदर्शन ने १५ सितंबर सन १९५९ को एक प्रायोगिक सेवा के रूप में हमारे देश में पदार्पण किया था। आगे चलकर १५ अगस्त, सन १९६५ से इसका नियमित प्रसारण प्रारंभ हुआ। इसके पश्चात सन १९८० के बाद रंगीन टेलिविजन का विचार सामने आया। सन १९८४ में ओलंपिक खेलों को दूरदर्शन पर दिखाने के उद्देश्य से प्रसारण किया गया। आज देश भर में २५ मुख्य केंद्र तथा ५४० दूरदर्शन रिले केंद्र हैं। सैटेलाइट की सहायता से अब सैकड़ों चैनलों के माध्यम से देश की जनसंख्या का ८० प्रतिशत भाग दूरदर्शन की सेवा का लाभ उठा रहा है।

दूरदर्शन के साथ हिंदी का रिश्ता प्रारंभ से ही रहा है। चाहे कवि सम्मेलन हो अथवा किसी धारावाहिक या नाटक का प्रसारण अथवा किसी महान हस्ती का साक्षात्कार - दूरदर्शन से हिंदी संसार जुड़ गया है। दूरदर्शन के अनेक प्रसारित कार्यक्रमों में कृषि-दर्शन, बालकों तथा महिलाओं के कार्यक्रम, समाचार, खेल तथा अन्य उत्सवों का आँखों देखा हाल, फिल्म, संगीत आदि सभी का नया रूप सामने आया। दूरदर्शन के हिंदी सिरियलों में

- हम लोग, रामायण, महाभारत, चाणक्य आदि ने हिंदी को उँचाई तक पहुँचा दिया है। दूरदर्शन के विभिन्न चैनलों की हिंदी सुन्ने के बाद सहज ही अनुभव किया जा सकता है कि हिंदी भाषा को कितना प्रभावित किया है। अब दूरदर्शन के माध्यम से हिंदी सशक्त हो गयी है। कई चैनलों पर तो हिंदी की जगह 'हॉग्लिश' का प्रसारण हो रहा है। बहरहाल, हिंदी ने अपनी इस उपयोगिता के अनुरूप दूरदर्शन पर अपनी संभावनाओं का भारी पैमाने पर विस्तार किया है, जिससे उसका रूप सरल, सुगम, सुबोध और सहज होता जा रहा है।

फिल्मों में हिंदी -

जनसंचार के माध्यमों में फिल्मों का महत्व सर्वाधिक रहा है, क्योंकि फिल्में सर्वाधिक लोकप्रिय संचार माध्यम हैं। मनोरंजन के लिए गरीब-अमीर सभी लोग फिल्मों को प्रार्थमिकता देने हैं। भारतवर्ष में सिनेमा का आगमन सन १९०१ में हुआ था। इसके बाद सन १९१३ में दादासाहेब फाल्के ने 'राजा हरिश्चंद्र' फिल्म का निर्माण किया। सन १९३१ में भारत में पहली बोलती फिल्म 'आलम आरा' का निर्माण हुआ। इसके बाद तकनीकी स्तर पर फिल्मों में अनेक परिवर्तन हुए। देश में फिल्म एक उद्योग बन चुका है। प्र. देश में लगभग १२ कराड़ सिनेमाघर हैं और प्रतिवर्ष लगभग आठ सौ से अधिक फिल्मों का निर्माण होता है। अधिकांश फिल्में हिंदी में बनाई जाती हैं। फिल्म निर्माण के लिए स्टूडिओ बनाए गए हैं। फिल्म सेंसर बोर्ड स्थापित किया गया है। कलाकारों का प्रशिक्षण देने के लिए पुणे में 'नैशनल फिल्म इंस्टिट्यूट' की स्थापना की है। भारत सरकार ने श्रेष्ठ फिल्मों का पुरस्कृत करने के लिए राष्ट्रीय फिल्म पुरस्कारों की स्थापना भी की है। प्रतिवर्ष फिल्मोत्सव भी आयोजित किए जाते हैं।

हिंदी फिल्मों ने विश्व के कोने-कोने में अपनी अपूर्व कला का परिचय दिया है। मुंबई, कोलकाता और चेन्नई में फिल्मों का निर्माण व्यापक स्तर पर होता है। व्ही.शांताराम, महबूब खान, साहेब मोदी, जैमिनी स्टूडिओ, सत्यजीत राय, राज कपूर, बी.आर.चोपड़ा, यश चोपड़ा, मनमोहन देसाई, रमेश खोमी आदि ने अनेक सफल फिल्मों का निर्माण किया है। हिंदी फिल्मों ने किसी भी विषय को अछूता नहीं छोड़ा है। प्रेम, युद्ध, धार्मिक एकता, देशप्रेम, डाकु-समस्या, महिला-समस्या, गरीबी, शोषण, अत्याचार आदि अनेक विषयों पर फिल्में बनायी गयीं। देश - विदेशों में फिल्मों ने हिंदी का प्रचार और प्रसार व्यापक रूप से किया है। हिंदी गानों ने तो हिंदी भाषी प्रदेशों में ही नहीं देश-विदेशों में भी लोकप्रियता प्राप्त कर ली है। हिंदी को संचार भाषा के रूप में प्रतिष्ठापित करने में हिंदी फिल्मों का बड़ा योगदान रहा है।

कम्प्यूटर में हिंदी -

कम्प्यूटर का आविष्कार विज्ञान की बहुत बड़ी उपलब्धि है, जिसने मनुष्य के सोचने, समझने और निर्णय लेने की क्षमता में आश्चर्यजनक वृद्धि की है। कम्प्यूटर एक प्रकार से कैलकुलेटर, टाइपरायटर और टेलीटाइप का मिला-जुला रूप है। सन १९२२ में ब्रिटिश गणितज्ञ चार्ल्स बेबेज ने छोटासा गणक यंत्र तैयार किया था, जिसका विकसित रूप सन १९४६ में कम्प्यूटर के रूप में सामने आया। भारत में पहला कम्प्यूटर सन १९५५ में भारतीय सांख्यिकी संस्थान कोलकाता में आया और सन १९६४ में प्रथम भारतीय कम्प्यूटर तैयार किया गया। आज भारत में चालीस से अधिक संस्थाएँ कम्प्यूटर का निर्माण कर रही हैं। संभवतः देश भर में दो लाख से अधिक कम्प्यूटर कार्यरत हैं, जिन्होंने जादूगर की तरह कार्यालयों, उद्योगों, संस्थानों और घरों में अपने पैर जमा लिए हैं और इतना ही नहीं संचार जगत में क्रांति उत्पन्न कर दी है।

कम्प्यूटर की सहायता से लगभग सभी प्रकार के कार्य सिद्ध किए जा सकते हैं। कम्प्यूटर से सबसे अधिक प्रभावित हुआ है- संचार माध्यम और इसी कारण सूचना तकनीक का निरंतर विकास हुआ है। कम्प्यूटर में हिंदी के प्रयोग की संभावनाएँ बढ़ रही हैं। आज कम्प्यूटर के द्वारा हिंदी का प्रचार-प्रसार तेजी से हो रहा है।

हिंदी का प्रयोग आज 'इंटरनेट' और 'ई-मेल' में संभव हो गया है तथा हिंदी में अनेक पोर्टल भी प्रारंभ हो गए हैं। पोर्टल के माध्यम से देश-विदेश की खबरें, विज्ञापन, कारोबार संबंधी सूचनाएँ, शेअर बाजार, शिक्षा, मौसम, खेलकूद, पर्यटन, साहित्य, संस्कृति, धर्म और दर्शन आदि के बारे में ताजा जानकारी प्राप्त की जा सकती है। पोर्टल में हिंदी ई-मेल की सुविधा भी उपलब्ध है। अनेक सरकारी और गैर-सरकारी संस्थाओं में हिंदी के पोर्टल उपलब्ध हैं। उससे रेलवे तथा विमान आरक्षण की सुविधा पूरा भारत में एक साथ उपलब्ध है। वेबसाइट का श्रीगणेश हो चुका है। हिंदी में कई सॉफ्टवेयर भी तैयार हो चुके हैं। राजभाषा विभाग ने हिंदी में अनेक सॉफ्टवेयर तैयार किए हैं, जिससे हिंदी शिक्षण के लिए सुविधा हो सकती है। इसी प्रकार आई.आई.टी. हैद्राबाद और कानपुर ने अंग्रेजी-हिंदी अनुवाद के सॉफ्टवेयर तैयार किए हैं। 'केन्द्रीय हिंदी संस्थान आगरा' और 'भारतीय इलेक्ट्रॉनिकी अनुसंधान केंद्र नोएडा' की ओर से 'हिंदी विश्वकोश' को इंटरनेट पर प्रस्तुत किया जा रहा है। इस प्रकार कम्प्यूटर ने भी हिंदी के प्रचार-प्रसार में अमूल्य योग दिया है।

पत्रकारिता में हिंदी -

पत्रकारिता दैनिक जीवन की प्रमुख घटनाओं का संकलन और आकलन है। सभी प्रकार की घटनाएँ पत्रकारिता के विषय नहीं हैं। जिन घटनाओं का सामाजिक, राजनीतिक महत्व होता है वे समाचार पत्रों में जगह प्राप्त कर सकते हैं। संपादक का काम घटनाओं का चयन और विश्लेषण करने का है। पत्रकारिता का मुख्य उद्देश्य सूचना देना है तथा सूचनाओं को समाचार के रूप में प्रस्तुत करना है। इसके साथ जन-समुदाय को घटनाओं से अवगत कराते हुए उचित-अनुचित की ओर प्रेरित करना है। आज इस पत्रकारिता उद्योग में लाखों कर्मचारी, संवादाता, संपादक और आलेखक आदि कार्यरत हैं। पत्रकारिता केवल सूचना देने का काम नहीं करती बल्कि, वह भाषा गढ़ती है और भाषा का परिष्कार भी करती है। समाचार पत्रों ने संचार भाषा हिंदी को समृद्ध बनाने का काम किया है। हिंदी की प्रारंभिक पत्रकारिता से लेकर अबतक सूचना और दृष्टिकोण दोनों को अलग नहीं माना गया है। स्वतंत्रता पूर्व काल में 'उदंत मार्तण्ड', 'बंगदूत', 'बनारस अखबार', 'मालवा अखबार', 'सुधाकर', 'कविवचनसुधा', 'हरिश्चंद्र मैगैजिन', 'सरस्वती', 'इंदु', 'मर्यादा', 'नवनीत', 'प्रताप', 'हंस', 'माधुरी', 'नवभारत', 'आर्यावर्त', 'विश्वामित्र', 'सरिता', 'दैनिक जागरण', 'नई दुनिया', आदि पत्र-पत्रिकाओं का प्रकाशन हुआ। हिंदी के इन पत्रों में व्यापार, व्यवसाय, सामाजिक, राजनीतिक साहित्यिक तथा साहित्येतर समाचारों की प्रमुखता रही है। इस काल में छपे हुए हिंदी के पत्र-पत्रिकाओं ने हिंदी भाषा का विकास और परिष्कार करने का महत्वपूर्ण काम किया है।

स्वतंत्रता के पश्चात् पत्रकारिता का विस्तार हुआ और पत्रकारिता एक व्यवसाय का रूप ले चुकी है। इस दौर के पत्रों में हिंदी भाषा का मानक रूप मिलता है। स्वतंत्रता के बाद 'समाचार भारती' गठन हुआ है। पचास-साठ के दशकों में साप्ताहिक, मासिक, त्रैमासिक पत्रिकाएँ निकलीं, जिन्होंने हिंदी भाषा के परिष्कार का काम किया। सन १९५७ में हिंदी समाचार पत्रों की संख्या मात्र एक हजार थी। सन १९८२-८३ में यह संख्या बढ़कर पाँच हजार तक हो गयी। आज साहित्यिक पत्र-पत्रिकाओं के साथ-साथ धर्म, संस्कृति, खेल, विज्ञान, उद्योग, फिल्म, बालक और महिला तथा चिकित्सा जगत् संबंधी हजारों हिंदी पत्र-पत्रिकाएँ हिंदी के प्रचार-प्रसार में योगदान कर रही हैं। हिंदी के प्रमुख दैनिक समाचार पत्रों में - 'आज', 'आर्यावर्त', 'नई दुनिया', 'नवभारत', 'नवभारत टाइम्स', 'पंजाब केसरी', 'दैनिक जागरण', 'अमर उजाला', 'हिंदुस्तान', 'स्वतंत्र भारत', 'जनसत्ता', 'दैनिक भास्कर', आदि का उल्लेख किया जा सकता है, जो हिंदी के प्रचार-प्रसार में योग दे रहे हैं। हिंदी की प्रमुख पत्रिकाओं में - 'धर्मयुग', 'सारिका', 'हंस', 'अक्षरा', 'गंगा',

भाषा', 'वामा', 'वीणा', 'कविता', 'कांदर्बनी', 'नई धारा', 'दस्तावेज', 'लहर', 'समीक्षा', 'समालोचना', 'आलोचना', 'पराग', 'क ख ग', 'ज्ञानोदय', 'सत्यकथा', 'मनोहर कहानियाँ', 'फिल्म फेअर', 'मायापुरी', 'माया', 'कल्याण', 'गृहशोभा', 'प्रतियोगिता दर्पण', 'व्हेटज' आदि ने हिंदी भाषा और साहित्य का बड़ा उपकार किया है। आज समाचार पत्रों की भाषा में बदलाव आ गया है। यह बदलाव कहीं हिंदी भाषी समाज के जागरण का प्रातिफल है, तो कहीं-नए संचार माध्यमों की तेज रफ्तार का परिणाम है। आज हिंदी पत्रकारिता महज समाचार और विचार बौटने का काम नहीं कर रही है, बल्कि उसमें सोच और व्यवहार को नई दिशा देने का संकल्प भी है। इसी संकल्प के अनुरूप पत्रकारिता में हिंदी का बदला हुआ चेहरा हमें आकर्षित करता है।

संचार भाषा से विश्वभाषा के रूप में हिंदी -

स्वतंत्रता पूर्व काल तक हिंदी बोली भाषा के साथ-साथ साहित्य की भाषा थी। राष्ट्रभाषा के रूप में भी इसका स्थान अक्षुण्ण था। लेकिन स्वतंत्रता के पश्चात वह राजभाषा, जनभाषा, संपर्क भाषा और संचार माध्यमों की भाषा भी कहलाने लगी। आज हिंदी के प्रचार-प्रसार का दायरा देखें तो वह विश्व की दूसरी बड़ी भाषा है। भारत तथा विदेशों में हिंदी बोलने और समझनेवालों की संख्या लगभग साठ करोड़ है। विश्व के लगभग १५० विश्वविद्यालयों में हिंदी के अध्ययन और अध्यापन की सुविधा है। मॉरिशस, फीजी, गुआना, सुरीनाम, त्रिनिडाड, दक्षिण कोरिया, मलेशिया, सिंगापुर, पाकिस्तान, आदि देशों में हिंदी पढ़ाई जाती है। इसी प्रकार यूरोप, अमेरिका, रूस, आफ्रिका आदि महाद्वीपों के अनेक देशों में भी हिंदी का अध्ययन-अध्यापन होता है।

कुल मिलाकर उपर्युक्त विवेचन का आशय यह है कि, जनसंचार के माध्यमों ने खासकर आकाशवाणी, दूरदर्शन, कंप्यूटर, फिल्मों और पत्र-पत्रिकाओं ने हिंदी को विश्वभाषा बनाने में महत्वपूर्ण भूमिका का निर्वाह किया है। अर्थात् आज हिंदी ज्ञान-विज्ञान के सभी क्षेत्रों की भाषा बन चुकी है। विशेषतः प्रिंट और इलेक्ट्रॉनिक मिडिया की भाषा हिंदी है। अंग्रेजी के समान ही हिंदी ने अधिकांश संचार माध्यमों पर अपना अधिकार कर लिया है। भारत दुनिया की तीसरी बड़ी महाशक्ति बनने जा रहा है। आज के वैश्वीकरण के युग में जनता की भागीदारी बढ़ाने के लिए तथा विश्व व्यापार के क्षेत्र में जनसंचार माध्यम और हिंदी अपना काम बखूबी निभा रही है। संचार भाषा हिंदी का विश्वभाषा की ओर अग्रसर होने का हमें गर्व है।

संदर्भ ग्रंथ -

१. प्रयोजनमूलक हिंदी	-	डॉ. कमल कुमार बोस
२. प्रयोजनमूलक हिंदी	-	डॉ. कैलाशचंद्र भाटिया
३. हिंदी भाषा का स्वरूप विकास	-	डॉ. जगतपाल शर्मा
४. हिंदी भाषा का परिचय	-	सं. डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे
५. अनुप्रायोगिक हिंदी	-	डॉ. कृष्णकुमार गोस्वामी
६. भाषा दक्षता - भाग - १	-	डॉ. पूरनचंद टंडन
७. हिंदी विविध व्यवहार की भाषा	-	डॉ. सुवास कुमार
८. राष्ट्रभाषा संदेश	-	प्रयाग
९. संचारिका	-	जुलाई - अगस्त २००४, औरंगाबाद

Category

INDEXED JOURNAL

SUGGEST JOURNAL

JOURNAL IF

REQUEST FOR IF

DOWNLOAD LOGO

CONTACT US

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	2015 : 3.452

SAMPLE CERTIFICATE

SAMPLE EVALUATION SHEET

GIF
GLOBAL IMPACT FACTOR

Institute for Information Resources

TOGETHER WE REACH THE GOAL

News Update: Now Annual membership fee is at just 40 Dollars for existing members and they can renew their membership for year 2016

SJIF Evaluation Request
The Editorial Staff who decide to use of the journal will receive the SJIF Impact Factor within 7 days.

SJIF Publishers Panel
Register journal (Free Service)
It is a journal and prestigious database of world journals.

Manage journal (Free Service)
This feature allows you to provide information about the journal, articles, and publications.

SJIF Journal Rank
SJIF has a journal rank database of 20000 journals. It contains journals from all over the world.

Logo
SJIF logo clearly states that the journal is indexed in SJIF.

Certificate
A proof of being indexed in SJIF Journal Rank List.

Evaluation and Overview
FAQ

Research Journey

SJIF 2016:

Under evaluation
Area: Microbiology
Evaluated within 30 days

Previous evaluation SJIF

2015: Not indexed
2014: 3.000
2013: Not indexed
2012: Not indexed

The journal is indexed in:

SJIF.com, SJIF Scientific Journal Impact Factor

Basic information

Journal Name
Research Journey
Abbreviated title
SJIF
URL
Country
India
Journal's website
Frequency
Quarterly
Logo
Fast availability

Contact Details

Editor-in-Chief
Prof. Dhanraj Dhangar
M.D.V. SARTHS & CONFERENCE COLLEGE, VILVA, DIST. NAGUR
Phone

Research Journey

Research Journey
2348-7143 (E)
ISSN: 2348-7143 (E)
India
Scientific
Quarterly
Free for educational use
Free

Get Involved

Home
Evaluation Method
Journal List
Apply for Evaluation/Free Service
Journal Search
Recently Added Journals

Research Journey	
ISSN	2348 7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.555
2015	0.676